

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΩΝ ΝΗΣΙΩΝ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

ΑΘΗΝΑ 2021

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

Καζαντζίδα Μαρία

Τα Ιερά των Νησιών του Αιγαίου κατά τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορική
Εποχή

ΑΘΗΝΑ 2021

Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης

Α΄ Κύκλος Μεταπτυχιακών Σπουδών: Κλασική Αρχαιολογία

Καζαντζίδα Μαρία, Αριθμός Μητρώου: 1561201701015

Επιβλέπων καθηγητής: Επίκουρος καθηγητής Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας Στυλιανός Κατάκης

Α΄ μέλος επιτροπής: Αναπληρωτής καθηγητής κλασικής Αρχαιολογίας Χρύσανθος Κανελλόπουλος

Β΄ μέλος επιτροπής: Αναπληρώτρια καθηγήτρια κλασικής Αρχαιολογίας Ελένη Παπαγιάννη

Στον μακαριστό πνευματικό μου,
π. Γαβριήλ Τσάφο,
ελάχιστο αντίδωρο ευγνωμοσύνης και αγάπης.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	6
Εισαγωγή.....	8
Σύντομο ιστορικό πλαίσιο.....	10

ΜΕΡΟΣ Α΄: Τα ιερά

1. Το Ιερό των Μεγάλων Θεών στη Σαμοθράκη.....	12
2. Το Ιερό των Καβείρων στην Λήμνο.....	19
3. Το Ιερό της Ήρας στη Σάμο.....	21
4. Το Ιερό του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης στην Τήνο.....	30
5. Το Ιερό του Απόλλωνος στη Δήλο.....	35
6. Το Ιερό του Διονύσου στα Ύγρια της Νάξου.....	39
7. Το Ιερό του Ασκληπιού στην Κω.....	42
8. Το Ιερό του Απόλλωνος Πυθαίως/Πυθαέως στην Αρχαία Αλάσαρνα της Κω...	48
9. Το Ιερό της Αθηνάς Λινδίας στην Ρόδο.....	54

ΜΕΡΟΣ Β΄: Τα ιερά στην πορεία του χρόνου

Τέλη 1 ^{ου} π.Χ. αιώνα/1 ^{ος} μ.Χ. αιώνας.....	58
2 ^{ος} μ.Χ. αιώνας.....	62
3 ^{ος} μ.Χ. αιώνας.....	64
4 ^{ος} μ.Χ. αιώνας.....	65
5 ^{ος} μ.Χ. αιώνας.....	65
Συμπεράσματα.....	66
Βιβλιογραφία.....	77
Κατάλογος Προέλευσης Εικόνων.....	83
Εικόνες.....	86

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Προτού προχωρήσω στην ανάπτυξη του θέματος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους ανθρώπους, χωρίς την βοήθεια των οποίων η συγγραφή της παρούσας εργασίας δεν θα είχε καταστεί δυνατή. Είναι πάντα δύσκολη η εκπόνηση μιας τελικής διπλωματικής εργασίας, αλλά εν καιρώ πανδημίας, με τις βιβλιοθήκες κλειστές, λόγω των υγειονομικών κρατικών πρωτοκόλλων, μπορεί να γίνει ακόμα δυσκολότερη. Συνεπώς, μου δίνεται η ευκαιρία να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στο προσωπικό της βιβλιοθήκης της Φιλοσοφικής Σχολής, που με χαρά και αμεσότητα εξασφάλισε την απρόσκοπτη λειτουργία της, καθιστώντας δυνατή την πρόσβαση των φοιτητών σε βιβλία και πάσης φύσεως εκπαιδευτικό υλικό. Επίσης, ευχαριστώ πολύ τον καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Ράπτη, διευθυντή του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας έως το ακαδημαϊκό έτος 2019-2020, για την κατανόηση και την αρωγή του σε όλα τα προβλήματα που ενέσκηψαν την δύσκολη αυτή περίοδο που διανύουμε. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω τον αναπληρωτή καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας κ. Χρύσανθο Κανελλόπουλο, τον οποίο και ευχαριστώ βαθύτατα για την συνεργασία και τις γνώσεις που μου μεταλαμπάδευσε, κατά τα χρόνια της φοίτησής μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του τμήματος. Ευχαριστώ πολύ και την αναπληρώτρια καθηγήτρια κλασικής αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Αθηνών, κ. Ελένη Παπαγιάννη, που μου έκανε την τιμή να είναι μέλος της τριμελούς επιτροπής βαθμολόγησης της παρούσης εργασίας.

Για την πολύτιμη συνδρομή και βοήθειά τους στην μετάφραση επιλεγμένων κειμένων, ευχαριστώ πολύ την νονά μου Νίνα Παπαποστόλου και την συμφοιτήτρια και αγαπημένη μου φίλη, ήδη από την εποχή που φοιτούσαμε μαζί στο προπτυχιακό πρόγραμμα, Άννα Μαρία Δημοπούλου. Ζωτικής σημασίας ήταν για μένα η στήριξη της οικογένειάς μου και ιδιαίτερα της πολυαγαπημένης μου μητέρας, Εύας Καραντινού, χωρίς την οποία δεν θα είχα καταφέρει να ολοκληρώσω την παρούσα εργασία. Επίσης, ευχαριστώ από καρδιάς για την ψυχολογική τόνωση και ενίσχυσή μου σε αυτήν την προσπάθεια, τις συμφοιτήτριες και αγαπημένες μου φίλες Κατερίνα Μπαλκούρα και Βηθλεέμ Κουντούρη, καθώς και τον συμφοιτητή και υποψήφιο πλέον διδάκτορα κλασικής αρχαιολογίας και μοναδικό φίλο, Αινεία Καπουράνη. Δεν θα μπορούσα να μην εκφράσω την ευγνωμοσύνη και τις εγκάρδιες

ευχαριστίες μου στον πνευματικό μου, π. Ιγνάτιο Παπασαράντη, που ήταν και συνεχίζει να είναι δίπλα μου, σε κάθε στιγμή της ζωής μου.

Ευχαριστώ ακόμα την ομότιμη καθηγήτρια κλασικής αρχαιολογίας κ. Γεωργία Κοκκορού-Αλευρά, που είχε την ευγενή καλοσύνη να μου επιτρέψει συμπεριλάβω στην βιβλιογραφία της εργασίας υλικό που ακόμα εκκρεμεί η επίσημη δημοσίευσή του. Την ευχαριστώ επίσης γιατί δίπλα της, στην ανασκαφή της αρχαίας Αλάσαρνας της Κω, έμαθα πολλά και χρήσιμα πράγματα, όχι μόνο για τον τρόπο που διεξάγεται μια ανασκαφική έρευνα, αλλά και γιατί με τον χαρακτήρα και την συμπεριφορά της αποτέλεσε για μένα ένα παράδειγμα προς μίμηση για την ζωή μου εντός και εκτός πανεπιστημίου. Στον ίδιο χώρο είχα την τιμή και την χαρά να γνωρίσω δύο ανθρώπους, που δεν υπήρξε στιγμή που να χρειαστώ την βοήθειά και τις γνώσεις τους και να μην ανταποκριθούν άμεσα. Πρόκειται για τους διδάκτορες κλασικής αρχαιολογίας Γιώργο Δουλφή και Ειρήνη Πουπάκη και τους ευχαριστώ ιδιαίτερα, για τις γνώσεις που αποκόμισα δουλεύοντας μαζί τους, αλλά και γιατί όταν ήταν αναγκαία η πρόσβασή μου σε δημοσιεύσεις, που δεν είχα στην διάθεσή μου, ανταποκρίθηκαν άμεσα, στέλνοντάς μου υλικό από την προσωπική τους βιβλιοθήκη.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους δύο ανθρώπους που έπαιξαν τον κομβικότερο ρόλο σε όλη μου την φοιτητική ζωή και πορεία. Ευχαριστώ τον επόπτη μου, επίκουρο καθηγητή ρωμαϊκής αρχαιολογίας κ. Στυλιανό Κατάκη, που χάρις την στήριξη και την ιώβεια υπομονή του, κατάφερα να φέρω εις πέρας όχι μόνον την συγγραφή της παρούσας πτυχιακής εργασίας, αλλά και να ανταπεξέλθω στην πίεση και στο άγχος, που πολλές φορές με κατέβαλε, καθ' όλη τη διάρκεια της φοίτησής μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα. Το προσωπικό ενδιαφέρον και η κατανόηση που έδειξε απέναντί μου με καθιστούν πραγματικά υπόχρεη, αλλά και ευτυχή που είχα την τύχη να συνεργαστώ μαζί του. Τελευταίο θα ήθελα να ευχαριστήσω τον ομότιμο καθηγητή κλασικής αρχαιολογίας κ. Πάνο Βαλαβάνη. Ήταν, και παραμένει για μένα, καθοδηγητής και αρωγός σε κάθε βήμα μου, εντός και εκτός του πανεπιστημιακού χώρου. Είναι ο άνθρωπος που ανά πάσα στιγμή, ξέρω πως μπορώ να βασιστώ στη γνώμη και στη συμβουλή του, όχι απλά λόγω των γνώσεων και της πολυετούς εμπειρίας του, αλλά γιατί γνωρίζω πως έρχονται από την καρδιά του και με γνήσιο ενδιαφέρον, όχι μόνον για εμένα, αλλά για όλους τους φοιτητές του και νιώθω πολύ τυχερή που υπήρξα φοιτήτριά του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η παρούσα εργασία έχει ως στόχο να εξετάσει την εικόνα των εξωαστικών ιερών των νησιών του Αιγαίου κατά τη διάρκεια της αυτοκρατορικής περιόδου. Από την ομάδα αυτή έχουν εξαιρεθεί τα ιερά της Κρήτης, καθώς αποτελούν μια ιδιαίζουσα περίπτωση, λόγω της ιστορίας και των θρησκευτικών πρακτικών του νησιού, αλλά και των ίδιων των λατρειών που σε μεγάλο βαθμό αφορούν θεότητες γηγενούς χαρακτήρα και αντλούνται από το τοπικό μυθολογικό πλαίσιο.

Με την επιλογή των εξωαστικών ιερών εξασφαλίζεται ένα, ως επί το πλείστον, ασφαλώς ορισμένο γεωγραφικό τοπίο, που καθιστά την ίδια τη μελέτη του υλικού πιο ξεκάθαρη. Επίσης, είναι μια απόπειρα ομαδικής παρουσίασης των ιερών των νησιών, καθώς βιβλιογραφικά είναι πολύ πιο σύνηθες να υπάρχουν αντίστοιχες μελέτες για τα ιερά του ηπειρωτικού κορμού της χώρας, πανελλήνια και μη.

Ο λόγος της επικέντρωσης του θέματος στην αυτοκρατορική περίοδο έχει ποικίλες αιτίες. Αρχικά είναι μια περίοδος που ορίζεται χρονολογικά από γεγονότα ορόσημα, όπως η νίκη του Οκταβιανού Αυγούστου στη ναυμαχία του Ακτίου επί του Μάρκου Αντωνίου και της Κλεοπάτρας, το 31 π.Χ. και η επικράτηση της θρησκείας του Χριστιανισμού επί του Μεγάλου Κωνσταντίνου, οπότε και μεταβάλλεται άρδην το λατρευτικό-θρησκευτικό τοπίο, μαζί με τις συνοδές τελετουργικές πρακτικές, τις αρχιτεκτονικές μορφές, αλλά και τις μεθόδους τιμής των θεοτήτων, κάνοντας ακόμα πιο εύγλωττη τη μετάβαση από την μια στην άλλη εποχή. Επίσης, πρόκειται για μια εποχή, που μέχρι πρότινος στη χώρα μας βρισκόταν σε δεύτερη, αν όχι και σε τρίτη μοίρα, έναντι της κλασικής και ελληνιστικής περιόδου, καθώς η κατάκτηση του ελλαδικού χώρου από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία θεωρείτο λανθασμένα πως έβαλε τέλος στην ακμή του ελληνικού πολιτισμού. Επομένως, δινόταν μεγαλύτερη βάση στα έργα εκείνα που απηχούσαν το καθ' ημάς ευγενές κλασικό παρελθόν με το καθεστώς των πόλεων-κρατών ή την αίγλη των ελληνιστικών βασιλείων και τον ένδοξον ηγεμόνων-διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου και σε μεγάλο βαθμό η ρωμαϊκή περίοδος παρέμενε στο σκοτάδι. Ευτυχώς τις τελευταίες δεκαετίες η κατάσταση αυτή έχει αλλάξει και μαζί της και οι όποιες λανθασμένες αντιλήψεις.

Ένας ακόμα λόγος επιλογής του χρονολογικού αυτού πλαισίου, είναι όπως είναι φυσικό η αλλαγή του status quo της διοίκησης, με ότι αυτό επιφέρει στη ζωή

των πόλεων και των ιερών. Επίσης εισάγεται μια νέα λατρεία, αυτή του αυτοκράτορα, που επηρεάζει τις ήδη προϋπάρχουσες, με τον τρόπο που είτε συμβαδίζει και συμβιώνει με αυτές, ή που τις χρησιμοποιεί ως πολιτικό άρμα εξυπηρέτησης και εδραίωσης της νέας εξουσίας. Εξάλλου, η θρησκευτική προπαγάνδα ήταν, και παραμένει κι ως τις μέρες μας, ένα πολύ χρήσιμο εργαλείο στα χέρια κάθε κυβερνήτη.

Η επιλογή των ιερών έχει γίνει με συγκεκριμένα κριτήρια. Πρώτον, όπως υποδηλώνει και ο όρος «εξωαστικά», να είναι σαφώς ανεξάρτητα από πόλεις και πολίσματα, ακόμα και αν βρίσκονται σε κοντινή απόσταση από αυτά. Δεύτερον, να υπάρχουν στο ιερό ικανά υλικά κατάλοιπα (κτήρια, αγάλματα, επιγραφές), ώστε να μπορεί να παρουσιαστεί μια όσο το δυνατόν πληρέστερη εικόνα για το εκάστοτε ιερό. Στην κατηγορία αυτή δεν περιλαμβάνονται ιερά στα οποία, κατά την αυτοκρατορική περίοδο, έγιναν απλές εργασίες συντήρησης. Να σημειωθεί επίσης πως κριτήριο για την επιλογή των παρουσιαζόμενων αγαλμάτων και επιγραφών είναι η όσο το δυνατόν ασφαλέστερη γνώση της προέλευσης και εύρεσης τους, η οποία πρέπει να είναι αυστηρά εντός των ορίων και περιβόλων των προς μελέτη ιερών, έτσι ώστε να αποφευχθεί η διατύπωση τυχόν εσφαλμένων συμπερασμάτων. Επί παραδείγματι, η μεγάλη πληθώρα αυτοκρατορικών αγαλμάτων που προέρχονται από την Σάμο, δεν έχουν βρεθεί στο χώρο του ιερού, αλλά στην ελληνιστική έπαυλη και μετέπειτα αυτοκρατορική κατοικία στο λόφο Κάστρο-Τηγάνι. Συνεπώς δεν μπορούν να συμπεριληφθούν στην παρούσα εργασία.

Ως προς την δομή του κειμένου, θα γίνει μια προσπάθεια γεωγραφικής και χρονολογικής οργάνωσης, αρχίζοντας με μια σύντομη εισαγωγή σχετικά με την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν τα νησιά του Αιγαίου κατά την αυτοκρατορική περίοδο, καθώς και τα όποια ιστορικά γεγονότα και τις γεωγραφικές εκείνες συνθήκες που τα επηρέασαν. Ξεχωριστή ιστορική αναφορά για το κάθε νησί θα γίνεται στο αντίστοιχο κεφάλαιο. Στην συνέχεια, θα παρουσιαστεί με γεωγραφική κατανομή, από Βορρά προς Νότο και κατά νησιωτικά συμπλέγματα, ο κατάλογος των συμπεριληφθέντων στην μελέτη ιερών και έπειτα μια γενικότερη (ανά αιώνες), χρονολογική αναφορά και σύγκριση τους. Καταληκτικό κεφάλαιο της εργασίας θα αποτελέσουν τα όποια συμπεράσματα έχουν αντληθεί από την μελέτη του υλικού.

ΣΥΝΤΟΜΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Ήδη από την αρχαιότητα, ο χώρος του Αιγαίου θεωρείτο από τους γεωγράφους και τους ιστορικούς της αυτοκρατορικής περιόδου ως ένας ευμετάβλητος χώρος, με ρευστά όρια και σύνορα¹. Χαρακτηριστικό αυτής της κατάστασης είναι, πως μέσα στην πορεία του χρόνου, τα νησιά των Κυκλάδων δεν ενσωματώθηκαν ποτέ όλα μαζί, σε μια κοινή επαρχία, ούτε υπάγονταν πάντα στην ίδια δύναμη, με την διοίκησή τους, ν' αλλάζει συχνά χέρια. Επί Σύλλα, κάποια νησιά δίνονται ως επιβράβευση στη Ρόδο, που τον υποστήριξε κατά τον Α' Μιθριδατικό Πόλεμο, ενώ και ο Μάρκος Αντώνιος έδωσε την Τήνο, την Άνδρο και τη Νάξο στην Ρόδο².

Τον 1^ο π.Χ. αιώνα οι συγκρούσεις και οι διαμάχες στη θάλασσα του Αιγαίου είναι συνηθισμένο γεγονός. Ο στόλος του Μιθριδάτη και των συμμάχων του πλήττει σφοδρά τα νησιά και ιδιαιτέρως τη Δήλο, ενώ στο ανατολικό Αιγαίο οι Κώες συμμαχούν με τον Πομπήιο εναντίον του Ιουλίου Καίσαρος και οι Ρόδιοι γνωρίζουν την πολιορκία και λεηλασία του Κασσίου, ο οποίος μάλιστα πήρε όλο το χρυσό και το ασήμι του νησιού, που λέγεται πως άγγιζε σε αξία τα 8.500 τάλαντα. Με την επικράτηση του Αυγούστου τα περισσότερα νησιά ενσωματώνονται στην επαρχία της Ασίας και παραμένουν σχετικώς ανεξάρτητα, αλλά φυσικά φόρου υποτελή στη Ρώμη. Το 294 μ.Χ., επί Διοκλητιανού, δημιουργείται η επαρχία των Νήσων, η *Provincia Insularum*, με πρωτεύουσα τη Ρόδο, αλλά και πάλι κάποια νησιά παραμένουν στον έλεγχο της Αθήνας και της επαρχίας της Αχαΐας, μεταξύ αυτών και η Δήλος. Τέλος, ένας παράγοντας που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην τύχη των ιερών, είναι η νέα θρησκεία του Χριστιανισμού, που ειδικά στις Κυκλάδες, εξαπλώνεται στα μέσα του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα, πολύ νωρίτερα δηλαδή απ' ότι στην Κρήτη ή στην Πελοπόννησο³.

Μεταξύ των νησιών, όπως είναι φυσικό, αναπτύσσονται διάφορα δίκτυα. Ένα πολύ βασικό είναι αυτό του εμπορίου, που όμως μετά την επικράτηση της Ρώμης παύει να έχει την ίδια σημασία εντός του Αιγαίου, καθώς πλέον όλη η Μεσόγειος και τα λιμάνια της, βρίσκεται υπό των έλεγχο της νέας αυτοκρατορίας. Πολύ σημαντικά

¹ Le Quéré 2015, 20.

² Le Quéré 2015, 16, Sweetman 2016, 47.

³ Höghammar 1993, 30-1, Aveζίρη 2005, 71, Sweetman 2016, 48.

ωστόσο, είναι τα θρησκευτικά-πολιτισμικά δίκτυα, καθώς και εκείνα της εξορίας. Στα περισσότερα νησιά του Αιγαίου υπάρχουν μεγάλα και φημισμένα ιερά, με λατρείες προσφιλείς στους Ρωμαίους, αποτέλεσμα να συρρέουν σ' αυτά προσκυνητές, αλλά και απλοί επισκέπτες, με σκοπό να προσκυνήσουν, να τα θαυμάσουν ή και να παρακολουθήσουν τους αγώνες που τελούνταν σε αυτά. Έτσι ενισχυόταν η θέση των ιερών, αυξάνονταν τα αναθήματα, και φυσικά επωφελείτο και η οικονομία των νησιών⁴.

Όσον αφορά το θεσμό της εξορίας, σκοπός του ήταν η απομάκρυνση επιζήμιων για την εξουσία προσωπικοτήτων, από τη Ρώμη. Την εποχή μάλιστα του Αυγούστου και συγκεκριμένα το 12 μ.Χ., θεσπίστηκε νόμος που απαγόρευε την εγκατάσταση εξορίστων σε νησιά που απείχαν περισσότερο από 50 μίλια από την ακτή, καθώς και στις πόλεις των ακτών της Μικράς Ασίας. Από αυτή τη νομοθεσία εξαιρέθηκαν η Σάμος, η Κως και η Ρόδος. Η ύπαρξη εξορίστων στα ελληνικά νησιά είναι πολύ σημαντική, καθώς μαζί τους έφερναν τη ρωμαϊκή κουλτούρα και τρόπο ζωής και σε πολλές περιπτώσεις πραγματοποιούσαν μεγάλες ευεργεσίες απέναντι στο νησί και τα ιερά του, βοηθώντας έτσι στην οικονομική ευμάρεια του τόπου⁵.

Τέλος, ένας παράγοντας που διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην τύχη των ιερών, είναι η νέα θρησκεία του Χριστιανισμού που, ειδικά στις Κυκλάδες, εξαπλώνεται στα μέσα του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα⁶. Με την επικράτηση της νέας θρησκείας, τα μεγάλα και μικρά ιερά των νησιών, όπως θα αναφερθεί εντός του κειμένου της εργασίας, συνεχίζουν -με κάποιες εξαιρέσεις όπου οικοδομούνται οικίες και δημόσια χρηστικά κτήρια πάνω σε θρησκευτικά κτίσματα- να είναι τόποι λατρείας, αλλά αυτή τη φορά φιλοξενούν παλαιοχριστιανικές βασιλικές που στεγάζουν την νέα θρησκεία, με τις όποιες επακόλουθες επιπτώσεις στην διατήρηση κτηρίων και αναθημάτων.

⁴ Aveζίρη 2005, 71, Sweetman 2016, 51.

⁵ Höghammar 1993, 32, Sweetman 2016, 51.

⁶ Aveζίρη 2005, 48.

ΜΕΡΟΣ Α: ΤΑ ΙΕΡΑ

1. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΘΕΩΝ ΣΤΗ ΣΑΜΟΘΡΑΚΗ

Βρίσκεται στα νοτιοδυτικά και σε μικρή απόσταση από την αρχαία πόλη, μέσα σε δύο ρεματιές, ενώ τα οικοδομήματά του καταλαμβάνουν το χώρο μεταξύ του ανατολικού και του δυτικού ρέματος. Οι πρώτες ενδείξεις της ύπαρξης θρησκευτικής ζωής στην τοποθεσία ανάγονται στον 7^ο π.Χ. αιώνα και η έναρξη της οικοδόμησης μνημειακών κτηρίων, τοποθετείται χρονικά μετά από τρεις αιώνες, τον 4^ο π.Χ. αιώνα δηλαδή⁷.

Στο μεγάλο και διάσημο για τα μυστήρια που τελούνταν σ' αυτό, ιερό των Καβείρων (Εικ. 2), δεν σημειώνονται μεγάλες ή ριζικές αλλαγές κατά την ρωμαϊκή εποχή, παρά την συνεχή επισκεψιμότητα. Οι περισσότερες παρεμβάσεις αφορούν σε ανακαινίσεις ή επιδιορθώσεις⁸, με εξαίρεση την οικοδόμηση του πολύ σημαντικού Ανακτόρου, πάνω σε λείψανα παλαιότερου κτηρίου⁹. Το τέλος της λειτουργίας του ιερού έρχεται με το διάταγμα του Μεγάλου Θεοδοσίου, που βάζει τέλος στις

⁷ Μάτσας 2005, 96-7.

⁸ Αξίζει στο σημείο αυτό να σημειωθεί, πως αντίστοιχης φύσεως επιμελημένες ρωμαϊκές επισκευές έγιναν και στην Ακρόπολη, συγκεκριμένα στο Ερεχθείο, που χρονολογούνται στα τέλη του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, επί αυτοκράτορος Αυγούστου και ίσως να αποτέλεσαν και την αφορμή για την ανίδρυση του μικρού μονόπτερου ναού, που ήταν αφιερωμένος στην λατρεία του προαναφερθέντος αυτοκράτορος και της Ρώμης. Οι επισκευές που έγιναν στο Ερεχθείο οφείλονται σε φθορές που υπέστη το κτήριο κυρίως στην ανωδομή του, από πυρκαγιά, με αποτέλεσμα την κατάρρευση της ξύλινης στέγης του κεντρικού χώρου και της βόρειας πρόστασης. Στο νότιο τοίχο του κτηρίου οι επισκευές περιορίστηκαν στην επιδιόρθωση και λάξευση της επιδερμίδας των τοίχων και στην μείωση του πάχους της υπάρχουσας επικρανίτιδας και των επιστυλίων στο μισό και ακολούθως την τοποθέτηση εσωτερικών αντιθημάτων, από πλευράς επισκευών στην ανωδομή. Μεγαλύτερες επεμβάσεις γίνονται στην δυτική πλευρά του οικοδομήματος, κυρίως στην ανωδομή, όπου είχε καταστραφεί ο γλυπτός διάκοσμος των κιόνων, το χαμηλού ύψους θωρακίο μεταξύ των μετακιονίων διαστημάτων, τα επιστύλια και μεγάλο μέρος του θριγκού, με συνέπεια την εξ ολοκλήρου ανανέωση όλων των μελών μεταξύ βορείου και νοτίου παραστάδος. Η μεγάλη αλλαγή στην αρχιτεκτονική μορφή του κτηρίου σημειώθηκε με το κλείσιμο των 3^{ων} μετακιονίων διαστημάτων της δυτικής πλευράς με συμπαγή τοίχο, στον οποίο ανοίχθηκαν παράθυρα στην ίδια μορφή με τα σωζόμενα σήμερα. Πλάτων κ.α. 1977, 56, 62, 64, 67 και Μπούρας 1999, 245. Ο Dörpfeld (1942, 32-5) αναφέρει τα ίδια περί των επισκευών και αλλαγών στο κτήριο, αλλά θεωρεί πως οι ζημιές της δυτικής πλευράς προκλήθηκαν από σεισμό και όχι πυρκαγιά.

⁹ Ο Vermeule (1968, 448) αναφέρει την ύπαρξη αγαλμάτων προς τιμήν του Αδριανού, από τα οποία σώζονται οι ενεπόγραφες βάσεις. Ωστόσο, καθώς δεν στάθηκε δυνατό να εξακριβωθεί ο ακριβής τόπος ίδρυσης ή εύρεσής τους, δεν συμπεριλαμβάνονται στον κυρίως κατάλογο. Αξίζει όμως να αναφερθεί, πως η επιγραφή IG XII, 8, 243 <https://epigraphy.packhum.org/text/79432?&bookid=23&location=1699>, ίσως και να μπορούσε με επιφύλαξη να αποδοθεί εντός του ιερού, εξαιτίας του γεγονότος πως οι δαπάνες για την ίδρυση του αγάλματος, που ήταν τοποθετημένο σε αυτήν την ενεπίγραφη βάση, προήλθαν από τα ιερά χρήματα, το ταμείο δηλαδή του ιερού.

μυστηριακές τελετές και στα μέσα του 6^{ου} μ.Χ. αιώνα τα κτήριά του καταστρέφονται από σεισμό και τα μέλη τους μεταφέρονται για να χρησιμοποιηθούν ως έτοιμο αρχιτεκτονικό υλικό σε άλλα κτίσματα¹⁰.

Εξαιτίας ενός σεισμού κατά την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, προκαλούνται φθορές στη στέγη της **Θόλου της Αρσινόης** (Εικ. 2, αρ. 20), ελληνιστικού οικοδομήματος του πρώιμου 3^{ου} π.Χ. αιώνα, που καθιστούν απαραίτητη όχι απλά την επισκευή, αλλά την αντικατάστασή της. Η στέγη εξωτερικά, κατά την ελληνιστική εποχή, ήταν κωνική και καλυμμένη με μαρμάρινους κορινθιακούς καλυπτήρες φολιδωτής μορφής (Εικ. 3). Την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή λοιπόν, τμήματα της σίμης αφαιρέθηκαν, κόπηκαν και επανατοποθετήθηκαν, έτσι ώστε να ταιριάζουν με το νέο σχέδιο της οροφής, που πλέον είχε τη μορφή οκταγωνικής πυραμίδας και ήταν καλυμμένη με μαρμάρινους καλυπτήρες και πάλι κορινθιακού τύπου (Εικ. 4). Η σίμη είχε προφίλ ανεστραμμένου λέσβιου κυματίου και ήταν διακοσμημένη με φύλλα άκανθας και άλλα φυτικά μοτίβα. Οι υδρορροές ήταν ευθυγραμμισμένες με τις υποκείμενες τριγύφους και είχαν μορφή λεοντοκεφαλής. Το φυτικό μοτίβο της σίμης επαναλαμβανόταν και στα ακροκέραμα, που ήταν κοσμημένα με ανάγλυφα ανθέμια με 11 πέταλα και φύονταν από βελόσχημα φύλλα, εκατέρωθεν των οποίων υπήρχαν αντρωποί σπειροειδείς και ραβδωμένοι μίσχοι, που κατέληγαν σε φύλλα άκανθας. Εσωτερικά η μορφή που έλαβε δεν είναι γνωστή, αλλά είναι πολύ πιθανό πως η ξύλινη κατασκευή στήριξης της στέγης θα καλυπτόταν από ξύλινα, ανεξάρτητα φατνώματα. Για την προστασία του ίδιου κτηρίου είχαν κτιστεί από παλαιότερες εποχές αναλημματικοί τοίχοι, οι οποίοι κατέρρευσαν και επανοικοδομήθηκαν τον 1^ο μ.Χ. αιώνα και κατόπιν πάλι τον 3^ο μ.Χ. αιώνα¹¹. Μετά το διάταγμα του Μεγάλου Θεοδοσίου, στα νότια της Θόλου ανοίγεται η πρώτη ασβεστοκάμιнос στην περιοχή και στην πορεία ακολούθησαν κι άλλες. Η ολική καταστροφή της Θόλου, επήλθε μετά από τον προαναφερθέντα σεισμό, του 6^ο μ.Χ. αιώνα¹².

Μετατροπές έγιναν και στο μεγαλύτερο κτήριο του χώρου, το επονομαζόμενο **Ιερόν** (Εικ. 2, αρ. 15), αλλά χωρίς να αλλάξει η βασική εμφάνιση του χώρου, στο

¹⁰ Williams Lehmann 1969, Τομ.1, 153 και Τομ.2, 79.

¹¹ Shaw 1992, 74-7, 77, 89-91, Roux Lehmann Williams, 1992, 239, Lehmann 1998, 77-8.

¹² Roux και Lehmann Williams, 1992, 251, 253.

εξωτερικό ή στο εσωτερικό του, διατηρώντας ουσιαστικά το σχέδιο που είχε κατά την ελληνιστική εποχή. Κατά την αυτοκρατορική εποχή διευρύνθηκε το κεντρικό θύρωμα (Εικ. 5-6), διαστάσεων πλέον 3,961μ. μήκος και 2,616μ. πλάτος, ενώ το ανώφλι (Εικ. 7) κοσμήθηκε με σειρά κυματίων, από πάνω cavetto, που επέστεφε «ράμφος ιέρακος»¹³, ακολουθούσε αστράγαλος και κατόπιν υπήρχε ανάγλυφο σχέδιο μαιάνδρου, που συνεχιζόταν και στις παραστάδες της θύρας. Η μορφή αυτή του ανωφλίου αντιγράφει το προϋπάρχον ελληνιστικό. Η ίδια η θύρα ήταν δίφυλλη και μάλλον ξύλινη. Την ίδια εποχή κατασκευάζονται ισχυρά στηθαία ύψους 0,45μ περίπου που λειτουργούσαν ως διαχωριστικά μεταξύ του κεντρικού κλίτους και της πρώτης σειράς των καθισμάτων των θεατών, που καταλάμβαναν τα δύο πλευρικά κλίτη και ήταν τοποθετημένα σε υψηλότερο κατά 0,069μ. επίπεδο από αυτό του υπόλοιπου σηκού, του οποίου οι συνολικές διαστάσεις ήταν 22,37 μ. μήκος και 10,90 μ. πλάτος. Τα καθίσματα της ελληνιστικής εποχής, είχαν στηρίγματα διακοσμημένα στην εμπρόσθια όψη τους με πόδια λεόντων (Εικ. 8) και στις πλάγιες όψεις με έλικες και φύλλα άκανθας (Εικ. 9), μοτίβο που μιμήθηκαν και τα ρωμαϊκά τους αντίγραφα, αλλά χωρίς την ίδια επιτυχημένη εκτέλεση. Την αυτοκρατορική εποχή γίνεται και ένας διαχωρισμός μεταξύ των καθισμάτων, καθώς ακολουθείται η ελληνιστική διάταξη των δύο σειρών ανά πλευρικό κλίτος, αλλά εκείνα των δύο απώτερων σειρών, που βρίσκονταν κοντά στους πλευρικούς τοίχους, ήταν διακοσμημένα ακολουθώντας τα ελληνιστικά πρωτότυπα, όπως προανεφέρθη (Εικ. 10). Σε πλίνθο έμπροσθεν της αψίδας στην οποία κατέληγε το κεντρικό κλίτος, ανοίχθηκε μια ημιορειδής οπή με περιχέιλωμα για την τοποθέτηση καλύμματος από ξύλο, που χρησίμευε για την τέλεση χοών (Εικ. 11), αλλά και ως βήμα για να στέκεται και να απευθύνεται στους πιστούς ο ιεροφάντης, ενώ εντός της αψίδας του αβάτου (Εικ. 12) δημιουργήθηκε κρύπτη που ήταν προσβάσιμη μέσω ξύλινης κλίμακας. Οι τοίχοι ήταν και παρέμειναν διακοσμημένοι, όπως φαίνεται από τα ανακαλυφθέντα τμήματα ερυθρού, μελανού και λευκού κονιάματος. Η πρώτη φάση των εκτεταμένων μετατροπών χρονολογείται γύρω στο 200 μ.Χ. Διακρίνεται μια ακόμα φάση μετατροπής στο κτήριο του Ιερού, που χρονολογείται στην εποχή του Μεγάλου

¹³ Πρόκειται για παραλλαγή του δωρικού κυματίου (για το δωρικό κυμάτιο βλ. Μπούρας 1999, 160-1, εικ. 3), κατά την οποία το προεξέχον κάθετο κυρτό στέλεχος, διαμορφώνεται ως έντονη καμπύλη με μυτερή απόληξη, που ομοιάζει με ράμφος, απ' όπου και η έμπνευση της ονομασίας του.

Κωνσταντίνου, αλλά αφορά μόνον μια περαιτέρω διεύρυνση της κεντρικής θύρας και την τοποθέτηση αναβάθρας στη θέση του παλαιότερου κατωφλιού¹⁴.

Στις επεμβάσεις που έγιναν στο προαναφερθέν οικοδόμημα, ανήκει και η αντικατάσταση των τριών ακρωτηρίων της νότιας πλευράς, μετά από σεισμό που έπληξε το ιερό τον πρώιμο 1^ο μ.Χ. αιώνα. Και σε αυτή την περίπτωση, τα νέα ακρωτήρια μιμούνται το σχέδιο των ελληνιστικών, καθώς έπρεπε να συμβαδίζουν με εκείνα που σώζονταν στην πρόσοψη του κτηρίου και ήταν φτιαγμένα από θασιακό μάρμαρο. Το κεντρικό ακρωτήριο ήταν ένα ανθέμιο που αποτελείτο από κάλυκα και φύλλα άκανθας που αρθρώνονταν σε τρεις καθ' ύψος σειρές, όπως ακριβώς και το ελληνιστικό πρωτότυπο (Εικ. 13) δηλαδή. Το ρωμαϊκό αντίγραφο (Εικ. 14) ωστόσο έχει λιγότερα σε αριθμό φύλλα, που είναι όμως μεγαλύτερα σε διαστάσεις απ' ό,τι τα ελληνιστικά και τα ενδιάμεσα κενά έχουν μειωθεί δραματικά. Η κατασκευή του είναι πολύ πιο βαριά και στιβαρή, κάτι που όμως μπορεί να οφείλεται και στο γεγονός πως θα έπρεπε να είναι πιο ανθεκτικά από τα παλαιότερα ελληνιστικά. Τα δύο γωνιακά ακρωτήρια ήταν γυναικείες φτερωτές μορφές, που απεικόνιζαν Νίκες, που και πάλι μιμούνται τα προϋπάρχοντα ελληνιστικά (Εικ. 15). Το καλύτερα σωζόμενο ρωμαϊκό γλυπτό (Εικ. 16) βρίσκεται στη Βιέννη, στο Kunsthistorisches Museum¹⁵ και κοσμούσε την νοτιοανατολική γωνία του κτηρίου. Η μορφή έχει στηρίζον σκέλος το δεξί, με το αριστερό να είναι λυγισμένο και ελαφρώς προς τα πίσω. Το αριστερό χέρι ήταν έντονα λυγισμένο και υψωμένο. Το δεξί, αν και δεν σώζεται, όπως εξάλλου και ο λαιμός και το κεφάλι του αγάλματος, φαίνεται λόγω της θέσης του ώμου, πως θα ήταν κατεβασμένο. Πιθανότατα θα κρατούσε αγγείο στο αριστερό χέρι και θα τελούσε σπονδή σε πινάκιο, που θα ήταν τοποθετημένο στο δεξί χέρι¹⁶. Η Νίκη φορά αχειρίδωτο ζωσμένο χιτώνα κάτω από ιμάτιο, με πέπλο πάνω από τον αριστερό ώμο που συστρεφόταν γύρω από τον αριστερό γοφό και γλουτό στη συνέχεια έπεφτε κατά μήκος της πλάτης. Στα πόδια της φορούσε σανδάλια. Το άγαλμα ήταν συμφυές με την πλίνθο και το σωζόμενο συνολικό τους ύψος είναι περίπου 1,75μ. Σε σχέση με το

¹⁴ Williams Lehmann 1969, Τομ.1, 58, 63, 68, 117, 122, 124, 129, 134, 138, 145-53, 202-3, 236, Lehmann 1998, 95-7.

¹⁵ Με αριθμό ευρετηρίου I, 680.

¹⁶ Η Παλαγγιά (2009, 116), απορρίπτει την αποκατάσταση αυτή των αντικειμένων με βάση την ανάλυση τμημάτων των γλυπτών που βρίσκονται στο μουσείο της Σαμοθράκης και θεωρεί πιθανότερο να κρατούσε μεταλλικό αντικείμενο, ίσως ιστό από πανί πλοίου.

πρωτότυπο υπάρχουν κάποιες μικρές διαφορές κυρίως στην τοποθέτηση του πέπλου και στην εργασία γενικότερα¹⁷.

Αμέσως δυτικά του νεωρίου, που βρισκόταν με τη σειρά του στα δυτικά του ιερού, οικοδομήθηκε μικρό ορθογώνιο κτήριο με πολυγωνική τοιχοποιία στο εξωτερικό του και διακοσμημένο με λευκό και ερυθρό κονίαμα. Είχε διαστάσεις 8,90 x 5,40 μ. και δίφυλλη θύρα πλάτους 1,30 μ. Η είσοδος ήταν τοποθετημένη στην βόρεια, μακριά πλευρά του χώρου στο εσωτερικό του οποίου έτρεχε θρανίο σχήματος πει, που καταλάμβανε την νότια και κατά το ήμισυ την ανατολική και δυτική πλευρά. Σε δύο σημεία στο δάπεδο του δωματίου είχαν τοποθετηθεί μαρμάρινες βάσεις, από υλικό σε δεύτερη χρήση. Πιθανότατα το δωμάτιο αυτό χρησίμευε για την στέγαση και την προστασία αναθημάτων. Χρονολογείται μάλλον τον 2^ο μ.Χ. αιώνα¹⁸.

Τέλος, η μεγαλύτερη παρέμβαση ρωμαϊκής εποχής στο ιερό, είναι αυτή της οικοδόμησης του **Ανακτόρου** (Εικ. 2, αρ. 23), που χρονολογείται στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο. Τμήματα κυρίως της θεμελίωσης του προκατόχου του, διατηρούνται κάτω από το ρωμαϊκό κτίσμα. Σώζεται σε πολλή καλή κατάσταση και είχε προσανατολισμό από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά. Ήταν οικοδομημένο από ασβεστολίθους με τοιχοποιία πολυγωνικής μορφής και μεταξύ των τοίχων είχε γέμισμα από αργολιθοδομή. Επιπλέον στήριξη για την αντιμετώπιση των ωθήσεων των τοίχων, αλλά και για την τοποθέτηση της ξύλινης στέγης, παρείχαν οι 4 πεσσοί που ήταν τοποθετημένοι στις 4 γωνίες του κτηρίου. Το ακριβές ύψος των τοίχων του Ανακτόρου δεν μπορεί να υπολογιστεί με ακρίβεια, αλλά υπολογίζεται ανάμεσα στα 6 και 8 μέτρα, ίσως με παράθυρα στο ανώτερο τμήμα τους. Στο εσωτερικό οι τοίχοι ήταν καλυμμένοι με λευκό κονίαμα, όπως εξάλλου και οι παραστάδες. Οι διαστάσεις του χώρου στο εσωτερικό ήταν 27 x 11,58 μ. και το δάπεδο αποτελείτο από χώμα. Η είσοδος στο κτήριο γινόταν από τα δυτικά, μέσω 3^{ων} θυρών, εκ των οποίων η κεντρική ήταν πλατύτερη και δίφυλλη. Στο βόρεια του οικοδομήματος, στο τμήμα βορειότερα της τελευταίας θύρας, το επίπεδο του χωμάτινου δαπέδου ήταν ψηλότερο απ' ό τι στο υπόλοιπο κτήριο, διαμορφώνοντας έτσι ένα εσωτερικό ιερό, διαχωρισμένο από τον υπόλοιπο χώρο με έναν τοίχο από

¹⁷ Williams Lehmann 1962, 24 και 1969, Τομ. 2, 83, 110-13, 116, 120, 122-3.

¹⁸ Catling 1988-9, 95-6, Lehmann 1998, 125.

ερυθρό πορφυρίτη. Η είσοδος σ' αυτό το εσωτερικό ιερό γινόταν από δύο θύρες διαφορετικού πλάτους, χωρισμένες μεταξύ τους, που και οι δύο όμως βρίσκονταν στο δυτικό τμήμα του εσωτερικού τοίχου. Η πρόσβαση σε αυτές γινόταν μέσω αναβαθμών από την κεντρική αίθουσα. Ο εσωτερικός αυτός διαχωριστικός τοίχος θα στήριζε μάλλον ξύλινο διάφραγμα, που θα έφτανε σε ύψος χαμηλότερο της στέγης¹⁹, ενώ οι θύρες του εσωτερικού τοίχου θα κοσμούσαν με χάλκινα αγάλματα Καβείρων (Εικ. 17)²⁰.

Εφαπτόμενη στην νότια πλευρά του Ανακτόρου ήταν η Ιερή Οικία (Εικ. 2, αρ. 22), ένα τετράγωνο οικοδόμημα πλευράς 7 μέτρων, με χωμάτινο δάπεδο και εσωτερικό θρανίο. Οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα και διακοσμημένοι με μαρμάρινες πλάκες στις οποίες καταγράφονταν οι μύστες. Μάλλον και αυτό το κτήριο εντάσσεται στο οικοδομικό πρόγραμμα της πρώιμης αυτοκρατορικής περιόδου, ενώ τον πρώιμο 4^ο μ.Χ. αιώνα επισκευάζεται σε πολύ μεγάλο βαθμό²¹.

Τα δύο αυτά κτίσματα, το Ανάκτορο και η Ιερά Οικία φαίνεται πως διαδραμάτιζαν πολύ σημαντικό ρόλο στην τέλεση των Μυστηρίων, καθώς μάλλον οι τελετές μύησης λάμβαναν χώρα στο Ανάκτορο. Στα νότια, οι ήδη μυημένοι θα παρακολουθούσαν καθήμενοι σε ξύλινα θρανία την τελετή που λάμβανε χώρα στο μέσο της αίθουσας. Ξύλινα θεωρείται πρέπει να υπήρχαν κατά μήκος της ανατολικής και βόρειας πλευράς, ενώ στην νοτιοανατολική γωνία θα ήταν τοποθετημένη κάποια λεκάνη καθαρμών. Στο τέλος, οι νέοι μύστες θα οδηγούνταν στο μικρό εσωτερικό ιερό της βόρειας πλευράς, που μάλλον μπορεί να θεωρηθεί ως άδυτον, στο οποίο είχαν, φυσικά, δικαίωμα εισόδου μόνο οι μυημένοι. Κατόπιν θα μετέβαιναν στην Ιερά Οικία, όπου και θα γινόταν η καταγραφή των νέων μυστών και θα λάμβαναν κάποιου είδους βεβαίωση²².

Στην συνέχεια οι ιεροτελεστίες θα συνεχίζονται στο κτήριο του Ιερού, όπου εκεί γινόταν η τελετή της εποπτείας, που ήταν η αμέσως ανώτερη βαθμίδα ιεροσύνης. Από τα καθίσματα των πλευρικών κλιτών, που ήταν ικανά να φιλοξενήσουν περίπου 144 θεατές, θα παρακολουθούσαν τα τεκταινόμενα οι ήδη

¹⁹ Ανάλογη κατασκευή ξύλινου διαφράγματος υπάρχει και στη στοά του Αμφιαράου στον Ωρωπό (βλ. Coulton 1968, 151-2, εικ. 4-5, 153-4.

²⁰ Lehmann-Hartleben 1939, 135-38 και 1940, 336, McCredie 1979, 33-4, Lehmann 1998, 64, 66-9.

²¹ Lehmann 1998, 71.

²² Lehmann 1998, 47-8.

κάτοχοι του αξιώματος της εποπτείας, οι λεγόμενοι «επόπτες», με τους ίσως πιο υψηλά ιστάμενους να καταλαμβάνουν τις ανώτερες σειρές με τα διακοσμημένα καθίσματα. Οι μύστες θα εισέρχονταν από την κεντρική θύρα και στο κέντρο του σηκού θα έδιναν τον όρκο και θα μετείχαν καθαρμών, θυσιών και άλλων ιεροπραξιών. Οι όποιες μετατροπές έγιναν στο κτήριο τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, και κυρίως η διαπλάτυνση της εισόδου, αντικατοπτρίζουν προφανώς και λειτουργικές αλλαγές στην τελετουργία της εποπτείας, κατά την οποία μάλλον θα έγινε απαραίτητη η είσοδος μεγάλων ζώων, πιθανότατα βοοειδών, στο σηκό. Για την διευκόλυνση της εισόδου τους, αφαιρέθηκε και η κιγκλιδωτή θύρα που παρεμβαλόταν μεταξύ της κεντρικής εξωτερικής θύρας και του κυρίως χώρου, καθώς και η εσχάρα που ανοιγόταν στο δάπεδο του σηκού. Την απρόσκοπτη πρόσβαση των ζώων θα εξυπηρετούσε αργότερα και η επί Μεγάλου Κωνσταντίνου, τοποθέτηση της αναβάθρας στην είσοδο του κτηρίου²³.

²³ Williams Lehmann 1969, Τομ.1, 67-68, 151 και Τομ.2, 7, 21-3, 30, 42, 49.

2. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΩΝ ΚΑΒΕΙΡΩΝ ΣΤΗ ΛΗΜΝΟ

Το ιερό έχει κτιστεί λίγο πιο έξω από την αρχαία Ηφαιστία, βορείως της εισόδου του λιμανιού της πόλης, στο ακρωτήριο Χλόη. Η λατρεία στον χώρο ανάγεται στον 8^ο π.Χ. αιώνα και έχει σχετιστεί και με την παρουσία Τυρρηνών στην περιοχή, κατά την αρχαϊκή εποχή²⁴.

Το ιερό αναπτύσσεται σε δύο άνδηρα που στηρίζονται από αναλήμματα προς την πλευρά της θάλασσας. Στο νότιο άνδηρο σώζεται κτήριο που έχει ερμηνευθεί ως **Τελεστήριο** και χρονολογείται στον 3^ο μ.Χ. αιώνα. Η είσοδος στο οικοδόμημα γινόταν από την νότια πλευρά, όπου και υπήρχε προστώο με 7 κίονες. Κατόπιν ακολουθούσε αίθουσα μήκους 17μ. που με δύο σειρές 5 κίωνων χωριζόταν σε τρία κλίτη, από τα οποία το κεντρικό είχε μικρότερο μήκος από τα πλευρικά, ενώ θρανία καταλάμβαναν την πλευρά του νότιου τοίχου. Η αίθουσα αυτή χωριζόταν από τα άδυτα στο βάθος με έναν διάδρομο. Το ρωμαϊκό αυτό Τελεστήριο (Εικ. 18), οικοδομήθηκε πάνω στα ερείπια του παλαιού αρχαϊκού, ενώ η κάτοψή του αντιγράφει, σε μικρότερη κλίμακα, αυτή του μεγάλου Τελεστηρίου της ελληνιστικής εποχής, που καταλάμβανε την επιφάνεια όλου του βορείου ανδρήρου (Εικ. 19). Ήταν κτήριο πρόστυλο με 12 δωρικούς κίονες στην πρόσοψη και 2 στις πλευρές. Αποτελείτο από κεντρικό χώρο μεγάλων διαστάσεων, που χωριζόταν καθέτως σε τρία κλίτη από δύο κιονοστοιχίες 4^{ων} ιωνικών κίωνων, που άνοιγαν προς βορρά. Το ελληνιστικό Τελεστήριο χωριζόταν από τα άδυτα με έναν κάθετο προς το όλο οικοδόμημα διάδρομο. Η χρονολόγησή του μπορεί να τοποθετηθεί στον 2^ο π.Χ. αιώνα, ενώ η καταστροφή του από πυρκαγιά, μάλλον στα τέλη του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα²⁵.

Σε δύο κτήρια που συνορεύουν στα νοτιοανατολικά με το ρωμαϊκό Τελεστήριο έχει σωθεί ένας αριθμός επιγραφών, κάποιες από τις οποίες μεταφέρθηκαν εκεί για φύλαξη, σαν κάποιου είδους αρχείο. Από τον ίδιο χώρο προέρχονται επιγραφές απελευθέρωσης δούλων από την ελληνιστική εποχή, πρακτική που όμως συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της ρωμαϊκής περιόδου, στα

²⁴ Beschi 2005, 110, Γιοματάρης 2012, http://odysseus.culture.gr/h/3/gh351.jsp?obj_id=2530.

²⁵ Beschi 2005, 112, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου, <https://www.efales.gr/sight/iero-ton-kaveiron-limnoy>, Τσολάκη 2012, http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2530, Ficuciello 2013, 352. Οι Beschi και Ficuciello αποκαθιστούν 8 κίονες αντί για 7 στο προστώο του ρωμαϊκού Τελεστηρίου, ενώ μόνον ο πρώτος αποδίδει 2 κίονες σε κάθε πλευρά του προστώου του ελληνιστικού.

πλαίσια ετήσιας εορτής, που τελείτο κοντά στο Καβείριο, πιθανότατα την 7^η ημέρα του μηνός Εκατομβαιώνα, όπως μαρτυρούν σχετικές επιγραφές. Τέλος, έχει διατυπωθεί η πρόταση της ύπαρξης Σεραιείου, σε χώρο κοντά στο Καβείριο, όπου ίσως ήταν ο τόπος φύλαξης των πράξεων απελευθέρωσης, ενώ στο Καβείριο γινόταν η ανάρτησή τους²⁶.

Το τέλος της λατρείας στο ιερό των Καβείρων τοποθετείται στα τέλη του 3^{ου} ή στον 4^ο μεταχριστιανικό αιώνα, χωρίς να μαρτυρείται κάποια συνέχεια χρήσης ή και μετατροπής του χώρου, ώστε να φιλοξενηθεί η νέα θρησκεία του χριστιανισμού. Ωστόσο στην περιοχή ανεγείρονται κάποιες πρόχειρες οικίες και τα κτήρια του ιερού χρησιμεύουν ως λατομείο, λόγω της αρπαγής των αρχιτεκτονικών μελών τους²⁷.

²⁶ Ficuciello 2013, 354-55.

²⁷ Beschi 2005, 114, Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου, <https://www.efales.gr/sight/iero-ton-kaveiron-limnoy>, Τσολάκη 2012, http://odysseus.culture.gr/h/3/gh352.jsp?obj_id=2530, Ficuciello 2013, 355.

3. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΗΡΑΣ ΣΤΗ ΣΑΜΟ

Το μεγάλο ιερό της Σάμου ήταν κτισμένο στην ελώδη εκβολή του ποταμού Ίμβρασου και έχει τις απαρχές του στη λατρεία της προελληνικής μεγάλης Μητέρας Θεάς και μετά την έλευση των Ιώνων αφιερώθηκε στην Ήρα, ενώ σύμφωνα με την τοπική παράδοση που διαμορφώθηκε και επικράτησε έκτοτε, η θεά γεννήθηκε στην όχθη του ποταμού, στην περιοχή του Ηραίου, κάτω από μια λυγαριά. Ο χώρος του ιερού (Εικ. 20) απέχει από την πόλη, το σημερινό Πυθαγόρειο, γύρω στα 7 χιλιόμετρα, ενώ συνδέονταν μεταξύ τους μέσω της Ιεράς Οδού²⁸.

Το νησί της Σάμου αντιμετώπισε δυσκολίες στην περίοδο της μετάβασης στη ρωμαϊκή εποχή, πρώτα κατά τη διάρκεια των πολέμων του Αριστονίκου της Περγάμου, το 133-129 π.Χ. και ύστερα κατά τους Μιθριδατικούς Πολέμους, το 88-80 π.Χ., όταν επλήγη σημαντικά από τις επιδρομές Κιλικών πειρατών. Με την επικράτηση του Αυγούστου επέρχεται η ομαλότητα, αλλά η πολιτική και δικαστική αυτονομία του νησιού ανήκει πλέον στο παρελθόν, καθώς αυτές οι αρμοδιότητες μετατίθενται στην Ρώμη ή στην Έφεσο, την έδρα του διοικητή της Ασίας. Οι ενασχολήσεις των πολιτικών σωμάτων του νησιού περιορίζονται σε εκδόσεις τιμητικών ψηφισμάτων και αναθέσεις ανδριάντων επωνύμων και σημαντικών ανδρών, μελών τις περισσότερες φορές της αυτοκρατορικής οικογένειας και εν γένει της ρωμαϊκής αριστοκρατίας, τοπικής και μη.²⁹

Στον απόηχο της ναυμαχίας του Ακτίου, ο Αύγουστος πέρασε τον χειμώνα στη Σάμο, ενώ επισκέφθηκε το νησί άλλες 3 φορές κατά τα έτη 30/29 π.Χ., 21/20 π.Χ. και 20/19 π.Χ. Κατά την τελευταία του αυτή παραμονή στο νησί απένειμε σε όλους του κατοίκους το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη και επέστρεψε στην κατοχή της πόλης το χάλκινο σύνταγμα του Μύρωνα, που είχε αποσπάσει και μεταφέρει στη Ρώμη ο Μάρκος Αντώνιος. Επίσκεψη πραγματοποίησε στο νησί και ο Τιβέριος με το ρόλο του αξιωματούχου και απεσταλμένου του ίδιου το αυτοκράτορα και το 23 μ.Χ. επικυρώθηκε και η ανανέωση του δικαιώματος της ασυλίας του ιερού³⁰.

²⁸ Kyrieleis 1983, 9-10, Τσάκος 2005, 142.

²⁹ Τσάκος 2012, 40, 43.

³⁰ Schulz 2002, 88 και 2019, 79. Αξίζει να σημειωθεί πως την Σάμο είχε επισκεφθεί και ο Μάρκος Αντώνιος με την Κλεοπάτρα. Στο εξής η Σάμος θα γινόταν προσφιλής τόπος διακοπών για τους Ρωμαίους αυτοκράτορες, για την φιλοξενία των οποίων ανακαινίστηκαν και διακοσμήθηκαν τα ανάκτορα του Κάστρου (Τσάκος 2012, 43).

Ως ένδειξη ευγνωμοσύνης η πόλη της Σάμου τίμησε Ρωμαίους αυτοκράτορες και μέλη της οικογένειάς τους, με ναούς, γλυπτά ή άλλης μορφής αναθήματα³¹. Επί παραδείγματι ιδρύθηκε ναός της Ρώμης και του Αυγούστου στην πόλη της Σάμου, μάλλον γύρω στο 6/5 π.Χ. και ο αυτοκράτορας λατρευόταν ως «Υιός του Θεού/Θεϊκού Καίσαρος». Επίσης λατρεύτηκε από κοινού με την Ήρα, έλαβε το προσωνύμιο Ολύμπιος και εν τέλει, μετά το 14 μ.Χ., ονομάστηκε και λατρεύτηκε ως «divinus» (Θεοποιημένος). Από τα μέλη της οικογένειάς του, η Λιβία τιμάται ως σύζυγος του αυτοκράτορος, ενώ αποθεώνεται από τον Κλαύδιο το 14 μ.Χ., οπότε και η λατρεία της συνδέεται με αυτήν της Ήρας. Ο κατάλογος των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας συνεχίζει με τον Μάρκο Αγρίππα³² και τη σύζυγό του και κόρη του Αυγούστου Ιουλία³³. Αποδέκτης τιμών έλαχε και ο Τιβέριος³⁴ που παραλληλίστηκε από τους κατοίκους του νησιού με τον Δία Πολιέα, κι ενδεχομένως να λατρεύτηκαν και από κοινού³⁵, όπως και ο γιός του Δρούσος Ιούλιος Καίσαρας³⁶. Βρέθηκε επίσης αγαματική ενεπίγραφη βάση προς τιμήν της αδελφής του Καλιγούλα Δρουσίλλας, ανατεθημένη από τον σαμιακό Δήμο³⁷. Στο ιερό της Ήρας τιμήθηκαν με αγάλματα πάνω από 90 επιφανείς Ρωμαίοι, με χρονολογικά πρώτους του Κικέρωνες. Κατόπιν ο Ιούλιος Καίσαρας, ο Οκταβιανός Αύγουστος και οι συγγενείς και μέλη της Ιουλιο-Κλαυδιανής δυναστείας, όπως και οι αυτοκράτορες της οικογένειας των Φλαβίων, ο Αδριανός, ο Μάρκος Αυρήλιος, ο Σεπτίμιος Σεβήρος, η Ιουλία Δόμνα, ο Καρακάλλας, αλλά και ο Αλέξανδρος Σεβήρος καταλήγοντας έτσι, ως τα μέσα του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα³⁸.

Βορείως του βωμού οικοδομήθηκε ναός, ο επονομαζόμενος και **Πρόστυλος Ι** (Εικ.20, αρ. 15). Είχε ιδρυθεί σε κρηπίδα με κλίμακα 5 αναβαθμών και είχε διαστάσεις 7,40 x 12 μ. Ήταν 4στυλος, πρόστυλος με παραστάδες πίσω από τους δύο ακραίους κίονες, ενώ στον συντετμημένο οπισθόδομο είχαν τοποθετηθεί δύο κίονες μεταξύ παραστάδων (Εικ. 21). Οι κίονες είχαν 20 ραβδώσεις και στήριζαν σύνθετα

³¹ Vermeule 1968, 206, 448.

³² Schede 1919, 35, αρ. καταλόγου 22.

³³ Schede 1919, 35-6, αρ. καταλόγου 23.

³⁴ Schede 1919, 37-8, αρ. καταλόγου 27C.

³⁵ Schulz 2002, 88-9.

³⁶ Schede 1919, 36, αρ. καταλόγου 25.

³⁷ Schede 1919, 38, αρ. καταλόγου 29.

³⁸ Walter 1990, 196.

κορινθιακά κιονόκρανα (Εικ. 22). Το επιστύλιο του ναού είχε 3 ταινίες στις εξωτερικές και 2 ταινίες στις εσωτερικές πλευρές και ακολουθούσε ακόσμητη ζωφόρος. Στην πρόσοψη του κτηρίου υπήρχε επιγραφή με ένθετα χάλκινα στοιχεία, που θα ξεκινούσε από την ζωφόρο και ολοκληρωνόταν στην δεύτερη ταινία του επιστυλίου, δυστυχώς όμως από τις σωζόμενες εγχαράξεις δεν μπορεί να εξαχθεί κάποιο συμπέρασμα, καθώς μόνον η πρώτη λέξη της τρίτης σειράς μπορεί να αναγνωσθεί. Δεν υπάρχει κάποια αναλογία μεγεθών των μελών του κτίσματος με τα γνωστά μέτρα της εποχής, εκτός από το κατώτερο πλάτος των θεμελίων, που αντιστοιχεί με 21 πόδες του τοπικού σαμιακού-ιωνικού μέτρου ή αλλιώς με 14 παλάμες. Το υλικό που χρησιμοποιήθηκε στην κατασκευή του κτηρίου ήταν κυρίως λευκό και φαιό μάρμαρο με ωχρές ή ανοιχτές φαιές φλεβώσεις και φαίνεται πως προερχόταν από λατομείο της νήσου Φούρνοι ή από τις ακτές της Μικράς Ασίας.

Η χρονολόγηση του ναού τοποθετείται στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, ίσως στο μεταίχμιο μεταξύ Αυγούστου και Τιβερίου, με βάση μορφολογικά χαρακτηριστικά και κυρίως τα κιονόκρανα, για τα οποία θα γίνει λόγος σε επόμενο κεφάλαιο, καθώς δεν υπάρχουν επιγραφικές μαρτυρίες, αλλά ούτε και στρωματογραφικά στοιχεία. Ως προς την χρήση του κτηρίου, έχει προταθεί η ερμηνεία του ως χώρου που στέγαζε αυτοκρατορική λατρεία, στοιχείο με το οποίο συνηγορεί η ιστορική συγκυρία της απονομής ασυλίας στο νησί. Την πρωτοχριστιανική εποχή τμήμα του ναού ενσωματώθηκε σε βασιλική³⁹.

Στην περιοχή ανάμεσα στον παλιό ναό της Ήρας και τον βωμό, διαστάσεων 20 x 36 μ. περίπου, οικοδομήθηκε ένας ρωμαϊκός **περίπτερος ναός** (Εικ.20, αρ. 5), με 6 επί 5 κίονες, που στην πρόσοψη μειώνονταν σε 4 για να δημιουργηθεί χώρος για το άνοιγμα της θύρας (Εικ. 25). Για τα θεμέλια του είχαν χρησιμοποιηθεί μέλη του παλαιού βωμού, ενώ τα υπόλοιπα στοιχεία του ήταν φτιαγμένα από λευκό και λευκόφαιο μάρμαρο, το πρώτο προερχόταν από το νησί Φούρνοι ή την μικρασιατική ακτή, ενώ το δεύτερο ίσως από ντόπιο λατομείο. Με διαστάσεις 20,40μ. μήκος και

³⁹ Schleif 1933β, 229-33, 236-38, Schulz 2002, 67-71, 82, 87-8. Στην παλαιότερη βιβλιογραφία (Walter 1965, 86, Kyrieleis 1983, 101-2, Walter 1990, 197, Βιγλάκη 2012, 76) ο ναός αναφέρεται λανθασμένα ως κορινθιακού ρυθμού, άποψη την οποία αναφέρει και ο Schleif και μάλιστα προσθέτει πως ο ναός δεν διέθετε ζωφόρο (Εικ. 24). Εξίσου εσφαλμένα χρονολογείται από τους προαναφερθέντες στα τέλη του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα. Έχει επίσης ερμηνευθεί απ' τον Walter ως ναός του Ερμή, στα πλαίσια μεταφοράς λατρείας του θεού από αρχαϊκό προϋπάρχοντα ναό.

19μ. πλάτος ήταν ο μεγαλύτερος εκ των ρωμαϊκών ναών του ιερού. Ο ακριβής αρχιτεκτονικός ρυθμός του κτηρίου παραμένει άγνωστος καθώς οι βάσεις των κίωνων ήταν σαμιακού τύπου, ενώ τα κιονόκρανα, αλλά και οι βάσεις του ναού, θυμίζουν κατά πολύ τα αντίστοιχα κιονόκρανα (Εικ. 26-27)⁴⁰ και βάσεις (Εικ. 28-30)⁴¹, του μεγάλου ναού της Ήρας⁴². Εξίσου παράξενο για την εποχή είναι το γεγονός πως ο θριγκός του κτηρίου φαίνεται πως ήταν ξύλινος. Η πρώτη αυτή φάση του ναού χρονολογείται στην πρώιμη αυτοκρατορική εποχή. Σε μεταγενέστερη ανακαίνιση του οικοδομήματος ο σηκός διευρύνθηκε με μετατόπιση του πίσω τοίχου του, ενώ δημιουργείται θυραίος τοίχος και στον πρόναο, μεταξύ των δύο παραστάδων, με πλάτος θύρας 2,20μ (Εικ. 31). Η πρώτη φάση οικοδόμησης του ναού συνδέεται με ένα συνολικό πρόγραμμα ανακαίνισης το ιερού από τον Οκταβιανό Αύγουστο, το οποίο περιλάμβανε εκτός από τον περίπτερο, τον Ναϊσκο και την ανανέωση του βωμού. Η χρονολόγηση της δεύτερης φάσης του ναού τοποθετείται στον 4^ο μ.Χ. αιώνα και ίσως στα τέλη του. Έχει προταθεί πως στον ναό αυτό μεταφέρθηκε την ρωμαϊκή εποχή η λατρεία της Ήρας, που ήδη από την εποχή του Αυγούστου λειτουργούσε πλέον ως χώρος έκθεσης αναθημάτων⁴³. Το β' μισό του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα ο περίπτερος καταστρέφεται και μέλη του χρησιμοποιούνται στην ανέγερση βασιλικής⁴⁴.

Στην ίδια περιοχή με τους προαναφερθέντες ναούς, κτίστηκε ένα κτήριο μικρών διαστάσεων, ο λεγόμενος **ναϊσκος** (Εικ. 20, αρ. 13). Το υλικό οικοδόμησής του ήταν λεπτόκοκκο, λευκό μάρμαρο και είχε θεμέλια διαστάσεων 6,20 x 4,04 μ. (Εικ. 32). Ο σηκός του ήταν διακοσμημένος με ορθομαρμάρωση και διέθετε επίσης μαρμάρινο ιωνικό θύρωμα (Εικ. 33). Δεν είναι γνωστό κάτι για τα υπόλοιπα μέλη του

⁴⁰ Gruben 2004, πιν. 78-9. Ο εχίνος ήταν κοσμημένος με ιωνικό κυμάτιο, αλλά παραλειπόταν ο αστράγαλος.

⁴¹ Η βάση αποτελείτο από κυλινδρική σπείρα με οριζόντιες ραβδώσεις και κοίλο προφίλ και από δακτύλιο, επίσης κοσμημένο με οριζόντιες ραβδώσεις, που ενωνόταν μέσω αποφυγής με τον κίονα (Hellner 2009, 23-3).

⁴² Παρόμοια πρακτική συναντάται στην οικοδόμηση του μικρού κυκλικού μονόπτερου ναού στην Ακρόπολη, με διάμετρο περί τα 8,6 μ., που πιθανολογείται ότι ήταν αφιερωμένος στην λατρεία της Ρώμης και του Αυγούστου. Οι 9 ιωνικοί κίονες του κτηρίου αυτού, αντιγράφουν πιστά και ηθελημένα τη μορφή των αντίστοιχων κίωνων της ανατολικής πρόστασης του γειτονικού Ερεχθείου. Για περισσότερα βλ. Μπούρας 1999, 443 και Camp 2009, 244-5.

⁴³ Schleif 1933β, 218.

⁴⁴ Schleif 1933β, 218, 220, 222, 224, 239-40, Walter 1965, 86, Kyrieleis 1983, 82-84, Walter 1990, 197-98, Βιγλάκη 2002, 75-76, Τσάκος 2005, 146, Schulz 2019, 6, 49-53. Υπάρχει η άποψη πως σ' αυτόν τον λαό λατρεύτηκε ως σύνναος της Ήρας ο αυτοκράτορας Αύγουστος.

κτηρίου και είναι πολύ πιθανό πως, όπως και ο γειτονικός του περίπτερος, διέθετε ξύλινη στέγη. Η χρονολόγησή του εξαρτάται από τα υπόλοιπα κτήρια που ανήκουν στην ρωμαϊκή φάση ανανέωσης του ιερού, οπότε και τοποθετείται στην πρώιμη αυγούστεια εποχή. Σαν μορφή ακολουθεί τα πρότυπα μικρών ναών, που ήταν ιδιαίτερα προσφυλή την αρχαϊκή εποχή. Την πρωτοχριστιανική εποχή μέλη του κτηρίου οικοδομούνται στην βασιλική⁴⁵.

Σύγχρονη με τον Ναΐσκο και τον Περίπτερο είναι και η ανανέωση του παλαιού **βωμού**, του όγδοου κατά σειρά στην ιστορία του ιερού, που ιδρύθηκε το 560/50 π.Χ. και είχε μνημειακές διαστάσεις 36,57 x 16,58 μέτρα. Αποτελείτο από ψηλό τοίχο στις 3 πλευρές, ενώ η τέταρτη ήταν ανοιχτή και προσβάσιμη μέσω κλίμακας. Διέθετε πλούσιο διάκοσμο με φυτικά θέματα (Εικ. 34) και παραστάσεις θηριομαχιών και Σφιγγών (Εικ. 35). Όμως εξαιτίας του υλικού του, που ήταν μαλακός ασβεστόλιθος, ήταν ιδιαίτερα εύθραυστος, με αποτέλεσμα την ρωμαϊκή εποχή να κτιστεί από την αρχή, αντιγράφοντας ακριβώς το ίδιο σχέδιο και διακόσμηση με τον αρχαϊκό, αλλά αυτή τη φορά με μάρμαρο. Επάνω στον βωμό αυτό θα πρέπει να συσσωρευόταν η τέφρα των θυσιών, ενώ στις ανασκαφές ανακαλύφθηκε σε παλιότερο στρώμα τμήμα κορμού δέντρου⁴⁶.

Ο τελευταίος ναός που οικοδομείται στο ιερό είναι ο αποκαλούμενος **Πρόστυλος II** (Εικ. 20, αρ. 23), στην περιοχή βόρεια του βωμού. Το κτήριο ήταν τοποθετημένο επάνω σε πόδιο από χυτή τοιχοδομία, ύψους 1,80 μέτρου και με διαστάσεις 12,61 x 7,77/7,81 μ. Το πόδιο είχε κλίμακα 9 αναβαθμών, μήκους 2,40 μ. (Εικ. 36). Το ναϊκό οικοδόμημα είχε μήκος 9,20 μ. και πλάτος 7,03 μ. και σύνθετα κορινθιακά κιονόκρανα, τοποθετημένα σε αράβδωτους κίονες από φρύγιο μάρμαρο (ravanazzetto). Οι βάσεις, καθώς και τα επιστύλια του θριγκού, είναι παρόμοια με του Πρόστυλου I. Η στέγη θα ήταν τρίριχτη με αέτωμα στην πρόσοψη⁴⁷ (Εικ. 37-38).

⁴⁵ Schleif 1933β, 225-27, Kyrieleis 1983, 100, Walter 1990, 197, Schulz 2019, 73-77. Για τη χρήση του κτηρίου έχει υποστηριχθεί πως ίσως ήταν θησαυρός για την στέγαση πολύτιμου αναθήματος (Kyrieleis), ενώ ο Walter υποστηρίζει πως εντός του τοποθετήθηκε μάλλον το άγαλμα της Ήρας του Σμίλη. Ο Schleif πάλι κάνει λόγο για ανοιχτό τέμενος, που θα περιέκλειε το ιερό δέντρο της θεάς, την λυγαριά.

⁴⁶ Schleif 1933α, 198-207, 210, Kyrieleis 1983, 84-88, Catling 1988-89, 94-95, Βιγλάκη 2002, 74. Ο Kyrieleis αναφέρει πως ο κορμός δέντρου που βρέθηκε ήταν λυγαριάς, ενώ ο Catling υποστηρίζει πως στην πραγματικότητα πρόκειται για άρκευθο.

⁴⁷ Η στέγη του Πρόστυλου II παρουσιάζει ομοιότητες με τη στέγη του Πρυτανείου της Εφέσου (βλ. Steskal 2010, 59-61 και πιν. 259-61), κατά τη β' οικοδομική φάση του εν λόγω κτηρίου, που χρονολογείται στο β' τέταρτο του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα. Αρχικά είχε διατυπωθεί η πρόταση πως η στέγη του

Και πάλι δεν διακρίνεται κάποια από της παραδοσιακές μονάδες μέτρησης, παρά μόνον ο σαμιακός πους, αλλά και αυτός μεμονωμένα. Ελλείπει επιγραφικών και στρωματογραφικών στοιχείων, η χρονολόγηση μπορεί να προκύψει μόνον από τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των κιονοκράνων και τοποθετείται στην εποχή των Αντωνίνων (Εικ. 39). Αξιοσημείωτη είναι η χρήση του *ranonazzetto*, που εισήχθη από λατομείο της Φρυγίας, υλικό ιδιαίτερα πολυτελές και κοστοβόρο. Συνεπώς ο ναός αυτός θα είχε μεγάλη σημασία και καθώς δεν μνημονεύεται εισαγωγή κάποιας νέας λατρείας την εποχή αυτή στο ιερό, έχει προταθεί η άποψη πως προοριζόταν για τη στέγαση αυτοκρατορικής λατρείας. Την εποχή αυτή στο ιερό τιμάται ο Μάρκος Αυρήλιος, όπως εξάλλου και στην πόλη της Σάμου μαζί με τον Λούκιο Βήρο, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει απαραίτητα πως ο ναός ήταν αφιερωμένος σε κάποιον απ' αυτούς. Μέλη του ναού αυτού τοποθετήθηκαν στην πρωτοχριστιανική βασιλική, που οικοδομήθηκε στον ίδιο χώρο σε μεταγενέστερη εποχή⁴⁸.

Στο ιερό υπήρχε επίσης ένα μικρό **λουτρό**. Βρισκόταν πίσω από τον περίπτερο ναό, με είσοδο από τα δυτικά και στεγαζόταν με θόλο. Στην πρώτη οικοδομική φάση διέθετε λουτήρες και εφιδρωτήριο και αποτελείτο από προθάλαμο διαστάσεων 1,85 x 1,40μ. και από κυρίως αίθουσα, σχεδόν ορθογώνιας κάτοψης 3,10 x 3,40 μ., με δύο ημικυκλικές κόγχες. Στα ανατολικά ανοιγόταν τρίτος επιμήκης χώρος με διαστάσεις 3,10 x 1,70 μ. Όλα τα δωμάτια είχαν κοινό μεσαίο άξονα (Εικ. 40). Κατά την δεύτερη οικοδομική φάση⁴⁹, μπροστά από την παλαιά είσοδο του κτηρίου δημιουργήθηκε

Πρυτανείου ήταν τρίριχτη με αέτωμα και τύμπανο, που όμως στη συνέχεια διαψεύστηκε και επικράτησε η αποκατάστασή της τετράριχτης, άνευ τυμπάνου και αετώματος στέγης στην πρόσοψη του κτηρίου, ύψους 4,44 μ., με ξύλινο σκελετό και κεράμωση.

⁴⁸ Ziegenaus 1957, 129-42, Kyrieleis 1983, 110, Βιγλάκη 2002, 76, Schulz 2002, 91, 155-58, 165-67.

⁴⁹ Σχετικά με τη χρήση του οικοδομήματος κατά την δεύτερη αυτή οικοδομική φάση, είναι πιθανό πως χρησιμοποιήθηκε ως εφιδρωτήριο, ενώ ταυτόχρονα ίσως να εξυπηρετούσε και ως ατμόλουτρο (βλ. Kyrieleis 1983, 99). Από την κάτοψη του κτηρίου προκύπτουν ενδιαφέροντα στοιχεία, που ίσως διαφωτίσουν την ερμηνεία της λειτουργίας του (Για την αρχιτεκτονική των παρακάτω αναφερομένων χώρων βλ. Nielsen 1990, 158-60). Το δυτικότερο άκρο της θέρμης καταλαμβάνόταν από μικρό ορθογώνιο χώρο, κάτω από τον οποίο υπήρχαν υπόκαυστα. Η χρήση του δεν μπορεί να ταυτιστεί με *laconicum*, καθώς ο συγκεκριμένος χώρος είθισται να έχει κυκλική κάτοψη με κεντρική εστία. Επίσης, η μορφή αυτή σπάνια εμφανίζεται μετά το α' μισό του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα. Αντιθέτως η χρήση του χώρου ως *sudatorium*, ή αλλιώς *assa sudation*, δηλαδή εφιδρωτήριο, φαίνεται πως είναι πιθανότερη. Ο συγκεκριμένος χώρος είναι ρωμαϊκό δημιούργημα, που σταδιακά αντικατέστησε το προαναφερθέν *laconicum*. Είχε ορθογώνια κάτοψη και θερμαινόταν από υπόκαυστα, αντί εστίας. Στεγαζόταν με θόλο και οι διαστάσεις του ήταν μικρότερες των δωματίων που προοριζόταν για θερμά ή χλιαρά λουτρά. Το *sudatorium* μπορούσε να μετατραπεί και σε ατμόλουτρο με τη ρίψη νερού στο δάπεδό του, με αποτέλεσμα να δημιουργούνται οι απαραίτητοι, γι' αυτόν τον τύπο λουτρού, ζεστοί ατμοί. Με βάση τα ανωτέρω, οι κατασκευαστικές ομοιότητες του εν λόγω δωματίου της θέρμης του Ηραίου με τη μορφή *subatorium*, οδηγούν στο σχετικά ασφαλές συμπέρασμα, πως το δωμάτιο αυτό είχε

ένα μεγαλύτερο *caldarium*, πάλι με θολωτή στέγαση, κι ένας νέος προθάλαμος, που εξυπηρετούσε μάλλον ως αποδυτήριο, ίσως και ως αίθουσα κρύου λουτρού (*frigidarium*) (Εικ. 41). Χρονολογείται στον 3^ο μ.Χ. αιώνα, ενώ η συνολική επιφάνεια που καταλάμβαναν έφτανε μόλις τα 30 τμ.⁵⁰.

Πολύ σημαντικό έργο ήταν και η ανανέωση της **Ιεράς Οδού**, όπου τον 2^ο μ.Χ. αιώνα πλακοστρώθηκε μέχρι το Ηραίο, ενώ εκατέρωθέν της κτίστηκαν στοές και οικοδομήματα, οι κιονοστοιχίες των οποίων έδιναν την εντύπωση της *via colonnata*, όπως συνηθιζόταν στις μεγάλες πόλεις της εποχής⁵¹. Είχε πλάτος 4^{ων} μέτρων και περίπου 5 χιλιόμετρα μήκος, καθώς ένωνε το ιερό με την πόλη της Σάμου⁵². Στις πλευρές της τοποθετήθηκαν αγάλματα που χρονολογούνται σε διάφορες εποχές και φτάνουν έως και τους αυτοκρατορικούς χρόνους. Στη νότια πλευρά εκτίθεντο στήλες και ψηφίσματα. Στην οδό αυτή έβλεπε και ο Πρόστυλος ΙΙ⁵³.

Αξίζει να σημειωθεί πως εντός το ιερού είχε δημιουργηθεί, ήδη από την εποχή του Αυγούστου, ένα είδος πολίσματος, κυρίως στην περιοχή του βωμού. Σταδιακά οικοδομούνται οικίες με έναν ή δύο ορόφους, απλές και πιο πλούσια διασκοσμημένες. Με την επιδρομή των Γότθων τον 3^ο μ.Χ. αιώνα ο οικισμός αυτός καταστρέφεται και ξαναχτίζεται. Στην εποχή αυτή ανήκει και ο μεγαλύτερος αριθμός οικιών. Η πρωτοφανής αυτή οικοδόμηση ιδιωτικών κατοικιών μέσα σ' ένα τόσο σημαντικό ιερό μπορεί να κατανοηθεί μόνον εξαιτίας του δικαιώματος ασυλίας που είχε παραχωρηθεί σ' αυτό. Το Ηραίο προσέλκυσε έτσι φυγάδες και όσους προσπαθούσαν να ξεφύγουν από την φορολογία⁵⁴.

χρήση επιδρωτηρίου και ίσως και αμώλουτρο. Η όλη αρχιτεκτονική διάταξη του κτηρίου, παραπέμπει σύμφωνα με τον Farrington (1987, 51-2) στον τύπο των λουτρών με τοποθέτηση των χώρων τους, συνήθως 3 τον αριθμό, σε μια ευθεία. Η μορφή αυτή είναι ιδιαίτερα συνήθης για μικρότερου μεγέθους λουτρά, που συναντώνται σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας

⁵⁰ Schleif 1933β, 242-43, Kyrieleis 1983, 98-9. Λόγω της απομονωμένης θέσης του κτηρίου και της γειτνιάσής του με τον ναό, ο Schleif διατυπώνει την πρόταση πως ίσως διαδραμάτιζε κάποιο σκοπό στη λατρεία κατά την ύστερη αυτή εποχή.

⁵¹ Τσάκος 2002, 64. Ο Kyrieleis (1993, 101) χρονολογεί την πλακόστρωση της οδού στις αρχές του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα.

⁵² Η Σάμος κατά την Αρχαιότητα: <https://www.islandofsamos.gr/dhmos-samou/istoria/38-samos-axaiothta>.

⁵³ Kyrieleis 1983, 118-20, Walter 1990, 196, Kyrieleis 1993, 103.

⁵⁴ Schleif 1933β, 229, Walter 1965, 85 και 1990, 197, Βιγλάκη 2002, 77, Schulz 2002, 167. Έχει γίνει προσπάθεια συσχετισμού του Προστύλου ΙΙ με τον οικισμό του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, αλλά πέραν της στενής γειτνιάσής τους δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία για την υποστήριξη αυτής της θεωρίας.

Από τα γλυπτά αναθήματα που θα είχαν τοποθετηθεί στο ιερό, διαθέτουμε μόνο τις επιγραφικές μαρτυρίες των βάσεων τους, καθώς τα ίδια τα αγάλματα δεν σώζονται. Τα σημαντικότερα αναθήματα ήταν αυτά προς τιμήν των Κικερώνων, των εγγονών του Αυγούστου και δύο Ρωμαίων υπάτων.

Το **μνημείο των Κικερώνων** ανακαλύφθηκε στις ανασκαφές που διενεργήθηκαν το 1911-14, υπό τη διεύθυνση του Theodor Wiegand. Ήταν τοποθετημένο νότια και έμπροσθεν του ναού και είχε σχήμα ημικυκλικής εξέδρας (Εικ. 42) με θρανίο στο εσωτερικό και στο μέσο του ημικυκλίου εξείχε προς τα πίσω ορθογώνια βάση. Το συνολικό ύψος της θα έφτανε περίπου το 1,205μ., ενώ η διάμετρος της βάσης τα 5,069 μ. Από τις σωζόμενες επιγραφές συμπεραίνεται πως τα αγάλματα που είχαν ιδρυθεί επί αυτής της βάσης, απεικόνιζαν τους διάσημους αδελφούς Μάρκο Τύλλιο Κικέρωνα και Κόιντο Τύλλιο Κικέρωνα (Εικ. 43), μαζί με άλλα μέλη της οικογένειάς τους. Οι δύο αδελφοί θα κατείχαν τις κεντρικές θέσεις τις βάσεις, ενώ εκατέρωθέν τους θα ήταν τοποθετημένες οι σύζυγοι και τα παιδιά τους. Συνεπώς δεξιά του Μάρκου Τύλλιου Κικέρωνος θα βρισκόταν η Τερεντία και κατόπιν ο γιός τους Μάρκος, ενώ αριστερά του Κόιντου Τύλλιου Κικέρωνος θα ήταν η Πομπωνία και ο γιός του Κόιντος. Αφορμή για την ανάθεση του συντάγματος θα ήταν οι υπηρεσίες που πρόσφερε ως διοικητής της επαρχίας της Ασίας ο Κόιντος, ενώ στην περίπτωση του Μάρκου ήταν η υπεράσπιση των δικαιωμάτων της Σάμου σε δίκη εναντίον του Βέρρη. Από το σύνταγμα σώζεται η κεφαλή του Κόιντου⁵⁵.

Απέναντι από το σύμπλεγμα του Μύρωνος τοποθετήθηκε βαθμιδωτή βάση μήκους 4,4 μέτρων, σήμερα σε μεγάλο βαθμό κατεστραμμένη. Με βάση την επιγραφική μαρτυρία, επάνω στην βάση είχαν ιδρυθεί δύο αγάλματα, αυτά των εγγονών του Αυγούστου, του Γάιου Καίσαρος, που πέθανε το 4 μ.Χ. και του αδελφού του Λεύκιου Καίσαρος, που πέθανε το 2 μ.Χ. Ίσως μαζί τους να απεικονιζόταν και ο ίδιος ο Αύγουστος, καθώς τους είχε υιοθετήσει με την πρόθεση να τον διαδεχτούν, κάτι που όμως λόγω του θανάτου τους δεν έγινε ποτέ⁵⁶.

⁵⁵ Dörner και Gruben 1953, 63, 73-4 και πιν.11, Kyrieleis 1983, 96-7, Walter 1990, 194-95, εικ. 201. Η πρώτη δημοσίευση της επιγραφής έγινε από τον Martin Schede (1919, 33-4, αρ. καταλόγου 19), ο οποίος κάνει λόγο για χάλκινο άγαλμα, ενώ αναφέρει και την πιθανότητα στο σύνταγμα να περιλαμβάνετο και άγαλμα της θεάς Ρώμης, ίσως καθήμενης.

⁵⁶ Kyrieleis 1983, 128.

Η αναφορά των αναθημάτων στο ιερό της Ήρας κλείνει με αυτό των δύο Ρωμαίων υπάτων. Πρόκειται για βάθρο ορθογώνιας μορφής, που σώζει εγκοπές για τοποθέτηση χάλκινων ανδριάντων. Τμήματα της βάσης ανήκουν σε προγενέστερη εποχή και εντάχθηκαν σ' αυτήν σε δεύτερη χρήση. Όπως πληροφορεί η επιγραφή, η ανάθεση έγινε από τον δήμο του νησιού, που αφιερώνει στην θεά τους ανδριάντες του Γάιου Στερτίνιου Μάξιμου και του Γάιου Ασίνιου Πολλίωνος. Η χρονολογία της άσκησης του αξιώματός τους ήταν το 23 μ.Χ. και φαίνεται πως διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην διαδικασία απονομής του δικαιώματος ασυλίας στο ιερό την εποχή του Τιβερίου. Στο αριστερό μέρος του βάθρου τοποθετήθηκε και το άγαλμα του Σαμιώτη Ολυμπιονίκη Απολλοδώρου, κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή⁵⁷.

⁵⁷ Schede 1919, 37, αρ. καταλόγου 27A και 27B, Kyrieleis 1983, 128-29.

4. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΠΟΣΕΙΔΩΝΟΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΜΦΙΤΡΙΤΗΣ ΣΤΗΝ ΤΗΝΟ

Η Τήνος, ως μέρος των Κυκλάδων, πάντα υπαγόταν σε κάποια άλλη μεγάλη δύναμη, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η απόδοση του νησιού στην Ρόδο από τον Μάρκο Αντώνιο, ενώ αργότερα, μέσα στον 1^ο π.Χ. αιώνα, τα περισσότερα νησιά του Αιγαίου, μαζί και η Τήνος, θα ενταχθούν στην επαρχία της Ασίας. Όπως είναι φυσικό, μέσα στον ίδιο αιώνα, το νησί επλήγη από τις επιθέσεις του Μιθριδάτη, μπόρεσε ωστόσο να ανακάμψει και σε κάποιο βαθμό επωφελήθηκε από την μεγάλη καταστροφή που υπέστη η Δήλος⁵⁸.

Το μεγάλο αυτό ιερό (Εικ. 44) του νησιού βρίσκεται στην περιοχή Κιόνια στα δυτικά της πόλης και μόλις 2,5χλ. μακριά της, και μάλιστα για ένα διάστημα κατά τον 2^ο π.Χ. αιώνα διετέλεσε και έδρα του κοινού των Νησιωτών. Την ελληνιστική εποχή έφτασε στο απόγειό του, αλλά ακόμα και την ρωμαϊκή περίοδο αποτελούσε πόλο έλξης για υψηλόβαθμους αξιωματούχους. Ενδιαφέρον για το ιερό εκδήλωσε ο Αύγουστος, ενώ επί Κλαυδίου το νησί βιώνει μια αναγέννηση. Επί των ημερών της διακυβέρνησής του Τιβερίου παραχωρείται στο νησί το δικαίωμα της ασυλίας. Κατά τον 2^ο μ.Χ. αιώνα η κατάσταση μεταβάλλεται, καθώς η πρωτοβουλία για τη δημιουργία μεγάλων έργων που γίνονται στο νησί ανήκει πλέον σε μεγάλους, συνδεδεμένους με την αυτοκρατορική ανώτερη τάξη, πάτρωνες και σε συγκεκριμένες οικογένειες του νησιού, κι όχι πλέον στη Βουλή και το Δήμο της Τήνου. Το ιερό θα εγκαταλειφθεί με την έλευση της νέας θρησκείας του Χριστιανισμού, ενώ ήδη από τον 3^ο μ.Χ. αιώνα το ιερό έχουν καταλάβει εγκαταστάσεις βιοτεχνικών δραστηριοτήτων και κλίβανοι όπτησης κεραμικών⁵⁹. Η οικοδομική εξέλιξη του ιερού καταλαμβάνει έκταση επτά αιώνων, από τον 4^ο π.Χ. αιώνα έως τον 3^ο μ.Χ. αιώνα. Την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή οι κατασκευαστικές δραστηριότητες περιορίζονται στην μετατροπή ήδη υπαρχόντων κτηρίων και σε κτίσιμο μικρών οικοδομημάτων, ενώ τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, παρατηρείται μια τάση ανέγερσης θερμών, ακόμα και επάνω σε λείψανα προηγούμενων και ήδη εγκαταλελειμμένων κτισμάτων⁶⁰.

⁵⁸ Φιλανιώτου 2005, 225, Sweetman 2016, 47-8, 55.

⁵⁹ Dumoulin 1902, 399, Φιλανιώτου 2005, 223, 225, Étienne, κ.α. 2013, 55-7, 136, 142, Sweetman 2016, 52-3.

⁶⁰ Étienne, κ.α. 2013, 141.

Η κρήνη-εξέδρα **A**, καθώς και η δεξαμενή **A'**, αποτελούν ένα παλίμψηστο αρχιτεκτονικών φάσεων, με τελευταία αυτή του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, κατά τη διάρκεια του οποίου το νερό συγκεντρώνεται σε πρόχειρης κατασκευής λεκάνη από την οποία το νερό ρέει σε άλλες δύο μικρότερες (Εικ. 45). Το δάπεδο της ελληνιστικής οικίας του 2^{ου} π.Χ. αιώνα ανυψώνεται κατά 0,80μ. και η εσωτερική του διαρρύθμιση αλλάζει, καθώς με τη βοήθεια διαχωριστικών τοίχων, χωρίζεται πλέον σε 8 διαφορετικούς χώρους. Δίπλα της βρισκόταν το αρχικά απλής ορθογώνιας κάτοψης κτήριο **B** (Εικ. 46), με διαστάσεις 17μ. μήκος και 12μ. πλάτος, όπου και αυτό, μετά τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, χωρίζεται σε 8 χώρους, αυτή τη φορά όμως πρόκειται για 6 δωμάτια άνισων διαστάσεων και 2 διαδρόμους. Το σύνολο αυτών των δύο κτηρίων έχει ερμηνευθεί στα πλαίσια ιαματικών δραστηριοτήτων, ως κρήνη συνδεδεμένη με την ίαση και το κτήριο **B**, είτε ως κατοικία του ιερέα, είτε ως κάποιου τύπου Εγκοιμητήριο⁶¹.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το κτήριο **D**, όχι τόσο για τη, ποιότητα της αρχιτεκτονικής του, αλλά για τη χρήση του. Πρόκειται για απλή τετράπλευρη κατασκευή, με τοίχους από μάρμαρο στο εξωτερικό και γνεύσιο στο εσωτερικό, που όμως αποτελούνται από παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη σε δεύτερη, ενίοτε και σε τρίτη χρήση (Εικ. 47). Η οικοδόμησή του ανάγεται στον 2^ο π.Χ. αιώνα ή στον 1^ο π.Χ. αιώνα, αλλά οφείλει να αναφερθεί, καθώς στο εσωτερικό του τοποθετήθηκε κατά την αυτοκρατορική περίοδο ένα πολύ σημαντικό σύνολο αγαλμάτων (Εικ. 48), τα οποία θα παρουσιαστούν ξεχωριστά⁶².

Ακολουθεί το κτήριο **Q**, του οποίου η αρχική χρήση ήταν μάλλον εστιατόριο, και καταλάμβανε συνολική έκταση 150τμ. Κατά την πρώτη διαμόρφωσή του αποτελείτο από 3 δωμάτια, τα οποία στην πορεία του χρόνου πολλαπλασιάστηκαν, ενώ τον 1^ο μ.Χ. αιώνα ανοίχθηκαν σε αυτά κόγχες για την τοποθέτηση αγαλμάτων (Εικ. 49). Η χρήση του δεν έχει ωστόσο ερμηνευθεί⁶³.

Τέλος, στο ιερό τον 2^ο μ.Χ. αιώνα οικοδομήθηκαν δύο συγκροτήματα θερμών. Οι **θέρμες C**, που δεν είναι πλήρως ανεσκαμμένες, χρονολογούνται στο β' μισό του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα και αποτελούντο από 4 χώρους, οι 3 ήταν οι τυπικοί για ένα τέτοιο οικοδόμημα, δηλαδή αποδυτήριο, αίθουσα κρύου (frigidarium) και αίθουσα ζεστού

⁶¹ Étienne 1986, 18-20, Étienne, κ.α. 2013, 144-5.

⁶² Étienne 1986, 32-3, 35-6, Étienne, κ.α. 2013, 152, 154.

⁶³ Étienne 1986, 48-50, Étienne, κ.α. 2013, 155-6.

λουτρού (caldarium), με τον τελευταίο χώρο να παραμένει αδιευκρίνιστος. Το έτερο οικοδόμημα θερμών, οι **Θέρμες Ν**, που σώζονται δυστυχώς σε κακή κατάσταση, χρονολογούνται στις αρχές του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα. Είναι διμερείς, με το νότιο τμήμα να περιλαμβάνει 3 χώρους ασαφούς χρήσης, ενώ το βόρειο τμήμα καταλάμβαναν κατ' ελάχιστον 2 αίθουσες θερμού λουτρού (caldaria) και μια αψιδωτή που ίσως να ήταν ο χώρος του κρύου λουτρού (frigidarium) και ήταν τοποθετημένες επί του ιδίου άξονα⁶⁴.

Όσον αφορά το αγαλματικό σύνολο που βρέθηκε εντός του κτηρίου D, το οποίο αποδίδεται στον αυτοκράτορα Κλαύδιο⁶⁵, αυτό περιλάμβανε: 4 κορμούς θωρακοφόρων αυτοκρατόρων (Εικ. 50-53), από τους οποίους δεν σώζονται οι κεφαλές, τα δεξιά χέρια και τμήματα των αριστερών. Στο θώρακα και των τεσσάρων, απεικονίζεται σκηνή μάχης μεταξύ Λαπίθη και Κενταύρου. Από την «Αποστολή του Μορέως» είχε βρεθεί και 5^{ος} θωρακοφόρος με το ίδιο ανάγλυφο, που λογικά θα ανήκε κι εκείνος στο αυτό σύνολο, αλλά σήμερα είναι χαμένος. Ακόμα ένα άγαλμα ιματιοφόρου (Εικ. 54), με μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,20μ., από το οποίο όμως δεν σώζεται η κεφαλή και ο λαιμός, το δεξί χέρι και μέρος του αριστερού. Είχε στηρίζον σκέλος το δεξί και ελεύθερο το αριστερό. Το ιμάτιο καλύπτει τον αριστερό ώμο, περνάει κάτω από το δεξί χέρι και στη συνέχεια τυλίγεται γύρω από των αριστερό αγκώνα. Το μέγιστο αποκατεστημένο ύψος του γλυπτού θα έφτανε τα 2,10μ. Ακολουθούν δύο γυναικεία αγάλματα με ιμάτιο (Εικ. 55-56), με μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,36μ. και 1,30μ., από τα οποία δεν διατηρείται ο κορμός. Ο τρόπος ενδυμασίας τους είναι επηρεασμένος από την ελληνιστική παράδοση και είναι συνήθης για την απεικόνιση των γυναικών της Ιουλιοκλαυδιανής οικογένειας στην ελληνική Ανατολή⁶⁶. Τέλος, βρέθηκε μια γυναικεία κεφαλή (Εικ. 57), με μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,40μ., που ενδεχομένως ανήκει σε ένα από τα προαναφερθέντα γυναικεία αγάλματα. Η μύτη, τα χείλια και το πιγούνι είναι θραυσμένα, τα μαλλιά χωρίζονται στο κέντρο σε δύο ημισφαίρια, με δύο κάθετους βοστρύχους να πλαισιώνουν κατά μήκος το πρόσωπο, ενώ πέπλος καλύπτει το πίσω και πάνω μέρος της κεφαλής. Η κεφαλή έχει μέγεθος λίγο μεγαλύτερο του φυσικού και κλίνει ελαφρώς προς τα δεξιά.

⁶⁴ Étienne 1986, 42-4, 59-61, Étienne, κ.α. 2013, 154, 157.

⁶⁵ Étienne, κ.α. 2013, 154.

⁶⁶ Queyrel 1986, 295-6, αρ. καταλόγου 52, 297-8, αρ. καταλόγου 54-55, 300, 302.

Εντός του οφθαλμού διακρίνεται ο δακρυϊκός πόρος και ο κανθός. Το πορτρέτο μάλλον απεικόνιζε την Αγριππίνα την Πρεσβύτερη, στον τύπο του Καπιτωλίου και χρονολογείται στην περίοδο διακυβέρνησης του Κλαυδίου, μάλλον μετά το 48 μ.Χ. οπότε και ο εν λόγω αυτοκράτορας, μετά τη λήξη του γάμου του με την Μεσσαλίνα, νυμφεύεται την κόρη της Αγριππίνας, την Αγριππίνα την Νεώτερη⁶⁷.

Στα ανωτέρω αναφερθέντα πρέπει να προστεθεί και ανδρική προτομή (Εικ. 58), με μέγιστο σωζόμενο ύψος τα 22,5εκ. Είναι σε μεγάλο βαθμό θραυσμένη, καθώς λείπει το δεξί μάτι, η μύτη, το πιγούνι και γενικά όλη η δεξιά μεριά του προσώπου. Ευτυχώς, από την κόμμωση της κεφαλής μπορεί να χρονολογηθεί στην ιουλιοκλαυδιανή εποχή και να αποδοθεί στον αυτοκράτορα Κλαύδιο. Και αυτή η κεφαλή, καθώς και εκείνη της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης, είναι επηρεασμένες από την ελληνιστική παράδοση, καθώς παρουσιάζουν στοιχεία εξιδανίκευσης, όπως η νεαρή ηλικία απεικόνισης του Κλαυδίου και η μεγαλοπρέπεια της Αγριππίνας⁶⁸.

Οι κορμοί των τεσσάρων θωρακοφόρων είχαν μέγιστο σωζόμενο ύψος 0,85μ. περίπου. Μόνο στο ένα σώζεται μέρος της κεφαλής, καθώς και ο λαιμός. Στην κεφαλή αυτή αποκαθίσταται η προαναφερθείσα προτομή του αυτοκράτορα Κλαυδίου, καθώς οι απόδοση των χαρακτηριστικών των δύο θραυσμάτων παραπέμπει στον αυτόν αυτοκράτορα και επίσης ταιριάζουν και οι διαστάσεις τους. Στις επωμίδες των ελληνιστικού τύπου θωράκων, αναπαρίστανται Νίκες, ενώ στην κεντρική ανάγλυφη παράσταση της Κενταυρομαχίας, ο Λαπίθης εικονίζεται γυμνός και οπλισμένος να φορά κράνος και να κρατά ασπίδα, τη στιγμή που σκοτώνει με λόγχη τον πεσμένο Κένταυρο, με τη θεματολογία της παράστασης αποτελεί κλασικιστική επιρροή. Τα σανδάλια των μορφών ανήκουν στον τύπο που φορούσαν οι πατρικίοι (*calcei patricii*), ασυνήθιστο χαρακτηριστικό για αγάλματα θωρακοφόρων, διαδεδομένη τάση ωστόσο κατά την εποχή του Κλαυδίου⁶⁹.

Το σύνολο των 7 αυτών αγαλμάτων, καθώς η κεφαλή της Αγριππίνας πρέπει μάλλον να ανήκε σε ένα από τα δύο γυναικεία σωζόμενα αγάλματα, είναι φτιαγμένο από παριανό μάρμαρο και χρονολογείται στην ιουλιοκλαυδιανή εποχή. Με βάση την

⁶⁷ Dumoulin 1902, 410-11, Queyrel 1985, 311-13 και 1986, 296-7, αρ. καταλόγου 53, Vermeule 1959, 60, αρ. καταλόγου 225, Κωνσταντινίδης 2016, Τομ. Ι, 34, Τομ. ΙΙ, 55-6, αρ. καταλόγου ΣΤ. γ. 6.

⁶⁸ Queyrel 1986, 287-8, αρ. καταλόγου 29, 301-2, Κωνσταντινίδης 2016, 34.

⁶⁹ Queyrel 1986, 289-92, αρ. καταλόγου 30-3, 299, 301-2.

κατάσταση διατήρησής τους, θα ήταν εκτεθειμένα εντός του κτηρίου D, επάνω στην κεντρική βάση που είχε χώρο για 5 από αυτά, ενώ τα άλλα δύο πρέπει να είχαν τοποθετηθεί σε άλλες μικρότερες αγαλαμτικές βάσεις. Εκτός από παρόμοιο υλικό κατασκευής, έχουν παρόμοια κλίμακα, καθώς και τεχνική κατασκευής⁷⁰.

Αφορμή για την ανάθεση του αγαλαμτικού αυτού συνόλου αποτελεί ίσως η τελετή της παράδοσης των όπλων (*donatio armorum*) στον 19χρονο Νέρωνα⁷¹, που πραγματοποιήθηκε μετά από την υιοθεσία του από τον αυτοκράτορα Κλαύδιο, το 51 μ.Χ. Εκτός από του προαναφερθέντες Κλαύδιο, Αгриππίνα Πρεσβύτερη και Νέρωνα, στο σύνολο αυτό μάλλον απεικονίζονταν η Αгриππίνα η Νεώτερη σύζυγος του αυτοκράτορος, ο ιδρυτής της δυναστείας των Ιουλίων – Κλαυδίων ο Αύγουστος, ο πατέρας του Κλαυδίου ο Δρούσος ο Πρεσβύτερος και ο αδελφός του Κλαυδίου και σύζυγος της Αгриππίνας της Πρεσβύτερης ο Γερμανικός⁷².

Από τις σωζόμενες ενεπίγραφες αγαλαμτικές βάσεις⁷³, μπορεί να διαπιστωθεί πως τιμές απόλαυσαν στο ιερό του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης οι αυτοκράτορες Τραϊανός και Αδριανός, καθώς και σύζυγος του δευτέρου, Σαβίνα⁷⁴. Η τιμήση του αυτοκρατορικού ζεύγους έγινε μάλλον κατά την επίσκεψή τους στο νησί, ίσως κατά τη διάρκεια ταξιδιού τους στην Ανατολή. Οι βάσεις βρέθηκαν στα ανατολικά του ναού του θεού Ποσειδώνος και ο μεν Τραϊανός προσφωνείται ως Θεός⁷⁵, ο δε Αδριανός ως Ολύμπιος⁷⁶.

⁷⁰ Queyrel 1986, 298-301, Cadario 2004, 296-7, Laube 2006, 193-99. Ο Cadario (2004, 298) ερμηνεύει το κτήριο D, ως Αχιλλείο, άποψη με την οποία δεν συμφωνεί ο Étienne, (κ.α. 2013, 73, σημ. 11).

⁷¹ Σύμφωνα με τον Queyrel (2012, 419), πορτρέτο του Νέρωνος πρέπει να ήταν τοποθετημένο στο άγαλμα του ιματιοφόρου.

⁷² Κωνσταντινίδης 2016, Τομ. Ι, 161.

⁷³ Σύμφωνα με τον Queyrel (1986, 300), οι βάσεις αυτές ήταν προορισμένες να δεχτούν χάλκινα αγάλματα. Έτσι απορρίπτει την άποψη του Vermeule (1959, 60-1, αρ. καταλόγου 225-228 και 1968, 236, 250, 256, 44-50 και 1978, 101, 108, αρ. καταλόγου 228^A, 110) σύμφωνα με την οποία τα αγάλματα του κτηρίου D αντιστοιχούσαν με τις βάσεις αυτές. Είχε μάλιστα προχωρήσει το σκεπτικό του λέγοντας πως οι θωρακοφόροι απεικόνιζαν τους αυτοκράτορες Νέρβα, Τραϊανό, Αδριανό, Αέλιο και Αντωνίνο τον Ευσεβή.

⁷⁴ IG XII Suppl. 322 <https://epigraphy.packhum.org/text/78625?&bookid=25&location=1699>, Vermeule 1968, 450.

⁷⁵ IG XII, 5, 935 <https://epigraphy.packhum.org/text/78297?&bookid=21&location=1699>, Dumoulin 1902, 419, αρ. καταλόγου 7, Vermeule 1968, 450.

⁷⁶ Dumoulin 1902, 419, αρ. καταλόγου 8, Vermeule 1968, 450. Στον διάδοχο του Αδριανού, Αντωνίνο τον Ευσεβή, αναφέρεται η επιγραφή IG XII, 5, 937, <https://epigraphy.packhum.org/text/78299?bookid=21&location=1699>, που, λόγω της ιδιότητας του αναθέτη ως αρχιερέα, ίσως να είχε τοποθετηθεί εντός του ιερού. Ωστόσο, καθώς ο τόπος εύρεσης δεν είναι επιβεβαιωμένος, δεν μπορεί να ενσωματωθεί στον προς μελέτη κατάλογο.

5. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΤΗ ΔΗΛΟ

Η Δήλος είναι ένα νησί που, λόγω της εξαιρετικά προνομιούχου θέσης της στο κέντρο του συμπλέγματος των Κυκλάδων, έγινε από πολύ νωρίς μεγάλο εμπορικό λιμάνι και μάλιστα από τα σημαντικότερα της Μεσογείου. Η ιδιαίτερη σημασία της φαίνεται εξάλλου από το γεγονός πως οι Αθηναίοι, το 478 π.Χ. όταν ίδρυσαν την Α' Αθηναϊκή Συμμαχία, επέλεξαν τη Δήλο ως έδρα της, αλλά και τόπο φύλαξης του συμμαχικού ταμείου. Το έτος 168 π.Χ. μετά την ήττα του βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα στη μάχη της Πύδνας, παραχωρείται από τους Ρωμαίους στην Αθήνα και το επόμενο έτος ανακηρύσσεται ελεύθερο λιμάνι. Μέχρι τις αρχές του 1^{ου} π.Χ. αιώνα γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη και η πόλη της Δήλου φτάνει σχεδόν τους 30.000 κατοίκους. Ωστόσο το νησί μαστιζείται από επιθέσεις πειρατών, ενώ το 88 π.Χ. καταστρέφεται από τα στρατεύματα του βασιλιά του Πόντου Μιθριδάτη του Ευπάτορος, καταγράφοντας περίπου 20.000 νεκρούς, και μετά το 69 π.Χ. οι πειρατές του συμμάχου του Μιθριδάτη Αθηνοδώρου, καταστρέφουν και πάλι το νησί. Από αυτή την περίοδο κρίσης η Δήλος δεν ανέκαμψε ποτέ⁷⁷.

Το ιερό του Απόλλωνα (Εικ. 59) ιδρύθηκε στο λόφο Κύνθο, μετά την έλευση των Ιώνων. Στον τόπο αυτό προϋπήρχε μυκηναϊκό ιερό της Αρτέμιδος, το οποίο και ενσωματώθηκε στο νέο και έτσι διατηρήθηκε στον ίδιο χώρο η λατρεία της θεάς, αλλά αυτή τη φορά ως αδελφή του καινούριου θεού προστάτη. Η λειτουργία του ιερού θα διαρκέσει ως τον 4^ο μ.Χ. ή ως τις αρχές του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα, οπότε κάνει την εμφάνισή της στο χώρο η νέα θρησκεία του Χριστιανισμού και οικοδομούνται οι πρώτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές⁷⁸.

Η ζωή στο νησί και στο ιερό δεν τελείωσε με τις καταστροφές του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, ωστόσο σταδιακά κάποια κτήρια εγκαταλείπονται και η χρήση άλλων μεταβάλλεται. Δεν κατασκευάζονται νέα κτίσματα και η λατρεία συγκεντρώνεται στον ναό του Απόλλωνος και σε κοντινή απόσταση απ' αυτόν. Ενδείξεις για την πιθανή ύπαρξη αυτοκρατορικής λατρείας υπάρχουν στο κτήριο του **Εκκλησιαστηρίου** (Εικ. 59, αρ. 47), βορειώς της στοάς του Αρτεμισίου, όπου την ρωμαϊκή εποχή χωρίζεται σε δύο αίθουσες. Στην αίθουσα Χ (Εικ. 60) δημιουργείται

⁷⁷ Ζαφειρόπουλος 2005, 234, 237, 240, Le Quééré 2015, 23, Sweetman 2016, 48.

⁷⁸ Ζαφειρόπουλος 2005, 234, Le Quééré 2018β, 273.

δίπτυλος ιωνικός εν παραστάσι ναΐσκος (Εικ. 61) στο κέντρο του βόρειου τοίχου με υλικό αποτελούμενο από παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη, μεταξύ των οποίων μετόπες διακοσμημένες εναλλάξ με φιάλες και βουκράνια (Εικ. 62). Στο μέσο του νοτίου τοίχου της δυτικής αίθουσας ανοίχθηκε αψίδα ή ημικυκλική εξέδρα. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε με ασφάλεια τη μορφή της γιατί το Εκκλησιαστήριο μετετράπη σε βασιλική κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο, αλλά ούτε και τη χρήση της, διότι παρόλο που έχει διατυπωθεί η υπόθεση πως στέγαζε άγαλμα αυτοκράτορα, όπως θα αναφερθεί παρακάτω, όλες οι σωζόμενες τιμητικές επιγραφές που σχετίζονται με αγάλματα και λατρεία αυτοκρατόρων, έχουν βρεθεί εντός ή πέριξ του ναού. Ωστόσο η φάση αυτή της μετατροπής δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν τον 1^ο π.Χ. αιώνα, καθώς τα παλαιότερα αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν ενσωματωθεί στις ανωτέρω κατασκευές χρονολογούνται τον 2^ο π.Χ. και τον 3^ο π.Χ. αιώνα⁷⁹.

Όσον αφορά τα τιμητικά αναθήματα της αυτοκρατορικής περιόδου⁸⁰, αυτά συγκεντρώνονται, όπως ειπώθηκε παραπάνω, πέριξ του ναού (Εικ. 63) και τα περισσότερα αφορούν τον Αύγουστο και την οικογένειά του⁸¹. Σώζονται κατά κύριο λόγο ενεπίγραφες αγαλματικές βάσεις, που χρονολογικά αρχίζουν με αυτή που θα έφερε άγαλμα του Ιουλίου Καίσαρα, θετού πατέρα του Αυγούστου⁸², σε μια προσπάθεια να συνδεθούν ο Καίσαρας και ο Αύγουστος με τον Απόλλωνα και κατ' επέκταση να θεωρηθεί ο Αύγουστος και η οικογένειά του ως θεός σωτήρας και ευεργέτης. Ακολουθούν αναθέσεις αγαλμάτων προς τιμή του αυτοκράτορα, αμέσως μετά τη νίκη του στη ναυμαχία του Ακτίου, το 31 π.Χ., στην περιοχή γύρω από το ναό⁸³, αλλά και μέσα σε αυτόν, με απώτερο σκοπό να λατρευτεί και ως σύνναος του

⁷⁹ Bruneau και Ducat 1966, 101-2 και 2005, 210., Le Quéré 2018^a, 121-25 και 2018^b, 256, 262-63.

⁸⁰ Vermeule 1968, 203, 444.

⁸¹ Le Quéré 2018^b, 262.

⁸² ID 1587 <https://epigraphy.packhum.org/text/64024?bookid=1&location=1672>.

⁸³ ID 1588 <https://epigraphy.packhum.org/text/64025?bookid=1&location=1672>, ID 1589 <https://epigraphy.packhum.org/text/64026?bookid=1&location=1672>, ID 1590 <https://epigraphy.packhum.org/text/64027?bookid=1&location=1672>, ID 1591 Le Quéré 2018^b, 257-58, 284.

θεού Απόλλωνος⁸⁴. Για την λατρεία του Αυγούστου, λογικά θα πρέπει να υπήρχε και κάποιος βωμός για την πραγματοποίηση θυσιών ή άλλης φύσεως τελετών⁸⁵.

Οι αναθέσεις συνεχίζονται με την Ιουλία⁸⁶, κόρη του αυτοκράτορα και σύζυγο του Μάρκου Αγρίππα, που κι εκείνος τιμάται με άγαλμα, που τοποθετήθηκε μάλιστα και αυτό εντός του ναού του Απόλλωνος⁸⁷. Διασώζεται επίσης ενεπίγραφη βάση αγάλματος για έναν από τους εγγονούς του Αυγούστου, τον Γάιο ή τον Λούκιο Καίσαρα⁸⁸, ενώ από τη γενιά των Φλαβίων τιμάται ο αυτοκράτορας Τίτος⁸⁹. Αξιοσημείωτη είναι η έλλειψη αναθημάτων προς τιμήν των αυτοκρατόρων Τιβερίου, Καλιγούλα, Κλαυδίου και Νέρωνος, αναφορές των οποίων δεν διασώζονται. Τέλος, τιμές απόλαυσαν στον νησί οι αυτοκράτορες Τραϊανός και Αδριανός, αλλά όχι εντός του χώρου του ιερού⁹⁰. Στα τιμητικά αναθήματα αυτοκρατόρων ανήκει και ακέφαλος κορμός, που βρέθηκε κοντά στον ναό του Απόλλωνα. Πρόκειται για άγαλμα θωρακοφόρου φυσικού μεγέθους, με απεικόνιση Τρίτωνα ή Γίγαντα στην δεξιά επωμίδα και Γοργόνειο στο θώρακα, που μάλλον απεικόνιζε τον Μάρκο Αυρήλιο (Εικ. 64)⁹¹.

Μια ιδιαιτέρως ριζική και μεγάλη αλλαγή που συμβαίνει στο ιερό είναι η μετατροπή πολλών παλαιότερων κτηρίων σε οικίες, λουτρά ή και βεσπασιανές, καθώς πλέον ο πληθυσμός του νησιού έχει μειωθεί, μαζί με αυτόν και οι πιστοί, γεγονός που προκαλεί αλλαγές στις ανάγκες των κατοίκων, που πλέον έχουν έλλειψη σε οικοδομικά υλικά, χώρους διαμονής και οικοδομήματα κοινής ωφέλειας⁹². Θέρμες

⁸⁴ ID 1591 <https://epigraphy.packhum.org/text/64028?&bookid=1&location=1672>, Bruneau και Ducat 2005, 185, Le Quéré 2018β, 258-59, Herbin 2019, 124. Ίσως, κατά τα πρότυπα της αυτοκρατορικής λατρείας, όπως αυτά εκδηλώνονται στην Ανατολή, μαζί με τον Αύγουστο εντός του ναού να λατρευόταν και η ίδια η Ρώμη.

⁸⁵ Le Quéré 2018β, 260.

⁸⁶ ID 1592 <https://epigraphy.packhum.org/text/64029?bookid=1&location=1672>, Le Quéré 2018β, 284.

⁸⁷ ID 1593 <https://epigraphy.packhum.org/text/64030?&bookid=1&location=1672>, Le Quéré 2018β, 284, Herbin 2019, 126.

⁸⁸ ID 1594 <https://epigraphy.packhum.org/text/64031?&bookid=1&location=1672>, Le Quéré 2018β, 285, Herbin 2019, 124.

⁸⁹ ID 1595 <https://epigraphy.packhum.org/text/64032?&bookid=1&location=1672>, Le Quéré 2018β, 287, Herbin 2019, 126.

⁹⁰ Le Quéré 2018β, 270.

⁹¹ Homolle, 1878, 8, αρ. καταλόγου 4, Marcade 1969, 35 και πιν. I, Le Quéré 2018β, 267 και σημ. 152. Σύμφωνα με την Le Quéré (2018β, 267, σημ. 152), πρόκειται μάλλον για τον κορμό που βρίσκεται στη βόρεια αίθουσα του μουσείου της Δήλου, με αριθμό ευρετηρίου A7770.

⁹² Le Quéré 2018β, 262-63, 271.

κτίζονται εντός της Γραφής (Εικ. 59 αρ. 35 και 65)⁹³, στα ανατολικά του δυτικού τοίχου της στοάς του Αντιγόνου, που πήρε το όνομά της από τις τοιχογραφίες που κοσμούσαν το εσωτερικό της. Έχουν βρεθεί υπόκαυστα, τα οποία μάλλον συνεχίζονταν και στην πτέρυγα της στοάς του Αντιγόνου. Σε απόσταση 3,5μ. από τα νότια της προσοψης της Γραφής κτίστηκε κιονοστοιχία αβέβαιης χρονολόγησης, από αράβδωτους κίονες με 6 σπονδύλους, που μάλλον χρησίμευε ως ένα είδος μνημειακής εισόδου στην Γραφή κατά την αυτοκρατορική περίοδο. Η οικοδόμηση των θερμών χρονολογείται στον 1^ο μ.Χ. ή στον 2^ο μ.Χ. αιώνα⁹⁴. Παρόμοια μετατροπή υπέστη και το μνημείο των Εξαγώνων, που είχε ήδη ερειπωθεί λόγω της καταστροφής του 88 π.Χ. Στο συγκρότημα αυτό των θερμών ίσως ενσωματώθηκε και το μικρό πρόπυλο, στα βόρεια του οποίου ενδέχεται να οικοδομήθηκαν βεσπασιανές. Μεταξύ του υλικού κατασκευής του συγκροτήματος ήταν και πληθώρα αρχιτεκτονικών μελών από άλλα κτήρια της ελληνιστικής περιόδου, και η χρονολόγησή του ανάγεται στα τέλη του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα έως τις αρχές του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα⁹⁵. Τέλος, βεσπασιανές οικοδομούνται στα ανατολικά του Βουλευτηρίου στα τέλη του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα ή στις αρχές του 4^{ου} μ.Χ. αιώνα, που είχε ήδη υποστεί καταστροφές την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο⁹⁶.

Μια άλλη συχνή μετατροπή ήταν αυτή των εκάστοτε κτηρίων σε οικίες. Κάποιες οικοδομούνται επάνω στη στοά των Ναξίων, ήδη γκρεμισμένη καθώς τα μέλη της είχαν χρησιμοποιηθεί σε άλλες μετασκευές και η χρονολόγησή τους ανάγεται στην πρωτοβυζαντινή περίοδο. Οικισμός θα δημιουργηθεί και στην περιοχή νοτίως του ναού του Απόλλωνος, αλλά και πάνω σε αυτόν, τον 4^ο μ.Χ. ή τον 5^ο μ.Χ. αιώνα. Παρόμοια τύχη θα έχει την ίδια περίοδο και το Πρυτανείο, μάλλον και μέρος του Βουλευτηρίου⁹⁷.

⁹³ Το κτήριο ονομάστηκε έτσι καθώς το εσωτερικό του κοσμήτο με τοιχογραφίες, βλ. Bruneau και Ducat 2005, 199.

⁹⁴ Bruneau και Ducat 2005, 199, Le Quéré 2018^α, 125-27 και Le Quéré 2018β, 269.

⁹⁵ Le Quéré 2018^α, 135, 137 και Le Quéré 2018β, 268-69.

⁹⁶ Le Quéré 2018^α, 147.

⁹⁷ Le Quéré 2018^α, 138-39, 143, 147.

6. ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΔΙΟΝΥΣΟΥ ΣΤΑ ΥΡΙΑ ΤΗΣ ΝΑΞΟΥ

Μετά τη νίκη των στρατευμάτων του Οκταβιανού και του Μάρκου Αντωνίου επί εκείνων των δολοφόνων του Ιουλίου Καίσαρος, Βρούτου και Κασσίου στη μάχη των Φιλίππων το 41 π.Χ., ο Μ. Αντώνιος παραχωρεί τον έλεγχο της Νάξου, της Άνδρου και της Τήνου στην Ρόδο⁹⁸. Μέσα στον επόμενο αιώνα (1^{ος} μ.Χ. αιώνας) το νησί της Νάξου εμφανίζεται σε κείμενα ως τόπος αποστολής εξορίστων Ρωμαίων πολιτών, ωστόσο τον 2^ο μ.Χ. αιώνα παρατηρείται μια ανάκαμψη στο κοινωνικό γίνεσθαι των νησιών του Αιγαίου, που πιθανότατα σχετίζεται και με τα ταξίδια του αυτοκράτορα Αδριανού στην Ανατολή⁹⁹.

Το ίδιο το ιερό (Εικ. 66), παρά τις προαναφερθείσες επικρατούσες πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες, διατηρεί τη σημασία του ως θρησκευτικό κέντρο, ενώ παρατηρείται και αυξημένος αριθμός έργων σ' αυτό. Τον 1^ο μεταχριστιανικό αιώνα η πρόσταση του ναού αποσυναρμολογείται και μεγάλο μέρος της ανακαινίζεται, ενώ εργασίες ενίσχυσης γίνονται και γύρω από τα θεμέλια του κτηρίου, όπου πέτρες αντικαθιστούν το χώμα, ώστε να αποτραπεί η διάβρωσή τους από την υγρασία. Πολύ σημαντική είναι και η επέμβαση που γίνεται στους χώρους του εστιατορίου της κλασικής εποχής που στέγαζαν μάλλον τελετουργικά γεύματα, όπως υποδεικνύουν τα ανακαλυφθέντα ίχνη κλινών. Το κτίσμα αυτό λοιπόν ενσωματώθηκε στον περίβολο του ιερού, που τειχίστηκε για πρώτη φορά στην ιστορία του, και στην προς τον ναό αντικρύζουσα πλευρά του προστέθηκε στωϊκό οικοδόμημα. Τέλος, στα δυτικά οικοδομείται με πρόχειρο τρόπο και με χρήση σπολίων επίμηκες κτήριο με πρόπυλο, ευθυγραμμισμένο με την είσοδο του ναού. Τον 5^ο μ.Χ. αιώνα ο χριστιανισμός έχει επικρατήσει και ο ναός μετατρέπεται σε χριστιανική εκκλησία¹⁰⁰.

Το ίσως όμως σημαντικότερο γεγονός των αυτοκρατορικών χρόνων είναι η εισαγωγή της αυτοκρατορικής λατρείας στο ιερό του Διονύσου. Το γεγονός αυτό πιστοποιείται από την εύρεση αγάλματος και συνοδής επιγραφής κατά τις

⁹⁸ Αππιανός Βιβλίο Ε', κεφάλαιο 1, στίχος 7 <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.01.0231%3Abook%3D5%3Achapter%3D1%3Asection%3D7>, Λαμπρινουδάκης 2005, 285, Σφυρόερα 2011, 47-8, αρ. 44, 773. Η παραχώρηση αυτή των νησιών στον Ροδίους, αποτελούσε ανταμοιβή για τη στάση που τήρησαν οι κάτοικοι εναντίον του Κασσίου.

⁹⁹ Λαμπρινουδάκης 2005, 285 και 2018, 4-5.

¹⁰⁰ Λαμπρινουδάκης 1992, 207-8, Σφυρόερα 2011, 741-2, Lambrinoudakis 2018, 5.

ανασκαφές του 1986 στον αρχαϊκό ναό. Ο απεικονιζόμενος φορά θώρακα ελληνιστικής επιρροής, με ταινία και paludamentum τοποθετημένο πάνω από τον αριστερό ώμο (Εικ. 67). Μαζί με τον κορμό του αγάλματος βρέθηκε και η αριστερή παλάμη, στα εσωτερικό της οποίας σώζονται ίχνη συνδέσμου, κάτι που υποδηλώνει πως επάνω της ήταν τοποθετημένο μικρότερο αγαλματίδιο. Την επόμενη χρονιά ανακαλύφθηκαν τμήματα του προαναφερθέντος αγαλματιδίου, γυναικείας μορφής, που πιθανότατα επρόκειτο για Μαινάδα που κρατούσε κρόταλα ή κύμβαλα (Εικ. 68)¹⁰¹.

Η αρχική διακόσμηση του θώρακα περιλάμβανε ανάγλυφη παράσταση του μύθου της τιμωρίας της Δίρκης στο πεδίο επάνω από την ταινία του θώρακα, ενώ στο κάτω μέρος απεικονιζόταν η μάχη του Ηρακλή με το λιοντάρι της Νεμέας. Στη μεσαία πτέρυγα του θώρακα, φαίνεται ο θεός Διόνυσος, που φορά δέρμα πάνθηρα, κάτω από το ιερό του φυτό, το αμπέλι, να κρατά θύρσο στο αριστερό του χέρι και κάνθαρο στο δεξί. Το σύνολο των διακοσμητικών παραστάσεων κλείνει το ανάγλυφο αετού που πετά, έχοντας θήραμα ανάμεσα στο ράμφος του, που ήταν τοποθετημένο κάτω από το υψωμένο δεξί χέρι της μορφής. Όλες οι ανωτέρω απεικονίσεις παραπέμπουν στη θεματολογία και στον συμβολισμό της θεϊκής πλευράς του Μ. Αντωνίου ως «νέου Διονύσου», όπως αυτή είχε προβληθεί στην Ανατολή. Έτσι μπορεί με ασφάλεια να ταυτιστεί ο θωρακοφόρος με τον θεοποιημένο Μ. Αντώνιο, ενώ η χρονολόγηση του αγάλματος τοποθετείται στον 1^ο π.Χ. αιώνα και συγκεκριμένα μετά το 41 π.Χ. ως και την επικράτηση του Οκταβιανού Αύγουστου στην ναυμαχία του Ακτίου και την συνακόλουθη εδραίωση της κυριαρχίας του. Κατά την ανασκαφική περίοδο του 1987 βρέθηκε και η αγαλματική, ενεπίγραφη βάση, στην οποία αναγράφεται [---]τῶι θεῶι Καίσαρι και αποκαθίσταται ως «σεβαστῶι θεῶι Καίσαρι». Συνεπώς, η επιγραφή αφορά τον Οκταβιανό Αύγουστο και μάλλον χρονολογείται μετά το 27 π.Χ. Διαπιστώνεται λοιπόν, πως αρχικά το άγαλμα αφιερώθηκε στον Μ. Αντώνιο, ο οποίος λατρεύτηκε ως «νέος Διόνυσος» και μάλιστα σύνναος του θεού Διονύσου¹⁰², ενώ κάποια στιγμή μετά την ήττα του στο Άκτιο, οι κάτοικοι της Νάξου, προέβησαν σε *damantio memoriae*, όπως δείχνει και η απόξεση των προσώπων του Διονύσου και του Ηρακλή από τις παραστάσεις του θώρακα, καθώς μάλλον έφεραν

¹⁰¹ Lambrinouidakis 1989, 341-2.

¹⁰² Gruben 2000, 384.

προσωπογραφικά χαρακτηριστικά του ηττηθέντος. Το ίδιο πρέπει να συνέβη και με την επιγραφή. Με τις ανωτέρω προσαρμογές και με την αντικατάσταση της κεφαλής του αγάλματος με αυτήν του νικητή Οκταβιανού Αυγούστου, συνεχίζεται η αυτοκρατορική λατρεία εντός του ναού του Διονύσου, με μόνη διαφορά το πρόσωπο του τιμώμενου αυτοκράτορα¹⁰³.

¹⁰³ Lambrinouidakis 1989, 341-3 και 1991, 173, Λαμπρινουδάκης 1992, 207, Laube 2006, 304-8, Σφυρόερα 2011, 773, Lambrinouidakis 2018, 4. Ωστόσο, ο Queyrel (2012, 424-25, 427) και ο Cadario (2004, 304-8) προτείνουν πως το άγαλμα απεικόνιζε μάλλον τον Καλιγούλα ή τον Νέρωνα, προτάσσοντας το επιχείρημα της επιθυμίας μίμησης του Διονύσου από τον αυτοκράτορα Καλιγούλα, αλλά και συγκρίνοντας τον εν λόγω κορμό θωρακοφόρου και τη διακόσμησή του με το σύνολο της Τήνου. Ασχολούνται επίσης, με την εμφάνιση του θέματος της τιμωρίας της Δίρκης και της απεικόνισης του Ηρακλή σε άλλα γλυπτά. Η αφιέρωση όμως αγάλματος του Καλιγούλα ή του Νέρωνος στο ναό των Υρίων, δεν δικαιολογείται με βάση την ιστορία του νησιού, ή ακόμα και με βάση τα σωζόμενα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα εντός του ιερού, που τοποθετούνται την εποχή του Οκταβιανού Αυγούστου. Δεν υπάρχει μνεία επίσκεψης ούτε του Καλιγούλα, ούτε του Νέρωνος, ενώ απουσιάζει κάποια ένδειξη ευεργεσίας τους προς το ιερό. Το βασικό πρόβλημα αυτής της πρότασης της νέας ταύτισης και χρονολόγησης του γλυπτού, είναι πως δεν είναι ξεκάθαρη η αιτία που οδήγησε στην αφιέρωση του, ειδικά αν ληφθεί υπόψιν το γεγονός πως και ο Καλιγούλας και ο Νέρων, δεν ήταν από τους δημοφιλέστερους αυτοκράτορες εξαιτίας των ιδιοτροπιών τους. Συνεπώς, η τοποθέτηση αγάλματός του εντός του ναού του Διονύσου, φαίνεται ίσως επισφαλής, κυρίως λόγω έλλειψης στοιχείων που να τους συνδέουν με το ευεργεσίες προς το νησί και προς το ίδιο το ιερό.

7. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΟΥ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ ΣΤΗΝ ΚΩ

Το ιερό απείχε μόλις 3χλμ. από την πόλη της Κω και ήταν χτισμένο αμφιθεατρικά, επάνω σε 4 άνισου μεγέθους άνδρα, με κατεύθυνση από βορρά προς νότο. Το Ασκληπιείο ήταν ήδη από την αρχαιότητα το πιο φημισμένο μνημείο του νησιού, καθώς ήταν η γενέτειρα του πατέρα της ιατρικής Ιπποκράτη, αλλά και ο τόπος-σταθμός στην ιστορία της εξέλιξης της ιατρικής επιστήμης. Η κατανομή των οικοδομημάτων γίνεται κατά ομάδες, με το 4^ο άνδρα (που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στο αρχικό σχέδιο του 3^{ου} π.Χ. αιώνα), να καταλαμβάνεται από κτήρια κοινής ωφέλειας¹⁰⁴, το 3^ο άνδρα ήταν ουσιαστικά μια πλατεία με κτήρια προορισμένα για την διαμονή και φιλοξενία πιστών και επισκεπτών του ιερού, το 2^ο άνδρα περιλάμβανε τον πρώτο ναό του Ασκληπιού και τον βωμό, και άλλα λατρευτικά κτίσματα, πυκνά τοποθετημένα μεταξύ τους, ενώ 1^ο άνδρα δέσποζε ο νέος ναός του Ασκληπιού, πλαισιωμένος από στωϊκά οικοδομήματα (Εικ. 69)¹⁰⁵.

Το συγκρότημα άρχισε να διαμορφώνεται τον 3^ο μ.Χ. αιώνα, αλλά η μεγάλη περίοδος ακμής του, οπότε και αποκτά και τον μνημειακό του χαρακτήρα, ανάγεται στον 2^ο π.Χ. αιώνα και συνεχίζει και κατά τον επόμενο. Με την επικράτηση της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας η μορφή και το ιερό του Ασκληπιού διατηρούν αμείωτο το κύρος τους. Από τη Σύγκλητό παραχωρείται το 23 μ.Χ. το προνόμιο της ασυλίας στο ιερό και το 53 μ.Χ. ο αυτοκράτορας Κλαύδιος ευεργετεί το νησί δίνοντάς του φορολογική ατέλεια. Οι ισχυροί σεισμοί από τους οποίους μαστιζόταν το νησί, έδωσαν, σε τουλάχιστον σε δύο διαφορετικές χρονικές συγκυρίες, την ευκαιρία στους Ρωμαίους αυτοκράτορες να επιδείξουν την γενναιοδωρία και την αρωγή τους στους κατοίκους του νησιού. Η αρχή έγινε με τον Αύγουστο, μετά τον σεισμό του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, οπότε και λαμβάνει από τους κατοίκους του νησιού τους τιμητικούς τίτλους του κτίστου και ευεργέτου. Ωστόσο ο ίδιος αυτοκράτορας προβαίνει, σύμφωνα με

¹⁰⁴ Paul 2013, 170.

¹⁰⁵ Μποσανάκης 2005, 346, Paul 2013, 167, Μποσανάκης 2014, 23-4. Με βάση το τοπογραφικό σχέδιο (βλ. Μποσανάκης 2014, 27, εικ. 12) και την ίδια τη διάρθρωση των ανδρών, τα κτήρια του λεγόμενου 4^{ου} ανδρού βρίσκονται εκτός του περιβάλλου του ιερού. Ωστόσο, καθώς οι Μεγάλες Θέρμες, οι Βεσπασιανές και το Καταγώνιον, είναι είτε προσβάσιμα μέσα από την στοά του κάτω 3^{ου} ανδρού, ή έχουν κτιστεί εν μέρει χρησιμοποιώντας χώρους της στοάς, θα συμπεριληφθούν στον κατάλογο ως μέρος του αυτού ανδρού. Το οικοδόμημα του Βαλανείου, καθώς είναι ανεξάρτητη κατασκευή, θα εξαιρεθεί (βλ. Πουπάκη 2011, 13, αρ. καταλόγου Κ 14).

πηγές, στην πρώτη λεηλασία του ιερού, καθώς λαμβάνει, αντί του οφειλόμενου φόρου των 100 ταλάντων για το έτος 30 π.Χ., διάφορα καλλιτεχνικά έργα που κοσμούσαν το ιερό, μεταξύ αυτών και τον πίνακα της Αναδυομένης Αφροδίτης του Απελλή, για να τα εκθέσει στη Ρώμη και να τα τοποθετήσει σε κτήρια που σκοπό είχαν να εξυμνήσουν τον ίδιο και την οικογένειά του. Σε επόμενο σεισμό, αυτόν του 142 μ.Χ., ο Αντωνίνος ο Ευσεβής ήταν εκείνος που επωμίστηκε την κάλυψη των δαπανών για την επιδιόρθωση των ζημιών. Το Ασκληπιείο συνέχισε τη λειτουργία του ως τον 5^ο μ.Χ. αιώνα, καθώς μετά τα ηνία της λατρείας ανέλαβε η νέα θρησκεία του Χριστιανισμού¹⁰⁶.

Οι **μεγάλες θέρμες** του ιερού (Εικ. 70) βρίσκονταν στη βορειοανατολική γωνία του της στοάς του 3^{ου} ανδῆρου και η κατασκευή του έγινε μάλλον σε δύο φάσεις. Αρχικά κατασκευάστηκαν οι χώροι στο νότιο τμήμα σε τοιχοποιία *opus incertum* και η είσοδος γινόταν από τα βορειοδυτικά μέσω της στοάς, από την αίθουσα 1. Κατά την επόμενη οικοδομική φάση, το κτίσμα επεκτάθηκε προς τα βόρεια, ενώ προστέθηκε και η δεύτερη είσοδος, αυτή τη φορά μέσω μιας κλίμακας στη βορειοδυτική γωνία του κτηρίου, στην αίθουσα 2. Το δωμάτιο 1 έχει ερμηνευθεί και ως αποδυτήριο από το οποίο εισερχόταν κανείς από πλευρική θύρα στον επιμήκη αψιδωτό χώρο 3, στον οποίο γίνονταν γυμνικοί αγώνες. Η αίθουσα υπ' αριθμόν 5 διέθετε άνοιγμα προς τα νότια, τα άκρα του οποίου ορίζονταν από πεσσούς, και ίσως να φιλοξενούσε κάποιου είδους αυτοκρατορική λατρεία (*Kaisersaal*). Ο θολωτός χώρος 7 με τις δύο ημικυκλικές λεκάνες εκατέρωθεν του κεντρικού τμήματος ήταν ο χώρος του ψυχρού λουτρού (*frigidarium*), ενώ η αίθουσα 9 του χλιαρού λουτρού (*tepidarium*). Ακολουθούσαν τα δωμάτια 10 και 11 που λόγω της ύπαρξης υποκαύστων ταυτίστηκαν με τους χώρους του θερμού λουτρού (*caldaria*). Τέλος, η αίθουσα 12 λειτουργούσε ως *Iaconicum*, δηλαδή ήταν ο τόπος όπου γινόταν η εφίδρωση των επισκεπτών των θερμών, προκειμένου να εξέλθουν από το κτήριο. Οι δύο οικοδομικές φάσεις χρονολογούνται στο β' μισό του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα και κατόπιν στον 3^ο μ.Χ. αιώνα¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Sherwin-White 1978, 149, 145-6, Paul 2013, 187, Μποσνάκης 2014, 63, 66-7.

¹⁰⁷ Schazmann και Herzog 1932, 62, Πουπάκη 2011, 15, αρ. καταλόγου K 19, Μποσνάκης 2014, 33, 35-6)

Στα ανατολικά του προπύλου και της κλίμακας που οδηγεί στο 3^ο άνδρη, οικοδομήθηκαν καταλαμβάνοντας χώρους της στοάς, τρία συγκροτήματα δωματίων, τα δύο στα ανατολικά με προθάλαμο και κυρίως χώρο και τοίχους που διαρθρώνονταν με κόγχες. Οι χώροι αυτοί ανήκαν στον κάτω όροφο του κτηρίου, καθώς ο πάνω όροφος, στον οποίον οδηγούσε ξύλινη κλίμακα, δεν σώζεται πια, ενώ η είσοδος του κτηρίου μάλλον βρισκόταν εκτός του ιερού (Εικ. 71). Αξιοσημείωτο είναι πως οι τοίχοι ήταν διακοσμημένοι με τοιχογραφίες που θυμίζουν τον τρίτο πομπηϊανό ρυθμό, από τις οποίες διασώθηκαν τμήματα κονιάματος με παραστάσεις πτηνών (Εικ. 72). Για την λειτουργία του χώρου αυτού έχουν διατυπωθεί πολλές απόψεις, με επικρατέστερη αυτή του **Καταγωγίου**, δηλαδή χώρου φιλοξενίας υψηλού προφίλ επισκεπτών. Χρονολογείται στη διάρκεια του β' μισού του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα μέχρι και στον 3^ο μ.Χ. αιώνα¹⁰⁸. Η ίδια η διαμόρφωση του συνόλου της στοάς με δωμάτια για την παραμονή ασθενών ή επισκεπτών χρονολογείται στον 2^ο μ.Χ. αιώνα¹⁰⁹.

Σε επαφή με τη δυτικά πλευρά της στοάς οικοδομήθηκε το μεγάλο ορθογώνιο κτήριο των **Βεσπασιανών** (Εικ. 73). Αποτελείτο από μια περίστυλη αυλή διαστάσεων 10 x 12 μ., με θρανίο πλάτους 40εκ. κατά μήκος του εσωτερικού του βόρειου, δυτικού και νότιου τοίχου, ενώ διέθετε και δύο ξεχωριστές θύρες, η μια για τους επισκέπτες και η άλλη για το προσωπικό. Περιμετρική στέγη, με κλίση προς το εσωτερικό, κάλυπτε το θρανίο, μπροστά από το οποίο είχε ανοιχθεί αύλακα στην οποία έτρεχε νερό και χρησιμοποιείτο για το πλύσιμο του σπόγγου, ενώ ο χώρος ήταν μάλλον επενδεδυμένος με μάρμαρο. Η οικοδόμηση του κτηρίου ανάγεται στις αρχές του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, ενώ ήταν σε χρήση μέχρι και την βυζαντινή περίοδο¹¹⁰.

Στο 3^ο άνδρη και συγκεκριμένα αμέσως δεξιά της κλίμακας που οδηγούσε στο 2^ο άνδρη, ανοιγόταν κόγχη από το δάπεδο της οποίας ανέβλυζε πηγή νερού, πάνω στην οποία, χωρίς όμως να εμποδίζει τη ροή, τοποθετήθηκε αγαλματική βάση ύψους 1,36μ. και πλάτους 0,87μ., διακοσμημένη στις τρεις πλευρές με κυμάτιο. Στην επιγραφή της βάσης αναφέρεται πως πρόκειται για ανάθεση του προσωπικού

¹⁰⁸ Schazmann και Herzog 1932, 70-1, Πουπάκη 2011, 14, αρ. καταλόγου K 16, Μποσνάκης 2014, 37-8. Ο πρώτος τοποθετεί το κτήριο στο 4^ο άνδρη.

¹⁰⁹ Schazmann και Herzog 1932, 61-2, Πουπάκη 2011, 6, αρ. καταλόγου K 4.

¹¹⁰ Schazmann και Herzog 1932, 68-9, Πουπάκη 2011, 14-5, αρ. καταλόγου K 18, Μποσνάκης 2014, 42.

γιατρού του αυτοκράτορα Κλαυδίου, αλλά και του Νέρωνα, Γάιου Στερτινίου Ξενοφώντος, που καταγόταν από την Κω (Εικ. 74)¹¹¹. Ο με άγαλμα τιμώμενος ήταν ο Ασκληπιός Καίσαρας Αύγουστος, ο Νέρων δηλαδή, η Υγεία και η Ηπιότητα¹¹². Έμπροσθεν της κόγχης κατασκευάστηκε κατά τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους ένας **ναΐσκος**, τα μέλη του οποίου ήταν σε β' χρήση και προέρχονταν από άλλα οικοδομήματα του ιερού, μάλλον από τον ρωμαϊκό ναό C¹¹³. Δωρεά του ιδίου φαίνεται πως ήταν η **μικρή κρήνη** αμέσως στα αριστερά της κλίμακας ανόδου στο 2^ο άνδρηρο, που τροφοδοτούνταν από το κρηναίο οικοδόμημα στη θέση Βουρίνα. Από εδώ αντλούσε νερό για τις ανάγκες λειτουργίας του και το συγκρότημα των βεσπασιανών¹¹⁴.

Στα δυτικά τώρα του ανωτέρω ναΐσκου, ανοίγονταν επί του αναλημματικού τοίχου τρεις κόγχες της υστεροελληνιστικής περιόδου, με λεκάνες άντλησης νερού, που κατά την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή, ίσως επί αυτοκράτορος Αυγούστου ή Τιβερίου, επισκευάστηκαν και απέκτησαν θολωτή στέγαση. Την υστερορωμαϊκή τώρα εποχή, οι δύο ακραίες λεκάνες καλύφθηκαν, ενώ μόνο η κεντρική ήταν επισκέψιμη (Εικ. 75)¹¹⁵.

Ο ελληνιστικός αναλημματικός τοίχος που στήριζε το 2^ο άνδρηρο κατασκευάστηκε την ελληνιστική περίοδο, αλλά η διάρθρωσή του με τόξα και αντηρίδες φαίνεται πως έγινε την ρωμαϊκή εποχή. Στο ανατολικό τμήμα του αναλημματικού τοίχου και συγκεκριμένα στην 4^η από αριστερά κόγχη, είχε κατασκευαστεί την ύστερη ρωμαϊκή εποχή, δεύτερη μικρότερη κλίμακα ανόδου, μάλλον για να εξυπηρετήσει την απρόσκοπτη πρόσβαση των επισκεπτών¹¹⁶.

Μετά την ανάβαση στο 2^ο άνδρηρο και ανατολικά του ελληνιστικού βωμού βρίσκεται ο **ναός C** (Εικ. 76), με προσανατολισμό από τα βορειοδυτικά προς τα νοτιοανατολικά και είχε οικοδομηθεί πάνω σε λείψανα ελληνιστικών κτηρίων, μέλη των οποίων χρησιμοποιήθηκαν στην θεμελίωση του ναού. Ήταν περίπτερος με 6 x 9

¹¹¹ Όπως αναφέρει ο Herzog (1899, 192) ο Γ. Στερτίνιος Ξενοφώντας είχε συνοδεύσει τον αυτοκράτορα Κλαύδιο στην εκστρατεία του κατά των Βρετανών το 43 μ.Χ. και μάλιστα μετείχε και του θριάμβου του επόμενου έτους, κατά τον οποίο και τιμήθηκε. Βλ. επίσης Interdonato 2013, 142 και Paul 2013, 187.

¹¹² IG XII 4, 644 <https://epigraphy.packhum.org/text/350216?&bookid=879&location=1699>, Vermeule 1968, 441, Κατάκης 2002, 400, αρ. καταλόγου 642, Paul 2013, 184.

¹¹³ Schazmann και Herzog 1932, 57, Πουπάκη 2011, 12, αρ. καταλόγου K 12, Μποσνάκης 2014, 40.

¹¹⁴ Sherwin-White 1978, 151, Πουπάκη 2011, 12, αρ. καταλόγου K 13, Paul 2013, 171.

¹¹⁵ Schazmann και Herzog 1932, 59, Πουπάκη 2011, 8-9, αρ. καταλόγου K 9, Μποσνάκης 2014, 40-1.

¹¹⁶ Μποσνάκης 2014, 38-9.

κίονες κορινθιακού ρυθμού και στυλοβάτη διαστάσεων 15,47μ. μήκος και 10,32μ. πλάτος. Ήταν φτιαγμένος από λευκό μάρμαρο και η κάτοψή του αποτελείτο από ρηχό πρόναο με 2 προεξέχουσες παραστάδες και σηκό πλάτους 5,92μ. και μήκους 7,88μ (Εικ. 77). Στο εσωτερικό του σηκού υπήρχε τετράγωνη βάση λατρευτικού αγάλματος διαστάσεων 3x3, με πυρήνα βασιλικού τόφου και μαρμάρινη επένδυση. Οι κίονες εδράζονταν σε αττικού τύπου βάση με συμφυή πλίνθο και αποτελούντο από τρεις σπονδύλους, εκ των οποίων μόνο οι δύο ανώτεροι ήταν ραβδωμένοι. Το συνολικό ύψος των κίωνων, μαζί με την βάση και το κιονόκρανο ήταν 4,15μ. ενώ τα μεταξύ διαστήματα διέφεραν μεταξύ τους και είχαν μήκος από 1,80μ. έως και 1,89μ. Το επιστύλιο ήταν συμφυές με την ζωφόρο και έφερε δύο ταινίες, ενώ στην πλευρά της πρόσοψη η ζωφόρος ήταν κοσμημένη με φύλλα άκανθας. Τα οριζόντια γείσα είχαν διακόσμηση κιλιβάντων επί οδόντων, που πλαισίωναν φατνώματα με εναλλάξ ανάγλυφους ρόδακες και άνθη με αστέρια. Οι υδρορροές είχαν σχήμα λεοντοκεφαλής, ενώ το τύμπανο του αετώματος ήταν επίπεδο και ακόσμητο (Εικ. 78). Η οικοδόμηση του ναού χρονολογείται στο β' μισό του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα και συγκεκριμένα στην περίοδο διακυβέρνησης του Αντωνίνου του Ευσεβούς. Στο κτήριο αυτό θα φιλοξενείτο μάλλον η αυτοκρατορική λατρεία, ενώ αφορμή για την κατασκευή του θα πρέπει να ήταν η αποκατάσταση των ζημιών που προκλήθηκαν στο ιερό από τον ισχυρότατο σεισμό του έτους 142 μ.Χ., την οικονομική ευθύνη της οποίας ανέλαβε ο προαναφερθείς αυτοκράτορας. Συνεπώς η οικοδόμηση του κορινθιακού ναού C έγινε μάλλον σε ένδειξη ευγνωμοσύνης των κατοίκων της Κω ή του ίδιου του ιερού, για την ευεργεσία του Αντωνίνου απέναντί τους¹¹⁷.

Στο ίδιο άνδηρο, αμέσως δυτικά της κλίμακας ανόδου προς το ανώτατο άνδηρο και παράλληλα προς τον ελληνιστικό ναό Β, βρίσκεται το **κτήριο D**. Είχε προσανατολισμό από τα ανατολικά προς τα δυτικά και η οικοδόμηση του έγινε σε δύο φάσεις. Η πρώτη χρονολογείται στην ελληνιστική εποχή, με το κτίσμα D1 (Εικ. 79) να έχει διαστάσεις 13 x 12,5μ., προστώο με 4 δωρικούς κίονες εν παραστάσι, ενώ στο εσωτερικό χωριζόταν σε δύο σηκούς που δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Υποθέσεις για τη χρήση του έχουν γίνει πολλές κατά καιρούς, μεταξύ αυτών εκείνη του Αβάτου με ξεχωριστούς χώρους εγκοίμησης για άνδρες και γυναίκες, του

¹¹⁷ Schazmann και Herzog 1932, 44-8 και πιν. 23, Sherwin-White 1078, 343. Πουπάκη 2011, 13, αρ. καταλόγου Κ 15, Paul 2013, 170, Μποσνάκης 2014, 54-6, 67.

Εστιατορίου, του Πρυτανείου, αλλά και του θησαυρού, χωρίς όμως να έχει επικρατήσει κάποια. Στην ρωμαϊκή εποχή το κτήριο D2 (εικ. 80) τροποποιείται, διατηρείται ο προσανατολισμός του παλαιότερου, ωστόσο μικραίνει σε διαστάσεις, καθώς το ελληνιστικό οικοδόμημα εκτεινόταν προς τα δυτικά κατά τουλάχιστον 3μ. παραπάνω. Μέλη του προκατόχου του ενσωματώνονται στο νέο κτίσμα, όπως ο από βασιλικό τόφο στερεοβάτης του D1. Το κιονωτό προστώο καταργείται και τη θέση του καταλαμβάνει κλειστός προθάλαμος με θύρα, αλλά διατηρείται η εσωτερική διαίρεση του χώρου σε δύο επιμέρους αίθουσες με θύρες προς τον προθάλαμο, μόνο που πλέον επικοινωνούν και μεταξύ τους με θύρα που ανοιγόταν στον εγκάρσιο, διαχωριστικό τοίχο. Οι εσωτερικού τοίχοι των δωματίων διαρθρώνονταν με κόγχες, 5 σε κάθε έναν: 3 στην παρειά των ακραίων τοίχων, 1 ημικυκλική στον οπίσθιο τοίχο και μια στον διαχωριστικό. Οι προτάσεις σχετικά με τη χρήση του κτηρίου D2 και πάλι ποικίλουν. Λόγω της ύπαρξης των κογχών έχει προταθεί η ερμηνεία του χώρου ως αρχείου, αλλά και ως ιερού για διάφορες θεότητες, για την αυτοκρατορική λατρεία, ή ακόμα και ως ένα είδος Πανθέου. Έχει ακόμα υποστηριχθεί πως στο κτήριο αυτό θα μπορούσε να στεγαζόταν βιβλιοθήκη, καθώς γνωρίζουμε από επιγραφικές μαρτυρίες πως ο Γάιος Στερτίνιος Ξενοφών είχε δωρίσει ένα τέτοιο οικοδόμημα στο ιερό. Παρά ταύτα, η τελευταία αυτή ερμηνεία δεν έχει γνωρίσει μεγάλη αποδοχή, καθώς δεν συμβαδίζει με την ίδια την τοιχοποιία του κτηρίου, ούτε σώζονται οπές στερέωσης για την τοποθέτηση κατασκευών ικανών να δεχτούν παύρους. Η χρονολόγηση που είχε δοθεί στο κτήριο από τους παλαιότερους ερευνητές ήταν ο 3^{ος} μ.Χ. αιώνας, ωστόσο η άποψη αυτή έχει ανατραπεί και η χρονολόγηση έχει κατέβει στο πρώτο μισό του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα¹¹⁸.

¹¹⁸ Schazmann και Herzog 1932, 49-51, Sherwin-White 1978, 343, Πουπάκη 2011, 7, αρ. καταλόγου Κ 6, Paul 2013, 169, Μποσνάκης 2014, 50-2. Για την επιγραφή του Γαΐου Στερτινίου Ξενοφώντα που αναφέρει την δωρεά της βιβλιοθήκης βλ. Μποσνάκης 2014, 90 και 98, αρ. καταλόγου 20.

8. ΤΟ ΙΕΡΟ ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΠΥΘΑΙΩΣ/ΠΥΘΑΕΩΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΑΛΑΣΑΡΝΑ ΤΗΣ ΚΩ

Η λατρεία του Απόλλωνος στην Αλάσαρνα, σημερινή Καρδάμαινα, φαίνεται πώς έχει τις απαρχές της σε ιδιαίτερα πρώιμες περιόδους και μάλιστα είναι και παλαιότερη αυτής του Ασκληπιού, μεγάλο και διάσημο ιερό του οποίου βρίσκεται στην πρωτεύουσα του νησιού. Στο ιερό (Εικ. 81), εκτός από τον Απόλλωνα, λατρευόταν πλήθος θεοτήτων, όπως ο Ηρακλής, ο μυθικός γενάρχης των Κών, ο Ζευς Πολιέας, η Αθηνά Πολιάς, η Εκάτη Στρατία, η Άρτεμις Αγροτέρα, η Αφροδίτη, η Λητώ και οι Διόσκουροι. Μετά την μεταφορά της πρωτεύουσας του νησιού από την πόλη της Αστυπάλαιας, της σημερινής δηλαδή Κεφάλου, στην Κω, η Αλάσαρνα παραμένει ένα πολύ σημαντικό θρησκευτικό κέντρο. Αξιοσημείωτο γεγονός είναι πως ο κατάλογος των ιερέων του Απόλλωνα εκτείνεται σε μια περίοδο άνω των 105 ετών, μεταξύ δηλαδή του 27 π.Χ. και του 79 μ.Χ. Στον κατάλογο αυτόν συμπεριλαμβάνονται και ονόματα Ρωμαίων, συνολικά 11 φορές από το 11 π.Χ. ως το 40 μ.Χ. Αυτό δείχνει και την μεγάλη σημασία και απήχηση που συνέχισε να ασκεί το ιερό του Απόλλωνα και κατά την ρωμαϊκή περίοδο¹¹⁹.

Σε απόσταση 80εκ. από την νότια πλευρά και 1,30μ. από τη νοτιοδυτική γωνία του κεντρικού, ναϊκού οικοδομήματος της ελληνιστικής εποχής, το λεγόμενο κτήριο Γ, βρέθηκε επιμελημένης κατασκευής αγαλαμτικό βάθρο, διαστάσεων 1,46x1,30μ. από αμυγδαλόπετρα, το οποίο χρονολογείται στην πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο¹²⁰. Το κτήριο Γ, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, καθώς και άλλα κτίσματα του ιερού, καταστράφηκε μάλλον στον μεγάλο σεισμό του 139 μ.Χ., επί Αντωνίνου του Ευσεβούς. Ωστόσο φαίνεται, πως μετά από επισκευές συνέχισε να λειτουργεί μέχρι και τον 3^ο μ.Χ. αιώνα, ενώ η τελική καταστροφή του και πάλι από σεισμό, τοποθετείται στα μέσα του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα. Ίσως μια μεταγενέστερη του 139 μ.Χ. επισκευή να αφορά η ανάθεση μιας τιμητικής επιγραφής για την οικογένεια των Σεμπρωνίων (Εικ. 82), που ήταν τοποθετημένη στον αριστερό τοίχο της παραστάδας τους κτηρίου. Χρονολογείται μετά το 212 μ.Χ. και πρόκειται για 4 στεφάνια, εντός των οποίων αναγράφονταν τα ονόματα μελών της ίδιας οικογένειας, τριών ανδρών και μιας γυναίκας, με τα στεφάνια να δηλώνουν τιμητική ανάθεση από την ίδια την πόλη

¹¹⁹ Höghammar 1993, 33, Κοκκορού-Αλευρά 1995, 145-6.

¹²⁰ Κοκκορού Αλευρά 2001^α, 95-6.

προς τους τιμώμενους. Η επιλογή της θέσης της επιγραφής σε τόσο εμφανές σημείο του οικοδομήματος, ίσως ακολουθεί την ελληνιστική παράδοση που ήταν συνήθης ιδιαίτερα στην γειτονική Καρία, αλλά και στην Μ. Ασία γενικότερα, σύμφωνα με την οποία τιμητικά ψηφίσματα και ονόματα δωρητών τοποθετούνταν στις παραστάδες των ναών¹²¹.

Μπροστά από το κτήριο Γ, έχει ανακαλυφθεί ένα σύνολο πρόχειρων, λατρευτικών κατασκευών (Εικ. 83). Πρόκειται για κεντρική, κιβωτιόσχημη κατασκευή από μεγάλες λιθοπλίνθους με ίχνη καύσης στο εξωτερικό, αλλά και στο εσωτερικό των τοιχωμάτων της, την οποία πλαισίωναν στα δυτικά μαρμάρινο θρανίο εξέδρας και στα ανατολικά μια ορθογώνια, διακοσμημένη με κυμάτια, μαρμάρινη βάση, με σταδιακά μειούμενες προς τα άνω διαστάσεις. Το υλικό απ' το οποίο αποτελούνται προέρχεται από παλιότερα οικοδομήματα. Πιθανότατα το θρανίο χρησίμευε για τοποθέτηση αναθημάτων, η βάση για στερέωση -όπως δείχνουν και οι σωζόμενες στην άνω επιφάνεια εντορμίες- αγάλματος ή άλλου πεσσόμορφου μνημείου. Η κεντρική, κιβωτιόσχημη κατασκευή λειτουργούσε ταυτόχρονα ως βόθρος, αλλά και ως εσχάρα θυσιών, φαινόμενο συχνό στους ύστερους χρόνους. Εξαιτίας της σύνδεσης των βόθρων με χθόνιες λατρείες, έχει διατυπωθεί η πρόταση πως αποδέκτης των προσφορών και των θυσιών στην κατασκευή αυτή ήταν η Εκάτη Στρατία ή η Εστία Τιμαχεία, η λατρεία των οποίων στο ιερό πιστοποιείται από επιγραφικές μαρτυρίες. Το λατρευτικό αυτό σύνολο χρονολογείται μετά την καταστροφή του κτηρίου Γ, οπότε και θα υπήρχε ανάγκη τέλεσης λατρείας, ακόμα και σε πρόχειρο χώρο, δηλαδή από το β' μισό του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, έως το αργότερο τις αρχές του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα¹²².

Στις ανασκαφές του 2012, ήρθε στο φως στο πρόσφατα απαλλοτριωμένο οικοπέδο Μ. Ιερομνήμονος, ένας μνημειακό κτίσμα, το λεγόμενο **κτήριο Δ** (εικ. 84) και η ολοκλήρωση της αποκάλυψής του έγινε το 2016. Πρόκειται για ναό, δίτυλο εν παραστάσι, με μήκος 11,30 μ. και πλάτος 6,25 μ., με προσανατολισμό από βορρά προς νότο, σε αντίθεση με άλλα κτήρια του ιερού, όπως το Γ. Το οικοδόμημα είναι

¹²¹ Kokkorou-Alevra 2001^β, 118, 181, 185-8 και 2004, 98, Paul 2013, 209-10.

¹²² Κοκκορού Αλευρά και Δεληγιάννης 2004, 85-7, 91-2, Paul 2013, 194-5, Κοκκορού-Αλευρά 2017^α, 317 και Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Αρχαίας Αλάσαρνας. Το Ιερό του Απόλλωνα: <https://halasarnaexcavation.weebly.com/tauomicron-iotaepsilonpsilonrhoomicron-tauomicronupsilon-alphaomicronlambdalambdaomeganualpha.html>.

κτισμένο από μεγάλες λιθοπλίνθους από λευκό, ντόπιο ασβεστόλιθο, σπόλια, ενώ σώζονται στα θεμέλια και ίχνη χυτής τοιχοποιίας. Το εσωτερικό του σηκού καλυπτόταν από τα θεμέλια του υποστρώματος, αποτελούμενα από μετρίου μεγέθους πλακοειδείς, αργούς λίθους, πάνω στο οποίο θα εδραζόταν το συνιστώμενο από πωροπλίνθους Κεφάλου υπόστρωμα. Στο βάθος του σηκού διατηρούνται κατάλοιπα ορθογώνιας κατασκευής, εκεί που πιθανότατα θα βρισκόταν η αγαλματική βάση. Η χρονολόγηση της κεραμικής, ο διαφορετικός προσανατολισμός¹²³, η χυτή τοιχοποιία και η θεμελίωση του υποστρώματος τοποθετούν την οικοδόμηση του κτηρίου στην αυτοκρατορική περίοδο και ίσως στον 2^ο μ.Χ. αιώνα¹²⁴.

Όσον αφορά τα πάσης φύσεως αναθήματα στο ιερό, ο μεγαλύτερος όγκος τους φαίνεται πως χρονολογείται τον 2^ο και 1^ο π.Χ. αιώνα, κατά τη διάρκεια δηλαδή της ελληνιστικής εποχής¹²⁵. Στα ρωμαϊκά χρόνια, μεγάλη ομάδα αναθημάτων αποτελούν αυτά του δήμου των Αλασαρνιτών προς τους αυτοκράτορες και τα μέλη της οικογένειάς τους, από τον 1^ο π.Χ. έως και τον 1^ο μ.Χ. αιώνα. Πρόκειται για ενεπίγραφες βάσεις, κυρίως αγαλμάτων και προτομών. Αναφορές σε αυτά διασώζονται από τον Herzog, αλλά εξαιτίας της μετατροπής του ιερού σε οικισμό κατά τη βυζαντινή εποχή, η εγκατάλειψη λόγω βαρβαρικών επιδρομών, οι λαθρανασκαφές και οι οικοδομικές εργασίες για την ανέγερση ξενοδοχειακής μονάδας, πολύ λίγα έχουν καταφέρει να διασωθούν, αλλά και τότε ακόμα είναι συνήθως σε κακή κατάσταση. Το ίδιο ισχύει και για τα περίοπτα γλυπτά και τα ανάγλυφα¹²⁶.

Ο Αύγουστος τιμάται ως κτίστης και ευεργέτης, τίτλος που του απονεμήθηκε μάλλον μετά το 6/5 π.Χ., καθώς μετά από σεισμό η πόλη χρειάστηκε ανοικοδόμηση, στην οποία μάλλον θα συνεισέφερε ο αυτοκράτορας. Ο ίδιος σε άλλη ενεπίγραφη

¹²³ Συνηθέστερος σε ρωμαϊκούς ναούς αυτοκρατορικής λατρείας.

¹²⁴ Κοκκορού-Αλευρά 2017^a, 320-1 και Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Αρχαίας Αλάσαρνας. Το Ιερό του Απόλλωνα: <https://halasarnaexcavation.weebly.com/tauomicron-iotaepsilonhoomicron-tauomicronupsilon-alphaomicronlambdalambdaomeganualpha.html>. Η Paul (2013, 196) κάνει μνεία στο συγκεκριμένο κτήριο, ωστόσο το χαρακτηρίζει ως στοά. Ευχαριστώ πολύ την Ειρήνη Πουπάκη για την πολύτιμη βοήθεια της και την παροχή ουσιαστικών πληροφοριών σχετικά με το κτήριο Δ, καθώς μέχρι και τη στιγμή της συγγραφής της παρούσας εργασίας, μεγάλο μέρος των πληροφοριών για το εν λόγω οικοδόμημα βρισκόταν υπό δημοσίευση και συνεπώς δεν μπορούσε να παρουσιαστεί.

¹²⁵ Kokkorou-Alevra και Doulfis 2018, 7.

¹²⁶ Κοκκορού-Αλευρά 2004, 98 και 2017^b, 13, 16.

βάση αναφέρεται και ως Σεβαστός¹²⁷. Από την οικογένεια του Αυγούστου τιμώνται η κόρη του και σύζυγος του Μ. Αγρίππα, Ιουλία, μια φορά ως Άρτεμις το 15 π.Χ. και μια ως Λητώ Καλλιτέκνος¹²⁸. Μια ακόμα ενεπίγραφη βάση, αγνώστου μορφής αναθήματος, μνημονεύει τον εγγονό του Αυγούστου, τον Γάιο Ιούλιο Καίσαρα, με το χαρακτηρισμό «νέος θεός» και μάλλον χρονολογείται μετά το θάνατό του το 4 μ.Χ. ή κατά τη διάρκεια ταξιδιού του στην Ανατολή¹²⁹. Ο κύκλος που σχετίζεται με τον Αύγουστο, την ευρύτερη οικογένειά του και τους διαδόχους του κλείνει με δύο τιμητικές επιγραφές σε δύο αγαλματικές βάσεις, μια για τον αυτοκράτορα Τιβέριο και μια για τον αυτοκράτορα Κλαύδιο. Η πρώτη μάλλον χρησίμευε για την τοποθέτηση αγάλματος της θεάς Τύχης¹³⁰ και η δεύτερη για αδριάντα του ίδιου του τιμώμενου. Ο Κλαύδιος¹³¹ αναφέρεται και με τα προσωνύμια «Σωτήρ» και «Ευεργέτης»¹³², ενώ προς τιμήν του είχε ιδρυθεί στην Αλάσαρνα κυλινδρικός βωμός, στον οποίον λατρευόταν ως Ποσειδών Ασφάλειος¹³³.

Ως Ομόνοια τιμάται ίσως η Δρουσίλλα, αδερφή του αυτοκράτορα Καλιγούλα, για την οποία ο δήμος ανεγείρει άγαλμα. Το αξιοσημείωτο είναι πως στην ενεπίγραφη βάση το όνομα φαίνεται πως έχει αποξεστεί, μάλλον στα πλαίσια της πρακτικής της *damnatio memoriae*, σύμφωνα με τον Herzog¹³⁴.

¹²⁷ Sherwin-White 1978, 148, Κοκκορού-Αλευρά 2004, 98, αρ. καταλόγου 41 και 68^a, Interdonato 2013, 138. Η πρώτη αναφορά σχετίζεται με ενεπίγραφη βάση, που σύμφωνα με τον Herzog, στήριζε προτομή και βρέθηκε σε οικοδόμημα κυκλικής κάτοψης, κοντά στην γειτονική με το ιερό, παλαιοχριστιανική βασιλική της Αγίας Θεότητας. Η δεύτερη θα χρησίμευε για την τοποθέτηση αργυρού αδριάντα.

¹²⁸ Vermeule 1968, 204, 441, Höghammar 1993, 188-9, αρ. καταλόγου 78-79, Κοκκορού-Αλευρά 2004, 99, αρ. καταλόγου 42-43. Interdonato 2013, 136, 138. Η τιμήση της Ιουλίας ως Αρτέμις, συνδεόταν με την ανίδρυση αγάλματος, μάλλον χάλκινου. Η επιγραφή βρέθηκε στην βασιλική της Αγίας Θεότητας, βλ. Herzog 1899, 229, αρ. καταλόγου 22^e και IGR IV, 371, 1095.

¹²⁹ Herzog 1899, 229, με αρ. καταλόγου 222, IGR IV 370, αρ. καταλόγου 1094, Vermeule 1968, 204, 441, Κοκκορού-Αλευρά 2004, 99, αρ. καταλόγου 44, Interdonato 2013, 136.

¹³⁰ IGR IV, 371, 1096, Vermeule 1968, 204, 441.

¹³¹ Vermeule 1968, 204, 441.

¹³² IGR IV, 371, 1099.

¹³³ Κοκκορού-Αλευρά 2004, 99, αρ. καταλόγου 45-47, Interdonato 2013, 140-41, Paul 2013, 139. Η σχέση του Κλαυδίου και η ιδιαίτερη εύνοια που επέδειξε στο νησί είναι γνωστή, καθώς από την Κω καταγόταν ο προσωπικός του γιατρός Γάιος Στερτίνιος Ξενοφών, που μετά το θάνατο του αυτοκράτορα επέστρεψε στη γενέθλια γη του. Ο Κλαύδιος μάλιστα, το 53 μ.Χ., απαλλάσσει το νησί από την υποχρέωση καταβολής φόρου (ατέλεια), βλ. Κοκκορού-Αλευρά 1995, 142. Η Höghammar (1993, 190, αρ. καταλόγου 80), αναφέρει ως τόπο εύρεσης της επιγραφής την βασιλική της Αγ. Θεότητας και ως αποδέκτη των τιμών τον Αύγουστο, αντί για τον Κλαύδιο.

¹³⁴ IGR IV 371, 1098, Vermeule 1968, 204, 441, Κοκκορού-Αλευρά 2004, 100, με αρ. καταλόγου 48, Interdonato 2013, 139. Έχει προταθεί και η άποψη πως η εικονιζόμενη, παρά την απεικόνισή της Δρουσίλλας σε νόμισμα του 37 μ.Χ. ως Ομόνοια, γεγονός που ενισχύει την ανάγνωση του Herzog, θα μπορούσε να είναι και η σύζυγος του Δομιτιανού Δομετία, όπως υποστηρίζει ο S. Şahin (SEG 45, 1122 <https://epigraphy.packhum.org/text/208320?&bookid=172&location=1699>).

Από τον δήμο της πόλης και συγκεκριμένα μετά από πρόταση του ιερέα Αττάλου, έχει τιμηθεί και ο αυτοκράτορας Νέρων, χωρίς όμως να είναι γνωστό το είδος του αναθήματος¹³⁵. Στην ίδια αυτή επιγραφή¹³⁶ έχει γίνει *damnatio memoriae* του αυτοκράτορα, ο οποίος αποκαλείται Τιβέριος Κλαύδιος Νέρων¹³⁷. Το 2013 βρέθηκε στα νοτιοδυτικά του ρωμαϊκού ναϊκού κτηρίου Δ τμήμα λιθοπλίνθου με βάθυνση μάλλον για την τοποθέτηση πλίνθου αγάλματος, στην οποία ο ίδιος αυτοκράτορας τιμάται από τον δήμο ως Τιβέριος Κλαύδιος Ασκληπιός, όπως εξάλλου και στο Ασκληπιείο της Κω, κατόπιν πρωτοβουλίας του προαναφερθέντος αυτοκρατορικού γιατρού Γ. Στερτίνιου Ξενοφώντος¹³⁸. Και σε αυτήν την επιγραφή έχει αποξεστεί το όνομα του Νέρωνος. Ίσως ναός και επιγραφή να συνδέονται, αφού και στην Αλάσαρνα σώζεται επιγραφική μαρτυρία¹³⁹ που αναφέρει την ύπαρξη ναού του Ασκληπιού¹⁴⁰, που κατόπιν συνδέθηκε με τη λατρεία του αυτοκράτορα Νέρωνα.

Ο Herzog αναφέρει και δύο ενεπίγραφες βάσεις που έφεραν η μια προτομή του Τίτου και η δεύτερη άγνωστο ανάθημα προς τιμήν του Βεσπασιανού¹⁴¹. Υπέρ της τύχης των αυτοκρατόρων ανέθεσε κυβόλιθο και ομάδα εργατών οινοποιείου¹⁴².

Σημαντική για την τεκμηρίωση της εισαγωγής μιας νέας θεότητας στο ιερό του Απόλλωνα είναι η επιγραφή που βρέθηκε το 2014 και αναφέρεται στην λατρεία του Διός Υψίστου. Είναι η πρωιμότερη αναφορά στο νησί της Κω, καθώς χρονολογείται στον 1^ο μ.Χ. αιώνα και συγκεκριμένα το 77 μ.Χ., ενώ άλλες δύο επιγραφές του νησιού που αφορούν την ίδια λατρεία χρονολογούνται στον 2^ο μ.Χ. αιώνα. Με βάση την χρονική στιγμή της εισαγωγής της εν λόγω θεότητας στο πλήθος των ήδη υπαρχόντων στο ιερό, καθώς και εξαιτίας της απουσίας στοιχείων που να συνδέουν τη φύση του θεού με θεραπευτικές ιδιότητες ή της οικειοποίησης χαρακτηριστικών άλλων

¹³⁵ Vermeule 1968, 204, 441, Κοκκορού-Αλευρά 2004, αρ. καταλόγου 49.

¹³⁶ IG XII4, 1161 <https://epigraphy.packhum.org/text/350738?&bookid=879&location=1699>, IGR IV 371, 1097.

¹³⁷ Δουλφής και Κοκκορού-Αλευρά 2017, 133. Η ονομασία αυτή μπορεί να μην είναι η ορθή (δηλ. Νέρων Κλαύδιος Καίσαρ Αύγουστος Γερμανικός), ωστόσο συναντάται συχνά.

¹³⁸ IG XII4, 1143 <https://epigraphy.packhum.org/text/350719?&bookid=879&location=1699>.

¹³⁹ IG XII4, 605 <https://epigraphy.packhum.org/text/350176?&bookid=879&location=1699>.

¹⁴⁰ Δουλφής και Κοκκορού-Αλευρά 2017, 120 και 132-3, αρ. καταλόγου 9, πιν. 47, Κοκκορού-Αλευρά 2017^α, 322.

¹⁴¹ Κοκκορού-Αλευρά 2004, 100, αρ. καταλόγου 49^α και 49^β. Τόπος εύρεσης της βάσης της προτομής ήταν το κυκλικό οικοδόμημα στην Αγ. Θεότητα, όπου ανακαλύφθηκε και η αρ. καταλόγου 41, βλ. 110.

¹⁴² Κοκκορού-Αλευρά 2004, 101, αρ. καταλόγου 50^α.

θεοτήτων, μπορεί επιφυλακτικά να θεωρηθεί πως ο Ζευς Ύψιστος της Αλάσαρνας ίσως και να σχετίζεται με τον ρωμαϊκό Jupiter Optimus Maximus Capitolinus¹⁴³.

Στην κατηγορία των περίοπτων γλυπτών και αναγλύφων υπάρχουν λίγα παραδείγματα που να ανάγονται στην ρωμαϊκή εποχή¹⁴⁴. Συγκεκριμένα σώζονται: τμήμα ανδρικής κνήμης με στήριγμα (Εικ. 85), του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα, με μεγαλύτερων του φυσικού διαστάσεων, που ίσως ανήκε σε άγαλμα αυτοκράτορα¹⁴⁵, τμήμα άκρου ποδιού ανθρώπινης μορφής με υπόδημα (Εικ. 86), επίσης μεγαλύτερων του φυσικού διαστάσεων¹⁴⁶, τμήμα αναγλύφου, μάλλον με απεικόνιση Διοσκούρων (Εικ. 87), ίσως του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα¹⁴⁷ και θραύσμα κυλινδρικού βωμού (Εικ. 88), του 1^{ου} π.Χ./1^{ου} μ.Χ. αιώνα, με ανάγλυφη διακόσμηση βουκεφάλιου, που στηρίζει γιρλάντα με φύλλα δάφνης.¹⁴⁸

¹⁴³ Δουλφής και Κοκκορού-Αλευρά 2017, 119, 130-1, αρ. καταλόγου 7, πιν. 45.

¹⁴⁴ Λόγοι για την κατάσταση και την ποσότητα διατήρησης των γλυπτών του ιερού έχουν ήδη αναφερθεί, βλ. σελ. 39. Η μικρή κεφαλή Ήρακλή (βλ. Κοκκορού-Αλευρά 2017^β, 34, αρ. καταλόγου Α.Κ. 18, πιν. 10-11) δεν συμπεριλαμβάνεται στον κατάλογο καθώς η προέλευσή της δεν είναι απολύτως επιβεβαιωμένη.

¹⁴⁵ Κοκκορού-Αλευρά 2017^β, 42-3, αρ. καταλόγου 45, πιν. 15.

¹⁴⁶ Κοκκορού-Αλευρά 2017^β, 43-4, αρ. καταλόγου 46, πιν. 16.

¹⁴⁷ Κοκκορού-Αλευρά 2017^β, 52-3, αρ. καταλόγου 61, πιν. 23. Η σωζόμενη μορφή φορά στρατιωτική ενδυμασία -αχειρίδωτο χιτωνίσκο, που συγκρατείται στο στήθος με πόρπη, κράνος ή πύλο, ενώ κρατά δόρυ- και μπροστά του μάλλον σώζονται ίχνη φιδιού. Από το μέγεθος της υπάρχουσας στήλης, εξαγεται το συμπέρασμα πως θα μπορούσε να υπάρχει μια ακόμη μορφή στο υπόλοιπο μισό της στήλης, που δεν σώζεται. Επίσης, στο ιερό υπάρχει επιγραφική μαρτυρία του 3^{ου} π.Χ. αιώνα σχετικά με τη λατρεία των Διοσκούρων στο χώρο, κάτι που δίνει ακόμα μεγαλύτερη αξιοπιστία στην ερμηνεία της ανάγλυφης παράστασης.

¹⁴⁸ Κοκκορού-Αλευρά 2017^β, 54, αρ. καταλόγου 63, πιν. 23.

9. ΤΟ ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΛΙΝΔΙΑΣ ΣΤΗ ΡΟΔΟ

Η σχέση των Ροδίων με τους Ρωμαίους αρχίζει ήδη από τον 2^ο π.Χ. αιώνα, όταν συμμαχούν μεταξύ τους ενάντια στον Αντίοχο τον Γ', ενώ αργότερα οι Ρόδιοι παίρνουν το μέρος του βασιλιά της Μακεδονίας Περσέα, με αποτέλεσμα να χάσουν, μετά την ήττα του, τα όποια προνόμια είχαν αποκομίσει απ' τους Ρωμαίους. Κατά του Μιθριδατικού πολέμου θα στηρίξουν την πλευρά των νικητών, ενώ την περίοδο των εμφυλίων πολέμων συμμαχούν διαδοχικά με τον Πομπήιο και κατόπιν με τον Καίσαρα. Η πόλη της Ρόδου θα σταθεί δίπλα στην τριανδρία Αντωνίου, Λέπιδου και Οκταβιανού και θα πληρώσει για τη στάση της αυτή, όταν ο Κάσσιος το 42 π.Χ. θα την λεηλατήσει και θα μεταφέρει πολύτιμα αναθήματα στη Ρώμη¹⁴⁹. Μετά την ναυμαχία του Ακτίου, ο Αύγουστος δίνει στους Ροδίους την τοπική τους αυτονομία, αλλά πάντα υπό τον έλεγχο της αυτοκρατορίας. Ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής τόπος εξορίας για τους εύπορους Ρωμαίους, εξαιτίας των διάσημων σχολών ρητορικής της και του υψηλού πολιτισμικού επιπέδου. Ήταν μεγάλο πνευματικό κέντρο και λειτούργησε ως εστία μεταφοράς του ελληνικού πολιτισμού προς την Δύση, μέσω των επαφών της με τη Ρώμη. Λέγεται μάλιστα πως ακόμα και ο αυτοκράτορας Τιβέριος, παρέμεινε κάποια χρόνια στο νησί, μάλλον μεταξύ του 6 π.Χ. και 2 μ.Χ., ως «αυτοεξόριστος», εξαιτίας της διαφωνίας του με τον Αύγουστο. Το 44 μ.Χ. η Ρόδος θα προσαρτηθεί από τον Κλαύδιο στην επαρχία της Ασίας. Το 123 μ.Χ. από νησί πέρασε και ο αυτοκράτορας Αδριανός, στα πλαίσια της επίσκεψής του στην Έφεσο. Το νησί θα δεχθεί καίριο πλήγμα με το σεισμό του 141/2 μ.Χ. και παρά την οικονομική βοήθεια του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς, δεν θα μπορέσει να ανακάμψει πλήρως. Τέλος, ο αυτοκράτορας Διοκλητιανός το 297 μ.Χ. ένωσε τη Ρόδο με την επαρχία των νησιών (Provincia Insularum), αποσπώντας την από αυτήν της Ασίας, κάνοντάς την ωστόσο πρωτεύουσα της νεοσύστατης αυτής επαρχίας. Με την επικράτηση της νέας θρησκείας του Χριστιανισμού, εντός των ιερών οικοδομούνται βασιλικές¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Κωνσταντινόπουλος 1986, 57-60, Τατάκη 1994, 21, Μπαϊράμη 2012, 54-5, Μαχαίρα 2014, 66.

¹⁵⁰ Καρούζος 1973, 23-4, Μαρκέτου και Παπαχριστοδούλου 2005, 370, Μπαϊράμη 2012, 55-6, Μαχαίρα 2014, 66-8, 74.

Στην Ακρόπολη της Λίνδου (Εικ. 89), όπου και το φημισμένο ιερό της Αθηνάς, με τα μνημειώδη ελληνιστικά Προπύλαια, θα γίνουν κατά τη διάρκεια των αυτοκρατορικών χρόνων σημαντικές αρχιτεκτονικές επεμβάσεις. Τον πρώιμο 1^ο π.Χ. αιώνα, το κάτω άνδηρο θα επεκταθεί και για λόγους στατικούς, αλλά και για διευκολυνθεί αυτή η πολυδάπανη κατασκευή, η επέκταση αυτή θα στηριχθεί επάνω σε 10 ή 12 θολωτές δεξαμενές (Εικ. 90), με πάχος τοίχου από 1μ. έως 1,30μ. Μαζί με την προσθήκη αυτή, όπως ήταν φυσικό, επεκτάθηκε και η κλίμακα ανόδου. Έτσι η πρόσοψή του ανδρήρου αρθρώνεται με μεγάλες αψίδες, που ολοκληρώθηκαν τον πρώιμο 1^ο μ.Χ. αιώνα, καθώς, παρά το ενιαίο της σχέδιο, η επέκταση αυτή ολοκληρώθηκε τμηματικά. Η αυλή του βωμού θα κλείσει προς τα νότια από **στοά** (Εικ. 89, D). Ο στυλοβάτης της ήταν από πωρόλιθο, οι βάσεις των κίωνων ήταν ιωνικού τύπου με μια σπείρα και σκοτία, ενώ οι κίονες είχαν 20 ραβδώσεις και άνω διάμετρο 0,51μ. Το μετακίονιο διάστημα ήταν 2μ. και ο τοίχος της στοάς απείχε 4μ. από την πρόσταση. Από τα ανωτέρω στοιχεία καθίσταται σαφές πως η στοά ήταν ιωνικού τύπου (Εικ. 91). Η χρονολόγησή της βασίστηκε σε επιγραφή που βρέθηκε κοντά σ' αυτήν και αναφέρει την ίδρυση «πολυκείονος» ναού προς τιμήν του μαντικού δαίμονα Ψιθύρου. Η επιγραφή χρονολογείται γύρω στο 200 μ.Χ. και καθώς η περιγραφή «πολυκείων ναός» αναφέρεται σε κτήριο με μεγάλο αριθμό κίωνων, έχει διατυπωθεί η πρόταση πως ο χώρος που οικοδομήθηκε τελικά για τη λατρεία του Ψιθύρου ήταν αυτή η ιωνική στοά, στα τέλη του 2^{ου} μ.Χ. αιώνα. Εξάλλου, όπως αναφέρει και η ίδια η επιγραφή, αυτός ο χώρος λατρείας έπρεπε να είναι κοντά στον ναό της θεάς Αθηνάς, όπως ακριβώς δηλαδή και η ιωνική στοά. Το πολύ ενδιαφέρον γεγονός είναι πως η ίδρυση αυτού του ιερού, συνδέεται άμεσα με εμπορικούς σκοπούς και δραστηριότητες, καθώς οι προσφορές ποσών κάτω της μιας δραχμής απορρίπτονταν. Στον ελεύθερο χώρο απέναντι από το ελληνιστικό συγκρότημα και σε μικρή απόσταση από τον οχυρωματικό πύργο του περιβόλου, έχουν ανακαλυφθεί θεμέλια από πωρόλιθο που αντιστοιχούν σε κάτοψη ορθογωνίου κτηρίου (Εικ. 92). Έχει προταθεί η άποψη πως στον χώρο αυτό είχε οικοδομηθεί **ναός** με διαστάσεις 9,25 x 16,20 μ. Στο ναό αυτό έχουν αποδοθεί αρχιτεκτονικά μέλη ανατολικού ρυθμού, όπως ένα επίκρανο παραστάδας πλάτους 0,50μ. περίπου και κυλινδρικού κιονοκράνου (Εικ. 93), με κάτω διάμετρο 0,48μ. και ύψος 0,67μ. Με βάση τις μετρήσεις αυτές το ύψος του κίονα αποκαθίσταται στα 6,50μ. περίπου και το όλο

οικοδόμημα χρονολογείται, λόγω της ύπαρξης ανατολικού ρυθμού κιονοκράνων, γύρω στο 300μ.Χ. Η κάτοψη αυτού του ναού πρέπει να ήταν εν παραστάσι με ψηλό πόδιο (Εικ. 94-95), ενώ με βάση όλα τα προαναφερθέντα στοιχεία θυμίζει πολύ τη μορφή του ναού του Διοκλητιανού στο ανάκτορό του στο Σπαλάτο της Κροατίας, που ήταν τετράστυλος με πόδιο και παρόμοιες διαστάσεις¹⁵¹. Η χρονολόγησή του ναϊκού αυτού κτηρίου στο 300 μ.Χ. καθώς και ο συσχετισμός του με τον Διοκλητιανό, ενισχύονται και από την ιστορική συγκυρία. Την εποχή εκείνη, ο ίδιος αυτοκράτορας, έκανε τη Ρόδο πρωτεύουσα της επαρχίας των Νήσων, δείχνοντάς μεγάλη εύνοια απέναντι στην πόλη, επομένως είναι λογικό οι κάτοικοι να θέλησαν να τον τιμήσουν με έναν ναό¹⁵².

Η απόδοση τιμών και λατρείας στα πρόσωπα των Ρωμαίων αυτοκρατόρων είναι συνήθης στην Ακρόπολη της Λίνδου. Μπροστά από το ναό της Αθηνάς προέρχεται ενεπίγραφη βάση ανδριάντα που αφιέρωσε ο δήμος των Ροδίων υπέρ του αυτοκράτορα Τιβέριου Κλαύδιου Νέρωνος. Είναι επίσης γνωστή από επιγραφές η ύπαρξη χάλκινων ανδριάντων των: Αυγούστου¹⁵³, Τιβερίου, Ιουλίας και Δρούσου (αδελφού του Τιβερίου)¹⁵⁴, Γαΐου και Λουκίου Καίσαρος¹⁵⁵, αλλά και άλλες αγαλματικές βάσεις προς τιμήν της Λιβίας¹⁵⁶, του Τιβερίου Σεβαστού¹⁵⁷ και του γιού του Βρεταννικού¹⁵⁸, του Νέρωνος¹⁵⁹, του Βεσπασσιανού¹⁶⁰, της Δομιτίας¹⁶¹ (συζύγου του Δομιτιανού) και του Νέρβα¹⁶². Τέλος, ανακαλύφθηκε κορμός θωρακοφόρου (Εικ. 96), με ελληνιστικό ανατομικό θώρακα που κρατάει κηρύκειο, το σύμβολο δηλαδή

¹⁵¹ Σύμφωνα με τους Yegül και Favro (2018, 818, εικ. 12.16 F και 819) ο ναός στο Σπαλάτο ήταν τοποθετημένος στο νοτιοδυτικό τμήμα του ανακτορικού συγκροτήματος και αφιερωμένος στη λατρεία του Jupiter, θεού-προστάτη του αυτοκράτορος. Ο ναός ήταν κορινθιακού ρυθμού, με έντονα διακοσμητικά στοιχεία και ο σηκός ήταν καμαροσκέπαστος και διακοσμημένος με τετράγωνα φατώματα.

¹⁵² Dyggve 1960, Τομ. 1, 184-8, 236-7, 246, 254-5 και Τομ. 2, 292-5, Kähler 1971, 12, Καρούζος 1973, 112-3, Τατάκη 1994, 36, Gruben 2000, 464, Τατάκη 2009, 47-8, 50, Giannikouri, κ.α. 2019, 282.

¹⁵³ Blinkenberg 1941, Τομ.2, 738, αρ. καταλόγου 386.

¹⁵⁴ Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 736-8, αρ. καταλόγου 385.

¹⁵⁵ Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 739-40, αρ. καταλόγου 388.

¹⁵⁶ Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 739, αρ. καταλόγου 387.

¹⁵⁷ Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 772-3, αρ. καταλόγου 418.

¹⁵⁸ Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 808-9, αρ. καταλόγου 432.

¹⁵⁹ Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 809-10, αρ. καταλόγου 433.

¹⁶⁰ Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 817-8, αρ. καταλόγου 444.

¹⁶¹ Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 819-20, αρ. καταλόγου 446.

¹⁶² Blinkenberg 1941, Τομ. 2, 820-1, αρ. καταλόγου 447.

του θεού Ερμή, και έχει ταυτιστεί με τον αυτοκράτορα Αύγουστο ή τον αυτοκράτορα Τιβέριο¹⁶³.

¹⁶³ Dyggve 1960, Τομ. 2, 295, Μαχαίρα 2014, 75-6, 84, εικ. 10.

ΜΕΡΟΣ Β: ΤΑ ΙΕΡΑ ΣΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ

Μετά την παρουσίαση όλων των ιερών και των μνημείων τους ξεχωριστά, ακολουθεί μια σύνοψη με βάση την χρονολογική σειρά των ευρημάτων. Τα ιερά θα αναφέρονται και πάλι με την ίδια γεωγραφική σειρά, αλλά με ταυτόχρονη χρονολογική κατανομή μνημείων και αναθημάτων. Η δομή οργανώνεται ανά αιώνες, από τα τέλη του 1^{ου} π.Χ. αιώνα έως τα τέλη του 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, ακολουθούν οι 2^{ος} μ.Χ., ο 3^{ος} μ.Χ., ο 4^{ος} μ.Χ. αιώνες και η σύνοψη ολοκληρώνεται με τον 5^ο μ.Χ. αιώνα. Σε όποιο ιερό δεν σώζονται ευρήματα από τον αντίστοιχο αιώνα, το ιερό δεν θα περιλαμβάνεται στην χρονολογική ενότητα.

ΤΕΛΗ 1^{ου} Π.Χ. ΑΙΩΝΑ/1^{ος} Μ.Χ. ΑΙΩΝΑΣ

Το πρώτο ιερό που θα αναφερθεί στην χρονολογική σύνοψη είναι αυτό των Μεγάλων Θεών, που βρίσκεται στο βορειότερο νησί που μελετήθηκε στα πλαίσια της παρούσης εργασίας, τη Σαμοθράκη. Στο ιερό της **Σαμοθράκης** αυτή την περίοδο γίνονται εκτεταμένα επισκευαστικά έργα. Μετά τον σεισμό που έπληξε το νησί, την πρώιμη αυτοκρατορική περίοδο, πολλά κτήρια χρειάστηκαν επισκευές, άλλα σε μεγαλύτερο και άλλα σε μικρότερο βαθμό. Ριζική αντικατάσταση χρειάστηκε η οροφή της ελληνιστικής Θόλου της Αρσινόης, που από κωνική, αποκτά σχήμα οκταγωνικής πυραμίδας. Αντικαθίστανται επίσης τα ακρωτήρια της πίσω στενής πλευράς του κτηρίου του Ιερού. Και τα τρία νέα ακρωτήρια, το κεντρικό ανθέμια και οι δύο ακραίες Νίκες, κατασκευάζονται με πρότυπο τα ελληνιστικά που πρόκειται ν' αντικαταστήσουν, ώστε να διατηρηθεί ενιαία η συνολική εικόνα του κτηρίου. Το κτήριο του Ανακτόρου ξαναχτίζεται επάνω ακριβώς στη θέση του προ-Ανακτόρου, σύμφωνα με όλες τις παραμέτρους που έθετε η τελετουργία της μύσεως, που γινόταν στο εσωτερικό του. Τέλος, ως βοηθητικό στο Ανάκτορο κτήριο, οικοδομείται η ιερά Οικία, καθώς, εκτός από την στενή αρχιτεκτονική τους συνύπαρξη, είχαν και παρόμοια χρήση στα πλαίσια της μύσεως των πιστών. Από το ιερό της Σαμοθράκης απουσιάζουν επιγραφικές μαρτυρίες σχετιζόμενες με Ρωμαίους αυτοκράτορες.

Στο νησί της **Σάμου** και συγκεκριμένα στο μεγάλο ιερό της Ήρας, η δραστηριότητα αυτή τη χρονική περίοδο είναι αυξημένη. Οικοδομούνται 3 διαφορετικοί ναοί: ο περίπτερος, στον οποίο εικάζεται πως τοποθετήθηκε η λατρεία

της Ήρας μετά την απομάκρυνσή της από τον Μεγάλο ναό, όπου και μάλλον λατρεύτηκε και ο Αύγουστος ως σύνναός της, ο ναΐσκος, για τη χρήση του οποίου οι απόψεις ποικίλουν, καθώς έχει προταθεί πως μπορεί να στέγαζε το άγαλμα της Ήρας του Σμίλη, ή το ιερό δέντρο της θεάς τη λυγαριά ή να είχε ρόλο θησαυρού και τέλος ο πρόστυλος 1, που ίσως ήταν αφιερωμένος στην αυτοκρατορική λατρεία. Την περίοδο αυτή και μάλλον επί Αυγούστου, πλακοστρώθηκε η περιοχή μεταξύ βωμού και Μεγάλου ναού, ενώ και ο ίδιος ο βωμός ανανεώθηκε πλήρως, διατηρώντας αυστηρά όμως το σχέδιο και τις διαστάσεις του προκατόχου του. Από πλευράς αναθημάτων, έχουν τιμηθεί με ημικυκλική βάση που έφερε σύνταγμα 5 αγαλμάτων οι αδελφοί Μάρκος Τύλλιος Κικέρων και Κόιντος Τύλλιος Κικέρων, μαζί με μέλη της οικογένειάς τους. Επίσης αγάλματα ανατέθηκαν στου δύο Υπάρχους Γάιο Στερτίνιο Μάξιμο και Γάιο Ασίνιο Πολλίωνα. Από αναθήματα προς τιμήν αυτοκρατόρων ξεχωρίζουν αγαλματικές βάσεις και επιγραφές που αναφέρονται στην γενιά των Ιουλίων, των Κλαυδίων και των Φλαβίων.

Στο ιερό του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης στην **Τήνο** δεν γίνονται μεγάλα αρχιτεκτονικά έργα, καθώς σ' αυτή τη φάση χρονολογείται μόνο η μετατροπή του κτηρίου Q, όπου στους τοίχους των δωματίων του ανοίγονται κόγχες. Ωστόσο τοποθετείται μέσα στο κτήριο D σημαντικότατο σύνολο επτά αγαλμάτων: τεσσάρων θωρακοφόρων με ανάγλυφα Κενταυρομαχίας στον θώρακα, ένας εκ των οποίων φέρει πορτρέτο του αυτοκράτορα Κλαυδίου, ενός ιματιοφόρου και δύο γυναικείων αγαλμάτων με πέπλο, σε ένα εκ των οποίων θα αντιστοιχούσε το πορτρέτο της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης. Το όλο σύνολο χρονολογείται την περίοδο της διακυβέρνησης του αυτοκράτορα Κλαυδίου.

Στη γειτονική **Δήλο**, στο ιερό του Απόλλωνος δεν οικοδομούνται καινούρια λατρευτικά κτήρια. Εντός του χώρου του Εκκλησιαστηρίου, διαμορφώνεται λατρευτικός ναΐσκος και κόγχη ή εξέδρα. Επίσης αρχίζουν οι μετατροπές κτισμάτων του ιερού, που αρχίζουν πλέον να χάνουν τον λατρευτικό τους χαρακτήρα και αποκτούν καθαρά χρηστικό. Έτσι αρχίζει η οικοδόμηση θερμών στα ερείπια της Γραφής και του μνημείου των Εξαγώνων. Κοντά στις θέρμες του δευτέρου μάλλον κατασκευάστηκαν και Βεσπασιανές. Από αυτοκρατορικά αναθήματα ξεχωρίζουν αυτά του Αυγούστου και της οικογένειάς του, με άγαλμα του αυτοκράτορα και του Μάρκου Βιψάνιου Αγρίππα να τοποθετούνται μέσα στον σηκό του ναού του

Απόλλωνος. Χαρακτηριστικά απόντες από τον κατάλογο των τιμωμένων αυτοκρατόρων είναι οι Κλαύδιος και Τιβέριος, ενώ από τη γενιά των Φλαβίων, τιμές απόλαυσε ο Τίτος.

Στο ιερό του Διονύσου στα Ύγρια της **Νάξου**, κατασκευάζεται για πρώτη φορά περίβολος που οριοθετεί το χώρο του ιερού, επισκευάζεται η πρόσταση του ναού και αποκαθίστανται τα θεμέλιά του που είχαν υποστεί φθορές λόγω υγρασίας. Επίσης οικοδομείται στωϊκό οικοδόμημα απέναντι από τον ναό. Στο εσωτερικό του ναού, επάνω σε ενεπίγραφη βάση, τοποθετήθηκε άγαλμα θωρακοφόρου αυτοκράτορα, που κρατούσε αγαλματίδιο Νίκης και όπως όλα δείχνουν, απεικόνιζε τον Μάρκο Αντώνιο. Στο θώρακα του αγάλματος υπήρχαν ανάγλυφες παραστάσεις με διονυσιακά θέματα, αλλά και το περιστατικό με την τιμωρία της Δίρκης από τα αδέρφια Ζήθο και Αμφίονα. Μετά όμως την ήττα του Μάρκου Αντωνίου και της Κλεοπάτρας από τον Οκταβιανό Αύγουστο στην ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ., η επιγραφή της βάσης του αγάλματος αντικαταστάθηκε και η κεφαλή του αφαιρέθηκε και στην θέση της τοποθετήθηκε αυτή του θριαμβευτή Αυγούστου. Δεν σώζονται άλλες επιγραφές ή έργα στα οποία να γίνεται μνεία άλλων αυτοκρατόρων.

Στην **Κω** και συγκεκριμένα στο μεγάλο ελληνιστικό συγκρότημα του ιερού του Ασκληπιού, την εποχή αυτή δεν έγιναν μεγάλα οικοδομικά έργα. Μόνον μετά τον σεισμό του πρώιμου 1^{ου} μ.Χ. αιώνα, στεγάστηκαν με θόλους οι υστεροελληνιστικές κρήνες που ανοίγονταν στο δυτικό τμήμα του αναλημματικού τοίχου που στήριζε το μεσαίο άνδρηρο. Ο διάσημος Κώος γιατρός Γάιος Στερτίνιος Ξενοφών τοποθέτησε σε κόγχη δυτικότερα των προαναφερθεισών κρηνών αγαλματική ενεπίγραφη βάση με άγαλμα προς τιμήν του Νέρωνα Ασκληπιού, της Υγείας και της Ηπιόνης, ενώ σύμφωνα με άλλη σωζόμενη επιγραφική μαρτυρία, με έξοδα του ιδίου οικοδομήθηκε βιβλιοθήκη, η οποία όμως δεν έχει, τουλάχιστον ακόμα, εντοπιστεί. Δωρεά του Κώου αυτού ευεργέτη ήταν και η πηγή στον ίδιο αναλημματικό τοίχο, που έφερνε νερό από την θέση Βουρίνα. Δεν σώζονται στοιχεία με αναφορά σε άλλους αυτοκράτορες της περιόδου. Στο ίδιο νησί, στην περιοχή της αρχαίας Αλάσαρνας, της σημερινής δηλαδή Καρδάμαινας, υπάρχει το ιερό του Απόλλωνα Πυθαίου. Από την περίοδο αυτή, τα ευρήματα του ιερού περιλαμβάνουν έναν κυκλικό βωμό με ανάγλυφη διακόσμηση, μια ανάγλυφη στήλη που πιθανότατα απεικονίζει τους Διοσκούρους, αλλά και πληθώρα τιμητικών επιγραφών που αναφέρονται στα μέλη

της γενιάς των Ιουλίων, των Κλαυδίων, αλλά και των Φλαβίων αυτοκρατόρων, αλλά και μελών της οικογένειάς τους.

Στο ιερό της Αθηνάς στην ακρόπολη της **Λίνδου** στη Ρόδο, πραγματοποιείται η επέκταση του κάτω ανδρήρου που στήριζε την δωρική στοά. Στην πρόσοψη του μεγάλου αναλημματικού τοίχου που δημιουργήθηκε, ανοίχθηκαν κόγχες που στέγαζαν κινστέρνες. Σώζεται επίσης μεγάλος αριθμός επιγραφών προς τιμήν των αυτοκρατόρων της ιουλιοκλαυδιανής περιόδου και μελών της οικογένειάς τους, αλλά και άλλες που αναφέρονται στους Φλαβίους. Από το ιερό της Αθηνάς προέρχεται και γυμνός ανδρικός κορμός με τελαμώννα, που απεικόνιζε είτε τον Αύγουστο, είτε τον Κλαύδιο, ως Ερμή, καθώς η μορφή κρατά κηρύκειο.

2^{ος} μ.Χ. ΑΙΩΝΑΣ

Μετά τις επισκευές του 1^{ου} π.Χ./1^{ου} μ.Χ. αιώνα στο ιερό των Καβείρων στη **Σαμοθράκη**, ανακαινίζεται σε μεγάλο βαθμό το πολύ σημαντικό κτήριο του Ιερού. Γίνονται αλλαγές στην κεντρική θύρα που διευρύνεται, αντικαθίστανται τα καθίσματα κατά μήκος των πλευρικών κλιτών του σηκού, αλλάζει η μορφή του βήματος και του αδύτου και προστίθενται και προστατευτικά στηθαία μπροστά από την πρώτη σειρά καθισμάτων.

Στο Ηραίο της **Σάμου** οικοδομείται ο Πρόστυλος ΙΙ ναός, που κατά πάσα πιθανότητα ήταν και αυτός αφιερωμένος στην αυτοκρατορική λατρεία. Την εποχή αυτή επίσης πραγματοποιείται η πλακόστρωση της Ιεράς Οδού, που ένωνε την αρχαία πόλη της Σάμου με το ιερό. Δεν σώζονται επιγραφικές μαρτυρίες για την παρουσία των αυτοκρατόρων της εποχής στο ιερό.

Στην **Τήνο**, στο ιερό του Ποσειδώνος και της Αμφιτρίτης, συνεχίζονται οι μετατροπές κτηρίων, όπως της κρήνης-εξέδρας Α, και του κτηρίου Β, που μάλλον διαμορφώνεται ως κατοικία του ιερέα ή ως Εγκοιμητήριο. Οικοδομούνται ωστόσο και καινούρια κτήρια, αλλά χρηστικού χαρακτήρα, οι θέρμες C και οι θέρμες Ν. Τέλος, σώζονται στα ανατολικά του ναού του Ποσειδώνος, ενεπίγραφες βάσεις χάλκινων αγαλμάτων προς τιμήν των αυτοκρατόρων Τραϊανού και Αδριανού, αλλά και της συζύγου του δευτέρου, Σαβίνας.

Στο μεγάλο ιερό της **Δήλου**, η μετατροπή κτηρίων επίσης συνεχίζεται με την ολοκλήρωση των θερμών και των Βεσπασιανών, που είχαν αρχίσει να οικοδομούνται τον προηγούμενο αιώνα. Επίσης στην ίδια περίοδο χρονολογείται άγαλμα θωρακοφόρου που ανήκε μάλλον στον Αυτοκράτορα Μάρκο Αυρήλιο.

Στο Ασκληπιείο της **Κω** η στοά που οριοθετούσε το κάτω άνηδρο αποκτά δωμάτια για τη διαμονή των πιστών και επί των δωματίων αυτών, ανατολικά του ελληνιστικού Προπύλου, οικοδομείται το κτήριο του, μάλλον για τη φιλοξενία υψηλών καλεσμένων. Σε αυτήν την περίοδο αρχίζει και η κατασκευή του συγκροτήματος των μεγάλων θερμών στο 4^ο κατώτατο άνηδρο. Μεγαλύτερης σημασίας όμως είναι η οικοδόμηση του κτηρίου D, επάνω στα θεμέλια του ελληνιστικού προκατόχου του καθώς και του κορινθιακού ναού C. Η χρήση του κτηρίου D παραμένει αμφίβολη, ενώ ο ναός ήταν αφιερωμένος στην αυτοκρατορική

λατρεία και ίσως στον Αντωνίνο τον Ευσεβή, ως ένδειξη ευγνωμοσύνης των κατοίκων, καθώς ο αυτοκράτορας ανέλαβε την οικονομική κάλυψη των ζημιών που είχαν προκληθεί στο ιερό από μεγάλο σεισμό στα μέσα του αιώνα. Στο ιερό του Απόλλωνα στην αρχαία Αλάσαρνα έχουν βρεθεί τμήματα ποδιών ανδρικών αγαλμάτων, μεγέθους μεγαλύτερου του φυσικού, που ίσως ανήκαν σε ανδριάντες αυτοκρατόρων. Επίσης οικοδομείται το κτήριο Δ, που λόγω του προσανατολισμού και της χρονολόγησής του εντός της ρωμαϊκής εποχής, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι ίσως θα φιλοξενούσε αυτοκρατορική λατρεία.

Στη **Ρόδο** και στο ιερό της Αθηνάς Λινδίας οικοδομείται η ιωνική στοά που κλείνει την αυλή μπροστά στο ναό. Στη στοά αυτή μάλλον στεγαζόταν η λατρεία του μαντικού δαίμονα Ψιθύρου, όπως μας πληροφορεί επιγραφή της ίδιας περιόδου. Από επιγραφές διασώζεται μια, με τιμητική αναφορά στον αυτοκράτορα Νέρβα.

3^{ος} μ.Χ. ΑΙΩΝΑΣ

Στο νησί της **Λήμνου**, οικοδομείται το υστερορωμαϊκό Τελεστήριο, μετά από πυρκαγιά που κατέστρεψε το προϋπάρχον ελληνιστικό. Είναι το τρίτο κατά σειρά μετά το ελληνιστικό, του οποίου την κάτοψη και διαμόρφωση μιμείται και μετά το αρχαϊκό, πάνω στο οποίο και κτίστηκε.

Στο ιερό της **Σάμου**, οικοδομείται σε δύο αλληπάλληλες και κοντινές χρονικά μεταξύ τους οικοδομικές φάσεις, το κτήριο των θερμών. Είναι ιδιαίτερα μικρών διαστάσεων, αλλά λόγω της εγγύτητας του στο Μεγάλο ναό της Ήρας, έχει διατυπωθεί η άποψη πως ίσως ήταν μέρος κάποιας τελετουργίας καθαρμών.

Στο ιερό του Απόλλωνος στη **Δήλο** το μόνο οικοδόμημα που κτίζεται είναι αυτό των Βεσπασιανών, επάνω στα ερείπια του Βουλευτηρίου. Την εποχή αυτή το ιερό βρίσκεται γενικά σε παρακμή.

Στην **Κω** και συγκεκριμένα στο Ασκληπιείο, την εποχή αυτή χρονολογείται η δεύτερη φάση οικοδόμησης του συγκροτήματος των μεγάλων θερμών, καθώς και η κατασκευή των Βεσπασιανών στο 4^ο κατώτατο άνδρηο. Επίσης, διαμορφώνεται η πρόσοψη της κόγχης που ήταν τοποθετημένο το άγαλμα του Νέρωνα Ασκληπιού, που είχε αναθέσει ο Γάιος Στερτίνος Ξενοφών. Για την διαμόρφωση της πρόσοψης, που μοιάζει με ναΐσκο χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη από άλλα κτήρια και μάλλον από τον κορινθιακό ναό C. Τέλος, κατασκευάζεται δεύτερη, επικουρική κλίμακα, στο ανατολικό τμήμα του αναλημματικού τοίχου, που στήριζε το μεσαίο άνδρηο. Στο ιερό του Απόλλωνος Πυθαίως γίνονται επισκευές στον ναό του Απόλλωνα, που μάλλον χρηματοδοτήθηκαν από την οικογένεια των Σεμπρωνίων, σύμφωνα με στοιχεία που παρέχει επιγραφή που ήταν χαραγμένη σε τοίχο παραστάδας του ναού. Επίσης στο ιερό δημιουργείται λατρευτική κατασκευή από παλαιότερα, ελληνιστικά μέλη, που περιλαμβάνει θρανίο, αγαλματική βάση και βόθρο-εσχάρα θυσιών¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Η δημιουργία της λατρευτικής αυτής κατασκευής, χρονολογείται ανάμεσα στον 3^ο μ.Χ. και τον 5^ο μ.Χ. αιώνα, ωστόσο αναφέρεται στο κεφάλαιο του 3^{ου} μ.Χ. αιώνα, καθώς για τους επόμενους αιώνες δεν υπάρχουν άλλα στοιχεία να αναφερθούν στο κείμενο της εργασίας.

4^{ος} μ.Χ. ΑΙΩΝΑΣ

Στο ιερό των Καβείρων στη **Σαμοθράκη**, γίνονται εκτεταμένες επισκευές στο κτήριο της Ιεράς Οικίας.

Στο Ηραίο της **Σάμου**, επεκτείνεται ο σηκός του περίπτερου ναού. Επίσης δημιουργείται θυραίος τοίχος μεταξύ σηκού και προνάου.

Στο ιερό της **Δήλου** συνεχίζεται η κατασκευή χρηστικού χαρακτήρα κτηρίων, με την ολοκλήρωση των Βεσπασιανών πάνω από το Βουλευτήριο. Επίσης ανεγείρονται οικίες πάνω από τον ναό του Απόλλωνα και το Πρυτανείο.

5^{ος} μ.Χ. ΑΙΩΝΑΣ

Στη **Δήλο**, στο ιερό του Απόλλωνα, συνεχίζεται η κατασκευή οικιών επάνω στον ναό, καθώς και πάνω στην συλημένη και εγκαταλελειμμένη ήδη από τον 1^ο μ.Χ. αιώνα, στοά των Ναξίων.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά από την μελέτη των προαναφερθέντων ιερών και την χρονολογική σύνοψη των υλικών καταλοίπων, θα γίνει η παρουσίαση των εξαχθέντων συμπερασμάτων. Αρχικά εκείνων που αφορούν ευρύτερα σύνολα και παρατηρήσεις και κατόπιν τα πιο εξατομικευμένα και στοχευμένα σε συγκεκριμένα νησιά ή πρακτικές.

Μια γενική τάση, που παρατηρείται σε όλα τα ιερά, είναι η έντονη παρουσία επιγραφών που αναφέρονται στους αυτοκράτορες του 1^{ου} π.Χ./1^{ου} μ.Χ. αιώνα, αλλά και ο αυξημένος αριθμός των οικοδομημάτων και αγαλμάτων που χρονολογούνται την ίδια περίοδο. Εκπλήσσει το γεγονός πως, οι κατά τα ειωθότα ιδιαίτερα ενεργοί στον υπόλοιπο ελλαδικό, αλλά και μικρασιατικό χώρο, Αντωνίνοι και κατόπιν Σεβήροι αυτοκράτορες, δεν αναφέρονται συχνά σε επιγραφές ή δεν συναντάμε παρά ελάχιστα δείγματα της παρουσίας τους, όπως ο Πρόστυλος II στο Ηραίο της Σάμου, οι επιγραφές στην Τήνο, ο κορμός αγάλματος του Μάρκου Αυρηλίου στη Δήλο και ο ναός C στο Ασκληπιείο της Κω. Όσο και αν με την πορεία του χρόνου, κάποια στοιχεία μπορεί να χάθηκαν, είτε λόγω φυσικών καταστροφών, είτε λόγω μετατροπής και χρήσης τους σε μεταγενέστερες εποχές, ή ακόμα και λόγω αρχαιοκαπηλίας, θα έπρεπε η εικόνα να ήταν πιο ισορροπημένη. Για το γεγονός αυτό μπορούν να διατυπωθούν οι εξής υποθέσεις:

Λαμβάνοντας υπόψιν τις ιστορικές συνθήκες του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, γίνεται ξεκάθαρο πως η μεγάλη μάστιγα των νησιών την εποχή εκείνη, ήταν οι πειρατές που λυμαίνονταν το Αιγαίο, οι Μιθριδατικοί πόλεμοι και κατόπιν οι εμφύλιοι πόλεμοι του τέλους της δημοκρατικής εποχής της Ρώμης. Όλα αυτά όμως έλαβαν τέλος την πρώιμη αυτοκρατορική εποχή και σε μεγάλο βαθμό με την ανάληψη της εξουσίας από τον Οκταβιανό Αύγουστο, που εγκαινιάζει την εποχή της ρωμαϊκής κοσμοκρατορίας, αλλά και της *pax romana*, της ρωμαϊκής ειρήνης δηλαδή, κατά την οποία, μετά από μεγάλο χρονικό διάστημα, σταματούν οι καταστροφές και οι βιαιοπραγίες. Συνεπώς, τα νησιά μπορεί να μην ανακάμπτουν όλα πλήρως, ή να μην βρίσκονται στο απόγειο της ελληνιστικής περιόδου, αλλά οι κάτοικοί τους μπορούν πλέον να ζουν με ασφάλεια, γεγονός που αν μη τι άλλο, ήταν αρκετό να τους ωθεί να εκφράζουν την ευγνωμοσύνη τους, τιμώντας τον αυτοκράτορα και τη γενιά του.

Επίσης, η ιδιαίτερα συχνή αναφορά στο πρόσωπο του γαμπρού του Αυγούστου, Μάρκου Βιψάνιου Αγρίππα, ίσως σχετίζεται με την συχνή του παρουσία στον ελλαδικό χώρο, με την ιδιότητα του κυβερνήτη των ανατολικών επαρχιών¹⁶⁵.

Ένα ακόμα ιστορικό στοιχείο που σχετίζεται με την έντονη παρουσία των ιουλιοκλαυδιανων τιμητικών αναφορών είναι πως την ίδια εποχή και συγκεκριμένα επί Κλαυδίου, δίνεται στα ιερά το δικαίωμα της φορολογικής ατέλειας, κάτι που επηρεάζει σημαντικά την οικονομική ανάκαμψή τους. Σε συνδυασμό και με το προνόμιο της ασυλίας που χορηγείται σε ιερά την ίδια εποχή, γίνεται εύκολα κατανοητό πόσο πολύ βελτιώνεται η θέση τους, κυρίως στον οικονομικό τομέα. Και πάλι, μια τέτοια κίνηση θα έχαιρε εκτίμησης και ευγνωμοσύνης από τους νησιώτες. Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί πως η παραχώρηση των δύο αυτών δικαιωμάτων επέφερε και αρνητικές συνέπειες στα ιερά, καθώς εντός των ορίων τους αναπτύσσονται οικισμοί, με αποτέλεσμα να μειώνεται ο λατρευτικός χώρος και χαρακτήρας τους, κι επίσης, σε κοινωνικό επίπεδο, μπορούσαν να διαφεύγουν και να κατοικούν πλέον στα ιερά, από φοροφυγάδες έως και κακοποιά στοιχεία, που προσπαθούσαν να αποφύγουν τη σύλληψη. Αλλά σίγουρα τα οικονομικά οφέλη θα παρέμεναν σημαντικά. Μια τελευταία παρατήρηση που μπορεί να γίνει, είναι πως, με βάση τη διασπορά του αρχαιολογικού υλικού στη λεκάνη της Μεσογείου, οι Αντωνίνοι και Σεβήροι αυτοκράτορες προτίμησαν να ευεργετήσουν πόλεις και ιερά της ηπειρωτικής Ελλάδας και της μικρασιατικής ακτής οι πρώτοι και οι δεύτεροι των παραλίων της Βορείου Αφρικής.

Μια ακόμα διαφορά που εντοπίζεται, είναι μεταξύ των νησιών των Κυκλάδων και εκείνων των ανατολικών παραλίων του Αιγαίου. Στα νησιά των Κυκλάδων παρατηρείται ακόμα και μετά το τέλος της μεγάλης προαναφερθείσας κρίσης του 1^{ου} π.Χ. αιώνα, μια τάση να μην οικοδομούνται νέα κτήρια στα ιερά, λατρευτικά ή άλλα μεγάλα δημόσιου χαρακτήρα, ή όταν αυτό συμβαίνει, να είναι μικρά σε κλίμακα και ποιότητα. Αντιθέτως, στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, κτίζονται μεγάλα συγκροτήματα, ναοί, κρήνες και στοές. Αυτό μπορεί να οφείλεται στο διαφορετικό καθεστώς που ίσχυε στην νομοθεσία περί τόπων εξορίας, σύμφωνα με το οποίο εξόριστοι μπορούσαν να σταλούν σε νησιά που απείχαν συγκεκριμένα χιλιόμετρα

¹⁶⁵ Höghammar 1993, 32.

από την ακτή. Τα νησιά των Κυκλάδων πληρούσαν αυτόν τον όρο, ωστόσο ο πιο δημοφιλής τύπος εξορίας για του επιφανέστερους Ρωμαίους πολίτες ήταν τα νησιά που βρίσκονταν κοντά στα μικρασιατικά παράλια, που ενώ δεν απείχαν την απαιτούμενη απόσταση από την ακτή, είχαν εξαιρεθεί της νομοθεσίας. Οι λόγοι της εξαίρεσης αυτής ίσως είχαν να κάνουν με το κύρος των εξορίστων, που αν και τη δεδομένη στιγμή έπρεπε να απομακρυνθούν από τη Ρώμη, ωστόσο φαίνεται πως διατηρούσαν ακόμα αρκετό κύρος ώστε να διεκδικήσουν και να κερδίσουν τη δυνατότητα να αποσύρονται σε τόπους με ανέσεις, πλούτο και υψηλό πολιτιστικό επίπεδο, όπως τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Ο συνδυασμός λοιπόν των εξορίστων που προέρχονταν απ' τις ανώτερες ρωμαϊκές τάξεις και κατοικούσαν στα νησιά προσφέροντας οικονομικά και πολιτικά, αλλά και η γειννίαση με τις πλούσιες πόλεις της Μικράς Ασίας, μάλλον έδωσε μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη των νησιών αυτών και μαζί και των ιερών τους.

Συνέπεια των διαφορών των δύο αυτών ομάδων νησιών σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και κοινωνικό επίπεδο, όπως μόλις αναφέρθη, είναι ίσως και ο τρόπος εκδήλωσης της λατρείας προς το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Στα τρία ιερά των νησιών των Κυκλάδων, δεν υπάρχει ξεχωριστός ναός αφιερωμένος σε αυτήν, με αποτέλεσμα την τοποθέτηση αγάλματος του αυτοκράτορα εντός του σηκού του ήδη υπάρχοντος ναού και συλλατρείας του με τον θεό προστάτη, ως σύνναός του, όπως γίνεται στη Νάξο και τη Δήλο, ή, σε περίπτωση ξεχωριστού χώρου για την στέγαση της λατρείας, το κτήριο προϋπάρχει ή είναι πρόχειρης κατασκευής, όπως στην Τήνο. Αντίθετα στην Σάμο, την Κω και την Λίνδο της Ρόδου, οικοδομούνται πολυτελείς ναοί, με ανάγλυφο διάκοσμο και ικανοποιητικές διαστάσεις¹⁶⁶. Η λατρεία πάντως του αυτοκράτορα είναι καθολική και όπως φαίνεται, απαραίτητη. Είναι, πέρα από εκδήλωση ευγνωμοσύνης για μια ευεργεσία, κι ένας τρόπος έκφρασης της πλήρους αποδοχής και υποταγής στον αυτοκράτορα, που είναι ο ανώτατος πολιτικός άρχων, αλλά και ο μέγιστος αρχιερέας, καταλαμβάνοντας έτσι την πρωτοκαθεδρία σε κάθε τομέα και έκφραση της πολιτικής, κοινωνικής και θρησκευτικής ζωής.

Στο σημείο αυτό, μπορεί να διατυπωθεί με επιφύλαξη, καθώς για την δημιουργία πλήρους εικόνας θα πρέπει να μελετηθεί το σύνολο των ναών της

¹⁶⁶ Για την αυτοκρατορική λατρεία στα ιερά της Σαμοθράκης και της Λήμνου θα γίνει λόγος αργότερα.

αυτοκρατορικής λατρείας σε όλο τον Ελλαδικό χώρο και των σχετιζόμενων με αυτούς ευρημάτων, πως εμφανίζεται μια διαφορά στον προσανατολισμό των νέων ναών εντός των ιερών, που ίσως συνδέεται με την ταυτότητα των λατρευόμενων εντός τους προσώπων, εξαιρουμένων των περιπτώσεων της Τήνου, της Δήλου και της Νάξου, όπου δεν παρατηρείται οικοδόμηση νέων ναών. Είναι γνωστόν πως επί το πλείστον ο προσανατολισμός των ναών της ρωμαϊκής περιόδου διαφέρει από εκείνων των προηγούμενων περιόδων, καθώς είναι τοποθετημένοι στον άξονα Βορρά-Νότου, σε αντίθεση με τον τυπικό ως τότε προσανατολισμό Ανατολής-Δύσης. Στους ρωμαϊκούς ναούς της Κω και της Ρόδου δεν έχουμε στοιχεία συλλατρείας της τιμώμενης στο ιερό θεότητας από κοινού με τον αυτοκράτορα, ούτε θέσπισή της στους προϋπάρχοντες ναούς, κάνοντας έτσι πιο ασφαλή την ταύτιση των νέων αυτών οικοδομημάτων με χώρους προορισμένους αποκλειστικά για την αυτοκρατορική λατρεία. Στην Σάμο ωστόσο, όπου κατά τη ρωμαϊκή περίοδο κτίζονται 4 νέοι ναοί, παρατηρείται πως οι 3 από αυτούς διατηρούν τον προσανατολισμό του Μεγάλου ναού της Ήρας και μάλιστα, οι δύο εξ' αυτών, όπως θα αναφερθεί στη συνέχεια, ενσωματώνουν αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά προηγούμενων εποχών. Ίσως η διαφορά αυτή του προσανατολισμού του Περίπτερου ναού, του Προστύλου Ι και του Ναΐσκου, να υποδηλώνει πως διατηρούνται και παλαιότερες λατρείες εντός τους, κάτι που στην περίπτωση του Περίπτερου τεκμαίρεται και από την επιμήκη αγαλαματική βάση εντός του, για την τοποθέτηση αγάλματος της Ήρας και του Αυγούστου. Για την χρήση των άλλων δύο ναών έχουν διατυπωθεί διάφορες υποθέσεις, που έχουν ήδη αναφερθεί, που όμως δυστυχώς, δεν μπορούν να επιβεβαιωθούν με απόλυτη ασφάλεια. Με βάση όμως τον παλαιότερης επιρροής προσανατολισμό τους, ίσως να μπορεί να σχηματιστεί η θεωρία πως εντός τους φιλοξενούνταν λατρείες που δεν σχετίζονταν με το ρωμαϊκό πάνθεο ή τον αυτοκράτορα, αλλά αντλούν την καταγωγή τους από παλαιότερες εποχές και λατρείες του χώρου, θεωρία που στηρίζει και τις παλαιότερες υποθέσεις για τη χρήση των οικοδομημάτων. Με βάση τον νέο προσανατολισμό Βορρά-Νότου, ο Πρόστυλος ΙΙ ναός, θα πρέπει, όπως έχει ήδη διατυπωθεί, να φιλοξενούσε αποκλειστικά τη λατρεία του αυτοκράτορα και μόνον αυτήν, ενώ οι άλλοι 3 ναοί, με τον παλιό προσανατολισμό, ήταν προορισμένοι για συλλατρεία και απόδοση τιμών σε ελληνικής προελεύσεως θεότητες, σχετιζόμενες με το παρελθόν και τις λατρείες του εν λόγω ιερού. Η παρατήρηση αυτή, με βάση τους ναούς της

Σάμου, αλλά και της Κω και της Ρόδου, ίσως θα μπορούσε να ισχύει και σε άλλους χώρους και ιερά, όπου συνυπάρχουν νέοι ρωμαϊκοί ναοί με παλαιότερους ελληνιστικής ή κλασικής περιόδου, βοηθώντας έτσι, από κοινού πάντα με τη μελέτη των υπόλοιπων ευρημάτων, στο διαχωρισμό μεταξύ χώρων προορισμένων για την αποκλειστική λατρεία αυτοκρατόρων ή θεοτήτων, από άλλους αφιερωμένους σε συλλατρεία προσώπων.

Μαζί με την εξάπλωση της αυτοκρατορικής λατρείας, εξαπλώνεται και ο ρωμαϊκός τρόπος ζωής, με τις ανέσεις που αυτός συμπεριλαμβάνει. Έτσι, στα περισσότερα ιερά οικοδομούνται θέρμες, μικρές και μεγάλες, είτε σε ελεύθερους χώρους, είτε ακόμα και πάνω σε προϋπάρχοντα κτήρια. Επίσης κτίζονται βεσπασιανές και δημιουργούνται νέες ή ανακαινίζονται ήδη υπάρχουσες κρήνες.

Στα ιερά των Κυκλάδων, παρατηρείται πως αλλάζει και η κοινωνική ομάδα των αναθετών. Τη ρωμαϊκή εποχή το κοινό των αναθετών περιορίζεται σε συγκεκριμένες οικογένειες με οικονομική επιφάνεια και διασυνδέσεις με την ανώτερη ρωμαϊκή τάξη, ενώ κατά τις προηγούμενες εποχές, κύριος αναθέτης ήταν ο δήμος της πόλης. Η παρουσία του δήμου παραμένει αισθητή στη Δήλο, καθώς υπάγεται στην πόλη της Αθήνας, συνεπώς οι όποιες αναθέσεις διατηρούν ακόμα τον δημόσιο χαρακτήρα τους¹⁶⁷. Μια ακόμα διαφορά που παρατηρείται μεταξύ των ιερών των νησιών αυτών, είναι πως η Τήνος, παρά το ότι το κτήριο που ανέθεσε στην αυτοκρατορική λατρεία είναι πρόχειρης και ταπεινής κατασκευής, το σύνολο όμως των αγαλμάτων που στεγάζει είναι ιδιαίτερα σημαντικό και πολυτελές. Αυτό ίσως σχετίζεται με την παρουσία πλουσίων και υψηλόβαθμων αξιωματούχων στο νησί, όπως τραπεζίτες και πρόξενοι¹⁶⁸.

Στο χώρο και πάλι των Κυκλάδων, εκδηλώνεται και μια πολιτική διαμάχη μέσω αναθημάτων. Άγαλμα του Μάρκου Αντωνίου, ως νέου Διονύσου, τοποθετείται μέσα στο σηκό του ναού του θεού στη Νάξο. Ο κατεξοχήν ανατολικός θεός στον ίδιο χώρο με τον ηγεμόνα-λάτρη της Ανατολής. Από την άλλη, στη γειτονική Δήλο, στον ναό του προστάτη θεού των Τρώων Απόλλωνος, τοποθετείται άγαλμα του Οκταβιανού Αυγούστου, του κυβερνήτη του δυτικού μισού της αυτοκρατορίας. Ο Μάρκος Αντώνιος, ήδη από το 42 π.Χ. που μεταβαίνει στην Ανατολή ως μέλος πλέον

¹⁶⁷ Le Quéré 2018β, 284-7.

¹⁶⁸ Sweetman 2016, 48, 53.

της Τριανδρίας, υιοθετεί τη μορφή του Διονύσου και συναντά την Κλεοπάτρα στην Ταρσό ως Διόνυσος/Όσιρις, ενώ μετά τη νικηφόρο μάχη του έναντι των Αρμενίων, εισέρχεται στην πόλη της Αλεξάνδρειας ως Διόνυσος Απελευθερωτής. Στον αντίποδα, ο Οκταβιανός Αύγουστος, ως κληρονόμος του θεοποιημένου Καίσαρος, παρουσιάζει τον εαυτό του ως τον προστατευόμενο του Απόλλωνος. Μάλιστα κατά την μάχη στους Φιλίππους το 42 π.Χ. ακούστηκε από τα στρατεύματά του η πολεμική ιαχή «Άπολλον», ενώ σε διάφορες περιπτώσεις μεταμφιέστηκε ως Απόλλων ή φορούσε στεφάνια από κλαδιά δάφνης. Τέλος, υιοθέτησε σύμβολα σχετιζόμενα με τον εν λόγω θεό, όπως η Σφίγγα που κοσμούσε την σφραγίδα του. Αλλά η σημαντικότερη απόπειρα σύνδεσής του με τον Απόλλωνα ήταν η οικοδόμηση ναού προς τιμήν του, στον Καπιτωλίνο λόφο της Ρώμης, που βρισκόταν δίπλα στην προσωπική του κατοικία (Εικ. 97), με την οποία και συνδεόταν. Η επιλογή του θεού Απόλλωνος από τον Αύγουστο ως αντίπαλον δέος απέναντι από τον Μάρκο Αντώνιο και τον θεό Διόνυσο ήταν απολύτως συνειδητή και μελετημένη. Ο Απόλλων εξέφραζε τα ιδανικά της ηθικής και της πειθαρχίας, πάνω στα οποία βασίστηκε η δημιουργία του νέου κόσμου του Αυγούστου. Είναι ο πρεσβευτής του μέτρου και τιμωρεί όποιον το υπερβαίνει, όπως συνέβη με τον Μάρκο Αντώνιο, που, σύμφωνα με τον Αύγουστο, ζούσε μέσα στην χλιδή και την ακολασία, τιμώντας αντί των πατρογονικών θεών της Ρώμης, τους ζώομορφους θεούς της Αιγύπτου¹⁶⁹. Ο Μάρκος Αντώνιος ήρθε σε άμεση ρήξη με τον Οκταβιανό, τη ρωμαϊκή σύγκλητο, αλλά και τις ρωμαϊκές αρχές και αξίες, όταν το 36 π.Χ. ανακοίνωσε επισήμως την ερωτική του σχέση με την Κλεοπάτρα, ανακηρύσσοντάς την σύζυγό του, αφού έχει ήδη προηγηθεί ο χωρισμός του από την νόμιμη σύζυγό του και αδελφή του Αυγούστου Οκταβία. Ασκεί την εξουσία του ως απόλυτος και μόνος κυρίαρχος της Ανατολής, χωρίς όμως να παραιτηθεί από τις όποιες αξιώσεις του από τη Δύση. Άρχισε μάλιστα να χάνει τη δημοφιλία και το κύρος του ακόμα και εντός του ίδιου του στρατεύματός του εξαιτίας της υποχωρητικής του στάσης απέναντι στις επιθυμίες της Κλεοπάτρας και προέβη και στην παραχώρηση τμήματος των ρωμαϊκών επαρχιών της Ανατολής στα παιδιά της. Θεωρούσε τον αυτό του συνεχιστή των ελληνιστικών ηγεμόνων και με την στάση του έδειχνε την επιθυμία του να μεταφερθεί η έδρα της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Συνέπεια των

¹⁶⁹ Zanker 2006, 77-9, 81-2, 84-5.

πράξεών του αυτών, ήταν η αφαίρεση των αξιωμάτων του από τη Σύγκλητο το 32 π.Χ. και η επακόλουθη κήρυξη ενός ακόμα εμφυλίου πολέμου, του οποίου η τελευταία πράξη διαδραματίστηκε στο Άκτιο, με την ομώνυμη ναυμαχία.¹⁷⁰ Είναι μια γεωγραφική, εικονογραφική και πολιτική σύγκρουση, με τελικό θριαμβευτή τον Αύγουστο, τη Ρώμη και τη Δύση.

Η ίδια σύγκρουση επαναλαμβάνεται και στο ιερό του Διονύσου στα Ύρια της Νάξου. Εκεί όπου η μορφή του Μάρκου Αντωνίου αντικαθίσταται από εκείνη του Οκταβιανού Αυγούστου. Ο θριαμβευτής της ναυμαχίας του Ακτίου καταλαμβάνει τη θέση που κατείχε ο Μάρκος Αντώνιος και μένει μόνος κυβερνήτης ολόκληρης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω¹⁷¹ το ζήτημα της χρονολόγησης του θωρακοφόρου, καθώς και οι προτεινόμενοι, αντί του Οκταβιανού Αυγούστου και του κυβερνήτη Μάρκου Αντωνίου, αυτοκράτορες, που είναι ο Καλιγούλας ή ο Νέρων. Η πρόταση, αποτελεί προσωπική εκτίμηση, πως δεν είναι ιδιαίτερως πιθανή, λόγω της απουσίας αρχιτεκτονικών λειψάνων ή ιστορικών γεγονότων που να συνδέουν αυτούς τους δύο αυτοκράτορες με το ιερό των Υρίων, αλλά και για έναν ακόμα λόγο, που αφορά την ίδια την διακόσμηση του θώρακα και συγκεκριμένα την παράσταση με την τιμωρία της Δίρκης από τους γιούς του Διός και της Αντιόπης, Ζήθο και Αμφίονα. Υπάρχει η γνωστή απόδοση του εν λόγω μύθου στο γνωστό σύμπλεγμα του Ταύρου Farnèse, της ελληνιστικής εποχής που μεταφέρθηκε από τη Ρόδο στην Ρώμη. Ωστόσο, πολλές παραστάσεις του μύθου συναντώνται στις τοιχογραφίες οικιών της Πομπηίας, που ανήκουν στο 3^ο και 4^ο Πομπηιανό Στυλ ζωγραφικής¹⁷². Οι πρώτες εμφανίσεις του θέματος συνεπώς συμπίπτουν με την περίοδο ηγεμονίας του Οκταβιανού Αυγούστου¹⁷³. Ο ίδιος όμως ο μύθος έχει την δική του σημασία. Απεικονίζει την θεϊκή τιμωρία της Δίρκης, που είναι συνέπεια των πράξεών της και συγκεκριμένα του διωγμού και των βασανιστηρίων, στα οποία υπέβαλε την Αντιόπη¹⁷⁴. Συνεπώς η απεικόνιση αυτή οφείλει να ερμηνευθεί μέσα

¹⁷⁰ Rostovtzeff 1984, 168-9 και The Columbia Encyclopedia, sixth edition. 2001-07:

<https://web.archive.org/web/20080212024405/http://www.bartleby.com/65/an/Antony.html>.

¹⁷¹ Βλ. το αντίστοιχο κεφάλαιο σελ. 39 και σημ 99.

¹⁷² Hodske 2007, πιν. 153, 1.2, αρ. καταλόγου 488, πιν. 153, 3, αρ. καταλόγου 355, πιν. 153, 4, αρ. καταλόγου 66, πιν. 154, 1, αρ. καταλόγου 796, πιν. 154, 2.3.5, αρ. καταλόγου 551 και πιν. 154, 4, αρ. καταλόγου 437.

¹⁷³ Ramage και Ramage 2000, 129.

¹⁷⁴ Brilliant 1984, 78-9.

στα ίδιο πλαίσιο, αυτό της τιμωρίας. Ο Μάρκος Αντώνιος, με την νίκη του επί του Κασσίου, τιμωρεί τον δολοφόνο του Ιουλίου Καίσαρος για την επαίσχυντη αυτή του πράξη. Γίνεται κι εκείνος νόμιμος εκδικητής απολαμβάνοντας την θεική προστασία του Διονύσου, όπως οι Αμφίονας και Ζήθος εκείνη του πατέρα τους του Διός. Με τη σειρά του, ο Οκταβιανός Αύγουστος, τιμωρεί τον Μάρκο Αντώνιο και την Κλεοπάτρα στην ναυμαχία του Ακτίου, για την ύβρη που διέπραξαν απέναντι στα ήθη και της παραδόσεις της Ρώμης, έχοντας στο πλευρό του τον θεό προστάτη του, τον Απόλλωνα¹⁷⁵. Το μοτίβο αυτό της τιμωρίας και της επακόλουθης επαναφοράς της νομιμότητας δεν ταιριάζει με τα ιστορικά γεγονότα που συνδέονται με τους αυτοκράτορες Καλιγούλα και Νέρωνα, συνεπώς θα ήταν αταίριαστη η απόδοση του θωρακοφόρου αυτού αγάλματος σε κάποιον από τους δύο, αντί των Μάρκου Αντωνίου και Οκταβιανού Αυγούστου.

Στη Σαμοθράκη και τη Λήμνο και τα δύο ιερά είναι αφιερωμένα στις μυστηριακές θεότητες των Καβείρων. Είναι επίσης και τα μόνα δύο ιερά από τα οποία δεν έχουμε επιβεβαιωμένες επιγραφικές μαρτυρίες ή άλλα στοιχεία για την ύπαρξη αυτοκρατορικής λατρείας. Ίσως η μεγάλη ιερότητα και το μυστηριακό στοιχείο να θεωρήθηκε ακόμα και από τους Ρωμαίους αυτοκράτορες σημαντικότερο από την δική τους λατρεία, ή ακόμα να θεώρησαν πως θα έδειχναν πιο έντονα την ευσέβειά τους, αφήνοντας την κύρια θέση στους Καβείρους, υποχωρώντας μπροστά στη δύναμή τους. Μια ακόμα άποψη θέλει τις λατρείες του ιερού της Σαμοθράκης να έχουν επηρεάσει, την ίδια την καταγωγή της Καπιτωλιακής Τριάδας¹⁷⁶, συνεπώς οι Κάβειροι μπορεί να θεωρούνταν «θρησκευτικοί γενάρχες» της Ρώμης και γι' αυτό το λόγο οι αυτοκράτορες θέλησαν να κρατήσουν τη λατρεία τους ανεξάρτητη κι αυτόνομη.

Στο ιερό της Ήρας στη Σάμο, η ρωμαϊκή δραστηριότητα είναι ιδιαίτερα έντονη. Μέσα στην πορεία 3^{ων} αιώνων οικοδομούνται 4 διαφορετικοί ναοί, ανανεώνεται ο βωμός, ιδρύονται επιγραφές, ευπρεπίζεται η αυλή του βωμού και πλακοστρώνεται η Ιερά Οδός. Γίνεται λοιπόν σαφές, πως ειδικά το Ηραίο, έχει εισπράξει μεγάλες ευεργεσίες από τους αυτοκράτορες. Είναι μια σκέψη, πως η προτίμηση αυτή πηγάζει από την ευσέβεια των Ρωμαίων προς το πρόσωπο της Ήρας, αφού, εκτός του ότι

¹⁷⁵ Laube 2006, 190-1.

¹⁷⁶ Galli 2013, 32.

τάχθηκε στο πλευρό των Τρώων, στους οποίους ανάγεται η καταγωγή του ρωμαϊκού λαού, ήταν και μια εκ των τριών θεοτήτων που αποτελούν την κεντρική θρησκευτική ομάδα της αυτοκρατορίας, την Καπιτωλιακή Τριάδα. Επίσης, ιδιάζοντα χαρακτηριστικά έχουν οι ναοί Πρόστυλος Ι και Περίπτερος. Ο πρώτος κατά πάσα πιθανότητα είχε ξύλινο θριγκό και ο δεύτερος χρησιμοποιούσε το σχέδιο των περίπτερων ναών, που είχε πλέον εκλείψει. Και τα δύο αυτά στοιχεία είναι επηρεασμένα από την αρχαϊκή αρχιτεκτονική και αισθητική, την οποία ο Αύγουστος χρησιμοποίησε ως ιδεολογικό άρμα για να τονίσει τα χαρακτηριστικά της ιερότητας και της ευσέβειας, που θεωρούσε βασικά για την αναμόρφωση και τη λειτουργία της αυτοκρατορίας και του κόσμου εν γένει, που επιθυμούσε να δημιουργήσει¹⁷⁷. Την σημασία του ιερού και των ναών που κτίστηκαν σε αυτόν, δείχνει και η επιλογή του υλικού κατασκευής των κιόνων του Πρόστυλου ΙΙ ναού. Ήταν φτιαγμένη από μάρμαρο ρανονazzetto, από τα λατομεία της Φρυγίας. Τα μάρμαρα αυτά θεωρούνταν τόσο πολύτιμα, ώστε επί Νέρωνος τέθηκαν υπό την αιγίδα και προστασία του ίδιου του αυτοκράτορα¹⁷⁸. Το αξιοσημείωτο είναι πως αλλάζει η λειτουργία του μεγάλου ναού της Ήρας, παρά τις εργασίες που έγιναν σ' αυτόν επί αυτοκράτορος Αυγούστου, όπως η κατασκευή μαρμάρινης κλίμακας, που καταλάμβανε όλο το μήκος της ανατολικής πλευράς του κτηρίου (Εικ. 98)¹⁷⁹. Από λατρευτικός χώρος, μετατρέπεται σε χώρο φύλαξης και έκθεσης πολύτιμων αναθημάτων. Ίσως, λόγω της επικείμενης συλλατρίας της θεάς Ήρας με τον Αύγουστο, ο δεύτερος θέλησε ν' αφήσει ανέγγιχτο τον αρχαϊκό ναό ως ένδειξη ευσέβειας προς το πρόσωπο της θεάς. Έτσι, μετέφερε την κοινή τους λατρεία σ' έναν νέο ναό και με την αλλαγή της χρήσης του μεγάλου ναού εξασφάλισε τη συνέχεια της λειτουργίας τους, έστω και υπό διαφορετικές συνθήκες, παρέχοντας όμως ταυτόχρονα την δυνατότητα σε πιστούς και επισκέπτες να εισέρχονται σε αυτόν και να θαυμάζουν τόσο το ίδιο το κτήριο, όσο και τα μέσα σε αυτό φυλασσόμενα πολύτιμα αναθήματα.

Στο ίδιο ιερό γίνεται αισθητή και η επικοινωνία που είχε το νησί με τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής. Αρχικά η προέλευση των μαρμάρων που

¹⁷⁷ Zanker 2006, 320-3.

¹⁷⁸ Schulz 2002, 166.

¹⁷⁹ Hellner 2009, 10, 156, 204.

χρησιμοποιήθηκαν στην οικοδόμηση όλων των ναών, προέρχονται κατά πάσα πιθανότητα από λατομεία της Φρυγίας. Επίσης, οι μορφές των σύνθετων κιονοκράνων του Πρόστυλου ναού Ι, πρέπει να είναι βασισμένες σε πρότυπα προερχόμενα από τη Ρώμη, όπου ήταν ήδη διαδεδομένα την ύστερη ιουλιοκλαυδιανή περίοδο¹⁸⁰. Το δε εργαστήριο στο οποίο φιλοτεχνήθηκαν πρέπει να ήταν στην Έφεσο, όπου και συναντώνται αντίστοιχης κατασκευής κιονόκρανα¹⁸¹.

Στην Κω και συγκεκριμένα στο ιερό του Απόλλωνα στην Αλάσαρνα, εντοπίζεται η μόνη περίπτωση εισαγωγής νέας λατρείας κατά την περίοδο αυτή - εξαιρουμένης της αυτοκρατορικής, που συνδέεται έτσι κι αλλιώς με το ίδιο το πολιτικό σύστημα- αυτής του Διός Υψίστου. Η εμφάνισή της γίνεται το 77 μ.Χ. και λόγω του ότι δεν έχει παρόμοια χαρακτηριστικά με άλλες θεότητες και λατρείες, έχει διατυπωθεί η άποψη πως η μορφή αυτή του Διός σχετίζεται με τον Jupiter Optimus Maximus Capitolinus. Ίσως λοιπόν αυτή η νέα λατρεία να εισήχθη από του ίδιους τους Ρωμαίους στο νησί και στο ιερό. Μια ακόμα μικρή παρατήρηση που αφορά την Κω έχει να κάνει με την αναφορά και λατρεία του Νέρωνος ως Ασκληπιού. Η μια επιγραφή, όπως έχει ήδη αναφερθεί, εντοπίστηκε σε αγαλματική βάση που είχε ανατεθεί στο Ασκληπιείο, ενώ η άλλη βρέθηκε στο ιερό του Απόλλωνος στην Αλάσαρνα, κοντά στο κτήριο Δ. Είναι ίσως πιθανό, καθώς και τα δύο ευρήματα προέρχονται από το ίδιο νησί, και από ιερά που γνωρίζουμε με βάση τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και τις επιγραφικές μαρτυρίες, πως και στα δύο υπήρχαν ναοί του Ασκληπιού, να έχουν και τον ίδιο αναθέτη, τον προσωπικό γιατρό του Κλαύδιου και εν συνεχεία του Νέρωνος, τον Γάιο Στερτίνιο Ξενοφώντα.

Κλείνοντας το κεφάλαιο αυτό των συμπερασμάτων, ένα τελικό συνολικό σχόλιο αποτελεί η ενότητα μέσα στην οποία μπορούν να μελετηθούν, όχι μόνον τα ιερά των νησιών του Αιγαίου, αλλά ίσως και τα ίδια τα νησιά. Όπως έχει ήδη ειπωθεί, από διοικητικής πλευράς, δεν υπήρξε ποτέ μια ενότητα στον αιγαιακό χώρο, τα νησιά του οποίου ελέγχοντο από διαφορετικές πολιτικές δυνάμεις ανά εποχές. Καθοριστική κινητήριος δύναμη, που συνέβαλε στην ανάπτυξη νησιών και ιερών φαίνεται πως ήταν οι Ρωμαίοι εξόριστοι, που ωστόσο επέλεξαν τον τόπο εξορίας τους με συγκεκριμένα κριτήρια που είχαν να κάνουν με το πολιτισμικό και οικονομικό

¹⁸⁰ Strong 1960, 128.

¹⁸¹ Schulz 2002, 82.

επίπεδο του κάθε νησιού, που με τη σειρά του εξηρτάτο από τις περιοχές με τις οποίες γειτνίαζε. Έτσι, τα κοσμοπολίτικα και ισχυρά μικρασιατικά παράλια επηρεάζουν τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου, ενώ οι Κυκλάδες φαίνεται πως δεν επηρεάζονταν ιδιαίτερα από την ενδοχώρα. Σίγουρα τα διάφορα συμπλέγματα νησιών είχαν μεταξύ τους ανεπτυγμένα δίκτυα επικοινωνίας και εμπορίου. Ωστόσο, αυτό δεν συνεπάγεται πως το γεγονός αυτό αρκούσε για να εξισωθεί και το μεταξύ τους βιοτικό, πολιτισμικό και οικονομικό επίπεδο, ακόμα και σε περιπτώσεις που κάποια νησιά βρίσκονταν υπό τον έλεγχο άλλων ισχυρότερων, όπως γίνεται με την κατοχή νησιών των Κυκλάδων από την Ρόδο. Κατόπιν αυτών, ίσως είναι καλύτερο η ιστορία και κυρίως η τέχνη των νησιών του Αιγαίου, να ερευνάται από κοινού με τις πλησιέστερες σε αυτά γεωγραφικές περιοχές, τουλάχιστον για την περίοδο που αυτά υπάγονταν στην Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια πιο πλήρης και ολοκληρωμένη εικόνα. Με βάση το σκεπτικό αυτό, τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου θα εντάσσονταν στην ίδια ενότητα με τα μικρασιατικά παράλια, οι Κυκλάδες όμως φαίνεται πως αποτελούσαν μια ενότητα από μόνες τους, κάτι στο οποίο ίσως συνέβαλε η στενή και πυκνή τοποθέτησή τους, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως ήταν απομονωμένα από τον υπόλοιπο κόσμο. Αυτό που μάλλον διαφέρει, είναι η επιρροή που ασκούσαν σε αυτά τα νησιά, οι γειτονικές τους περιοχές την Στερεάς Ελλάδας και Πελοποννήσου, αλλά και τα υπόλοιπα νησιά του Αιγαίου. Τέλος, παρόλο που η Κρήτη δεν αποτέλεσε αντικείμενο της παρούσης εργασίας, αποτελεί προσωπική εκτίμηση, πως η μελέτη του εν λόγω νησιού, ίσως να είναι χρήσιμο να γίνεται από κοινού με τα Βορειοαφρικανικά παράλια και ενδεχομένως και με την λεγόμενη Συρο-Παλαιστινιακή ακτή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανεζήρη, Σ. 2005. «Ελληνιστική και Ρωμαϊκή Περίοδος. Ιστορικό Περίγραμμα». Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 70-1. Αθήνα: Μέλισσα.
- Benvenuti, A. 2004. *Λήμνος Αμιχθαλόεσσα*. Αθήνα: Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.
- Beschi, L. 2005. «Λήμνος». Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 106-14. Αθήνα: Μέλισσα.
- Blinckenberg, Ch. 1941. *Inscriptions. Τόμος 2. Fouilles de l'Acropole 1902-1914*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Brilliant, R. 1984. *Visual Narratives. Storytelling in Etruscan and Roman Art*. New York: Cornell University Press.
- Bruneau, Ph. και Ducat, J. 1966. *Guide de Délos*. Paris: De Boccard.
- Bruneau, Ph. και Ducat, J. 2005. *Guide de Délos*. Paris: De Boccard.
- Cadario, M. 2004. *La corazza di Alessandro. Loricati di tipo ellenistico dal IV secolo a.C. al II d.C.* Milan: Edizioni Univeritarie di Lettere e Filosofia.
- Camp, M.J. 2009. *Οι Αρχαιότητες της Αθήνας και της Αττικής*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Catling, H.W. 1988-9. «Archaeology in Greece 1988-1989». *Archaeological Reports* 35: 3-116.
- Coulton, J.J. 1968. «The Stoa of the Amphiaraiion, Oropos». *BSA* 63: 147-83.
- Dörner, F.K. και Gruben, G. 1953. «Die Exedra der Ciceronen». *AM* 68: 63-76.
- Δουλφής, Γ. και Κοκκορού-Αλευρά Γ. 2017. «Νέες Επιγραφές (B)». Στο *Αλάσαρνα VI*, επιμ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, 119-204. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Dumoulin, H. 1902. «Fouilles de Ténos». *BCH* 26: 399-39.
- Dyggve, E. 1960. *Le Sanctuaire d' Athana Lindia et l' architecture Lidienne. Τόμος 1 και Τόμος 2*. Lindos. Fouilles de l' Acropole. 1902-1914 et 1952 III. Berlin: Walter de Gruyter.
- Étienne, R. 1986. *Le Sanctuaire de Poseidon et d' Amphitrite, Ténos I*. Paris: De Boccard.
- Étienne, R., Κούρου, Ν. και Σημαντώνη-Μπουρνιά, Ε. 2013. *Η Αρχαία Τήνος*. Αθήνα: Ίδρυμα Τηνιακού Πολιτισμού.
- Ζαφειρόπουλος, Φ.Ν. 2005. Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 232-42. Αθήνα: Μέλισσα.
- Ficuciello, L. 2013. *Lemnos. Cultura, Storia, Archeologia, Topografia di un' Isola del Nord-Egeo. Monografie della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*. Αθήνα: Scuola Archeologica di Atene.
- Galli, M. 2013. «Ritual Dynamic in the Greek Sanctuaries under the Roman Domination». Στο *Roman Power and Greek Sanctuaries. Forms of Interaction and Communication*, επιμ. M. Galli, 9-43. Αθήνα: Scuola Archeologica Italiana di Atene.
- Giannikouri, A., Eleutheriou, V. και Pikoula, M. 2019. «The Sanctuary of Athena Lindia: From its Discovery to the Recent Interventions». Στο *Documenting Ancient Rhodes Archaeological Expeditions and Rhodian Antiquities. Acts of the International*

- Colloquium held at the National Museum of Denmark in Copenhagen, February 16-17, 2017*, επιμ. S. Schierup, 281-92. Aarhus: Aarhus University University Press.
- Gruben, G. 2000. *Ιερά και Ναοί των Αρχαίων Ελλήνων*. Αθήνα: Καρδαμίτσας.
- Gruben, G. 2014. *Der Polykratische Tempel im Heraion von Samos*. Samos Band XXVII. Bonn: Rudolf von Habelt GMBH.
- Hellner, N. 2009. *Die Säulenbasen des zweiten Dipteros von Samos. Grundlage für die Rekonstruktion des Tempels in seinen Bauphasen*. Samos Band XXVI. Bonn: Rudolf von Habelt GMBH.
- Herbin, F. 2019. *Le Sanctuaire d' Apollon à Delos sous la direction de Roland Étienne. Tome II: Les monuments votifs et honorifiques (sans toit). Exploration Archéologique de Délos XLV*. Athènes: École française d' Athènes.
- Herzog, R. 1899. *Koische Forschungen und Funde*. Leipzig: Dieterich'se Verlags-Buchhandlung Theodor Weicher.
- Hodske, J. 2007. *Mythologische Bildthemen in den Häusern Pompejis. Die Bedeutung der zentralen Mythenbilder für die Bewohner Pompejis*. Rupholding: Franz Philipp Ruten.
- Höghammar, K. 1993. *Sculpture and society. A study of the connection between the free standing sculpture and society in Kos in the Hellenistic and Augustan periods*. Boreas. Acta Universitatis Upsaliensis 23.
- Homolle, M. 1878. «Fouilles sur l' emplacement du Temple d' Apollon à Délos». *BCH* 2: 1-15.
- Interdonato, E. 2013. *L' Asklepieion Di Kos: Archaeologia del Culto*. Roma: L' Erma di Bretschneider.
- Kähler, H. 1971. «Die Akropolis von Lindos». *AntW* 1971, 2: 3-13.
- Καρούζος, Χ.Ι. 1973. *Ρόδος. Ιστορία, Μνημεία, Τέχνη*. Αθήνα: Έσπερος.
- Κατάκης, Σ. 2002. *Επίδαυρος. Τα γλυπτά των ρωμαϊκών χρόνων από το Ιερό του Απόλλωνος Μαλεάτα και του Ασκληπιού*. Τομ. 1. Αθήνα: Ή έν Άθήναις Αρχαιολογική Έταιρεία.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 1995. «Ανασκαφή στην Καρδάμαινα (Αρχαία Αλάσαρνα) της Κω». *Κωακά Ε'*: 141-63.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 2001^α. «Πανεπιστημιακή Ανασκαφή στο Ιερό του Απόλλωνα στην Καρδάμαινα (Αρχαία Αλάσαρνα) της Κω: Ένδεκα Χρόνια Ανασκαφικής Έρευνας.» Στο *Ιστορία, Τέχνη και Αρχαιολογία της Κω. Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Κω, 2-4 Μαΐου 1997*, επιμ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α.Α. Λαιμού και Ε. Σημαντώνη, 91-105. Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού «Αρχαιογνωσία» αρ. 1.
- Kokkorou-Alevra, G. 2001^β. «Eine Ehreninschrift römischer Zeit aus dem Apollo-Heiligtum in Alt-Halasarna Auf Kos». Στο *Studia archaeologica liber amicorum Ianussio A. Ostrowski ab ami-cis et discipulis oblatus*, επιμ. E. Paruci-Władyka και J. Śliwa, 177-188. Krakov: Uniw. Jagielloński, Instytut archaeologii.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 2004. *Αλάσαρνα Ι. Οι Επιγραφές*. Αθήνα: ΗΡΟΡΟ. Η Μεγάλη Βιβλιοθήκη.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 2017^α. «Συστηματική ανασκαφική έρευνα στην αρχαία Αλάσαρνα της Κω, του Τομέα Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης του Πανεπιστημίου Αθηνών». Στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στα νησιά του Αιγαίου*.

- Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο. Ρόδος, 27 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2013, Τομ. Γ', επιμ. Κ. Μπίρταχα, Π. Τριανταφυλλίδης και Κ. Σαραντίδης, 317-26. Μυτιλήνη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. 2017^β. «Περίοπτα Γλυπτά και Ανάγλυφα Έργα». Στο *Αλάσαρνα VI*, επιμ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, 11-65. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Κοκκορού-Αλευρά, Γ. και Δεληγιαννάκης Γ. 2004. «Μια ενδιαφέρουσα λατρευτική κατασκευή μπροστά από το κτίριο Γ στο Ιερό του Απόλλωνα στην Καρδάμαινα (Αρχαία Αλάσαρνα) της Κω». Στο *«Χάρις Χαίρε»*. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια. Τομ. Α', επιμ. Α. Γιαννικουρή, 83-99. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού. Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Kokkorou-Alevra, G., και Doulfis, G. 2018. «Dedications, dedicators and deities at the sanctuary of Apollo Pythaios/Pythaeus in ancient Halasarna, Cos». Στο *Religion and Cult in the Dodecanese during the first millennium B.C. International Conference. Rhodes 18-21 October 2018* (υπό έκδοση).
- Kyrieleis, H. 1983. *Το Ηραίο της Σάμου*. Αθήνα: Κρήνη.
- Kyrieleis, H. 1993. «The Heraion at Samos». Στο *Greek Sanctuaries. New Approaches*, επιμ. Ν. Marinatos και R. Hägg, 99-122. London: Routledge.
- Κωνσταντινίδης, Π. 2016. Γυναικεία Δυναστικά Πορτρέτα Αυτοκρατορικής Περιόδου από την Ελλάδα (τέλη 1^{ου} αι. μ.Χ.-5^{ος} αι. μ.Χ.). Τομ. Ι. Διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Κωνσταντινόπουλος, Γ. 1986. *Αρχαία Ρόδος. Επισκόπηση της Ιστορίας και της τέχνης*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Lambrinoudakis, V. 1989. «Neues zur Ikonographieder Dirke». Στο *Festschrift für Nikolaus Himmelmann*, επιμ. H.U. Cain, H. Gabelmann και D. Salzmann, 341-50. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern.
- Lambrinoudakis, V. 1991. «The Sanctuary of Iria on Naxos and the Birth of Monumental Architecture». Στο *Studies in the History of Art, Vol. 32. Symposium Papers XVI: Perspectives in Early Greek Art*, 172-88. Washington: National Gallery of Art.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 1992. «Έξι χρόνια ανασκαφικής έρευνας στα Ύρια της Νάξου». *ΑΕ* 131: 201-16.
- Λαμπρινουδάκης, Β. 2005. «Νάξος. Ιστορικοί Χρόνοι». Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 278-85. Αθήνα: Μέλισσα.
- Lambrinoudakis, V. 2018. «Naxos in the Imperial and Early Christian times». Στο *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, επιμ. J. Crow D. Hill, 3-18. Athens: Νορβηγικό Ινστιτούτο.
- Laube, I. 2006. *Thorakophoroi. Gestalt und Sematik des Brustpanzersin der Darstellung des 4. Bis 1. Jhs. v. Chr.* Rahden/Westf.: Leidorf.
- Le Quéré, E. 2015. «Introduction general». Στο *Les Cyclades sous l' Empire Romaine. Histoire d' une renaissance*. Rennes: Press Universitaires.
- Le Quéré, E. 2018α. «Édifices et constructions des époques impériale et protobyzantine dans le Sanctuaire d' Apollon». Στο *Le Sanctuaire D' Apollon à*

- Delos. Tome I: Architecture, topographie, histoire*, επιμ. R. Étienne, 117-51. Athènes: École française d' Athènes.
- Le Quéré, E. 2018β. «Un paysage sacré en mutation, du 1er s.av. J.-C. à la fin de l' époque impériale». Στο *Le Sanctuaire D' Apollon à Délos. Tome I: Architecture, topographie, histoire*, επιμ. R. Étienne, 249-88. Athènes: École française d' Athènes.
- Lehmann-Hartleben, K. 1939. «Excavations in Samothrace». *AJA* 43,1: 133-45.
- Lehmann-Hartleben, K. 1940. «Preliminary Report on the Second Campaign of Excavation in Samothrace». *AJA* 44,3: 328-58.
- Marcadé, J. 1969. *Au Musée de Délos. Étude sur la sculpture hellénistique en ronde bosse découverte dans l' île*. Paris: De Boccard.
- Μαρκέτου, Τ. και Παπαχριστοδούλου, Χρ. 2005. «Ρόδος». Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 360-70. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μάτσας, Δ. 2005. «Σαμοθράκη». Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 92-8. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μαχαίρα, Β. 2014. «Ρόδος: Αναλαμπές ενός ελληνιστικού κέντρου κατά τα ρωμαϊκά χρόνια». *Ροδιακά Χρονικά* 26: 65-85. Ρόδος: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου.
- Μποσνάκης, Δ. 2005. «Κως». Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 340-51. Αθήνα: Μέλισσα.
- Μποσνάκης, Δ. 2014. *Το Ασκληπιείο της Κω*. Αθήνα: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών.
- Μπούρας, Χ. 1999. *Μαθήματα Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής*. Τομ. Ι. Αθήνα: Συμμετρία.
- McCredie, J.R. 1979. «Samothrace: Supplementary Investigations, 1968-1977». *Hesp.* 48: 1-44.
- Μπαϊράμη, Κ. 2012. «Η μεγάλη ροδιακή πλαστική των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων». Διδ. διατριβή. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Nielsen, I. 1990, *Thermae et Balnea*. Τόμ. 1. Aarhus: Aarhus University Press.
- Queyrel, F. 1985. «Un Portait d' Agrippine l' Ancienne a Ténos». *BCH* 109,1: 600-20.
- Queyrel, F. 1986. «Appendice IV. Les Sculptures». Στο: *Le Sanctuaire de Poseidon et d' Amphitrite. Ténos I*. 268-21. Paris: De Boccard.
- Queyrel, F. 2012. «Modes de representation des Julio-Caudiens dans les Cyclades. Traditions régionales et reprises de schémas iconographiques». Στο *Κλασική παράδοση και νεωτερικά στοιχεία στην πλαστική της ρωμαϊκής Ελλάδας. Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου. Θεσσαλονίκη, 7-9 Μαΐου 2009*, επιμ. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, Π. Καραναστάση και Δ. Δαμάσκος, 417-31. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Palaggia, O., Maniatis, I., Dotsika και E., Kavoussanaki, D. 2009. «New Investigations on the pedimental sculptures of the "Hieron" of Samothrace: A preliminary report». *BCH Suppl.* 51: 113-32.
- Paul, S. 2013. «Cultes et Sanctuaires de l' île de Cos». *Kernos Supplément* 28.
- Πλάτων, Ν., Αγγελίδης, Σ. και Δημακόπουλος, Ι. 1977. *Μελέτη Αποκαταστάσεως Ερεχθείου*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών.

- Πουπάκη, Ε.Α. 2011, «Κωακοί Λίθοι και Κωακή Λιθοξοΐα. Η χρήση των λίθων της Κω στην αρχιτεκτονική, γλυπτική και κατασκευή επιτύμβιων, ενεπίγραφων μνημείων και τέχνηργων. Αρχαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδος. Η σημασία της για την οικονομία του νησιού. Τόμος Β΄. Συστηματικός Κατάλογος». Διδ. διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών. Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Ramage, N.H και Ramage, A. 2000. *Ρωμαϊκή Τέχνη. Από τον Ρωμύλο έως τον Κωνσταντίνο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Rostovtzeff, M. 1984. *Ρωμαϊκή Ιστορία*. Αθήνα: Παπαζήσης.
- Roux, G. και Lehmann Williams, Ph. 1992. «The History of the Rotunda of Arsinoe». Στο *The Rotunda of Arsinoe. Bollingen Series LX.7*, 231-54. Princeton: Princeton University Press.
- Schazmann, P. και Herzog, R. 1932 *Asklepieion. Baubeschreibung und Baugeschichte*. Berlin: Heinrich Keller.
- Schede, M. 1919. «Aus dem Heraion von Samos». *AM* 44: 1-46.
- Schleif, H. 1933α. «Der große Altar der Hera von Samos». *AM* 58: 174-10.
- Schleif, H. 1933β. «Heraion von Samos. Das vorgelende des Tempels». *AM* 58: 211-47.
- Schulz, T. 2002. *Die Römischen Tempel im Heraion von Samos. Band I. Die Prostyloi*. Samos Band XXIV. Bonn: Rubolf Habelt GMBH.
- Schulz, T. 2019. *Die Römischen Tempel im Heraion von Samos. Band II. Der Peripteros und der Naiskos*. Samos Band XXIV. Bonn: Rubolf Habelt GMBH.
- Shaw, M.S. 1992. «Description and Reconstruction of the Rotunda of Arsinoe». Στο *The Rotunda of Arsinoe. Bollingen Series LX.7*, 29-91. Princeton: Princeton University Press.
- Sherwin-White, S.M. 1978. «Ancient Cos. An historical study from the Dorian settlement to the Imperial period». *Hypomnemata. Heft* 51. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht.
- Strong, D.E. 1960. «Some Early Examples of the Composite Capital». *JRS* 50: 119-28.
- Σφυρόερα, Α.Σ. 2011. «Νάξος. Συμβολές στην Αρχαιολογία και Ιστορία του νησιού από τη Γεωμετρική έως και την Αυτοκρατορική εποχή». Διδ. διατριβή. Αθήνα: Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Sweetman, R. 2016. «Networks of Exile and Tourism in the Roman Cyclads». Στο *Beyond Boundaries: Connecting Visual Cultures in the Provinces of Ancient Rome*, επιμ. S.E. Alcot, M. Egril και F.D. Frakes, 46-61. Los Angeles: Getty Publications.
- Τατάκη, Α. 1994. *Λίνδος. Η Ακρόπολη και το Μεσαιωνικό Κάστρο*. Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών.
- Τατάκη, Α. 2009. *Λίνδος. Η Ακρόπολη και το Μεσαιωνικό Κάστρο*. Αθήνα: Τα ΝΕΑ.
- Τσάκος, Κ. 2005. «Σάμος». Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 140-48.. Αθήνα: Μέλισσα.
- Τσάκος, Κ. και Βιγλάκη, Σ. 2010. *Σάμος. Τα Αρχαιολογικά Μουσεία*. Αθήνα: Κοινωφελές Ίδρυμα Ιωάννη Σ. Λάτση.
- Vermeule, C.C. 1968. *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*. Cambridge: Harvard University Press.

- Φιλανιώτου, Ο. 2005. «Τήνος». Στο *Αρχαιολογία. Νησιά του Αιγαίου*, επιμ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, 222-25. Αθήνα: Μέλισσα.
- Walter, H. 1965. *Das griechische Heiligtum Heraion von Samos*. München: R. Piper & Co.
- Walter, H. 1990. *Das griechische Heiligtum dargestellt am Heraion von Samos*. Stuttgart: Urachhaus.
- Williams Lehmann, Ph. 1962. *The Pedimental Sculptures of the Hieron in Samothrace*. New York: J. J. Augustin.
- Williams Lehmann, Ph. 1969. Samothrace. The Hieron. Text I και II. *The Bollingen Series LX.3*. Princeton: Princeton University Press.
- Yegül, F. και Favro, D. 2018. *Roman Architecture and Urbanism. From the Origins to Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Zanker, P. 2006. *Ο Αύγουστος και η Δύναμη των Εικόνων*. Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Ziegenaus, O. 1957. «Die Tempelgruppe im Norden des Altarplatzes». *AM* 72: 87-151.

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΤΟΜΟΙ ΕΠΙΓΡΑΦΩΝ

- Δήμος Ανατολικής Σάμου. Ιστορία. Η Σάμος κατά την Αρχαιότητα: <https://www.islandofsamos.gr/dhmos-samou/istoria/38-samos-archaiothta>.
- Εφορεία Αρχαιοτήτων Λέσβου: <https://www.efales.gr/sight/ihero-ton-kaveiron-limnoy>.
- Inscriptiones graecae ad res romanas pertinentes. 1901. Τόμος 1. Παρίσι: Ernest Leroux
- Inscriptiones Graecae: <https://epigraphy.packhum.org/>.
- Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Αρχαίας Αλάσαρνας: <https://halasarnaexcavation.weebly.com/>.
- Perseus Digital Library: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/>.
- The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. 2001-07: <https://web.archive.org/web/20080214130631/http://www.bartleby.com/65/>.
- Υπουργείο Πολιτισμού: <http://odysseus.culture.gr/h/3/gh30.jsp>.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- Εικ. 1: Wikipedia. Κατάλογος Ελληνικών νησίδων ανά νομό.
Εικ. 2: Lehmann 1998, σχ. IV.
Εικ. 3: Lehmann 1998, 73, εικ. 27.
Εικ. 4: Lehmann 1998, 75, εικ. 29.
Εικ. 5: Williams Lehmann 1969, 59, εικ. 46.
Εικ. 6: Williams Lehmann 1969, πιν. XI. II.
Εικ. 7: Williams Lehmann 1969, πιν. XXXVIII.
Εικ. 8: Williams Lehmann 1969, 149, εικ. 102
Εικ. 9: Williams Lehmann 1969, 149, εικ. 101.
Εικ. 10: Williams Lehmann 1969, πιν. CVI.
Εικ. 11: Williams Lehmann 1969, 132, εικ. 87.
Εικ. 12: Williams Lehmann 1969, πιν. XCI.
Εικ. 13: Williams Lehmann 1969, πιν. CXII.
Εικ. 14: Williams Lehmann 1969, πιν. XCVI.
Εικ. 15: Williams Lehmann 1969, 121, εικ. 436.
Εικ. 16: Williams Lehmann 1969, 121, εικ. 437.
Εικ. 17: Lehmann 1998, 47, εικ. 20.
Εικ. 18: Beschi 2005, 114, εικ. 144.
Εικ. 19: Benvenuti 2004, 40, εικ. 67.
Εικ. 20: Kyrieleis 1983, εικ. 100.
Εικ. 21: Schulz 2002, 8, εικ. 5.
Εικ. 22: Schulz 2002, 14, εικ. 11.
Εικ. 23: Schulz 2002, 12, εικ. 9.
Εικ. 24: Schulz 2002, 15, εικ. 12.
Εικ. 25: Schulz 2019, πιν. 4.
Εικ. 26: Gruben 2014, πιν. 78.
Εικ. 27: Gruben 2014, πιν. 79.
Εικ. 28: Hellner 2009, 14, εικ. 2.
Εικ. 29: Hellner 2009, 15, εικ. 3.
Εικ. 30: Hellner 2009, 172, εικ. 23.7.
Εικ. 31: Schulz 2019, πιν. 5.
Εικ. 32: Schulz 2019, εικ. 40.
Εικ. 33: Schulz 2019, 60, εικ. 44.
Εικ. 34: Schleif 1933α, 197, εικ. 23^α.
Εικ. 35: Schleif 1933α, 203, εικ. 28.
Εικ. 36: Schulz 2002, 95, εικ. 44.
Εικ. 37: Schulz 2002, 98, εικ. 47.
Εικ. 38: Schulz 2002, 99, εικ. 48.
Εικ. 39: Schulz 2002, 101, εικ. 50.
Εικ. 40: Kyrieleis 1983, 98, εικ. 74.
Εικ. 41: Kyrieleis 1983, 99, εικ. 75.

- Εικ. 42: Kyrieleis 1983, 97, εικ. 73.
Εικ. 43: Walter 1990, 195, εικ. 201.
Εικ. 44: Étienne, κ.α, 2013, 138-9.
Εικ. 45: Étienne 1986, πιν. 2 iv.
Εικ. 46: Étienne 1986, πιν. 6,1.
Εικ. 47: Étienne 1986, πιν. 3
Εικ. 48: Étienne 1986, πιν. 4,1.
Εικ. 49: Étienne, κ.α, 2013, 155, εικ. 150.
Εικ. 50: Λήψη καθηγητή κ. Στ. Κατάκη.
Εικ. 51: Λήψη καθηγητή κ. Στ. Κατάκη.
Εικ. 52: Queyrel 1986, πιν. 146, εικ. 2.
Εικ. 53: Queyrel 1986, πιν 147, εικ. 6.
Εικ. 54: Queyrel 1986, πιν. 150, εικ. 7.
Εικ. 55: Λήψη καθηγητή κ. Στ. Κατάκη.
Εικ. 56: Λήψη καθηγητή κ. Στ. Κατάκη.
Εικ. 57: Λήψη καθηγητή κ. Στ. Κατάκη.
Εικ. 58: Queyrel 1986, pin 141, εικ. 1.
Εικ. 59: Bruneau και Ducat 1966, σχ. 1.
Εικ. 60: Bruneau και Ducat 1966, 102, εικ. 15.
Εικ. 61: Le Quéré 2018^α, πιν. 73, εικ. 4.
Εικ. 62: Le Quéré 2018^α, πιν. 73, εικ. 5.
Εικ. 63: Le Quéré 2018^β, πιν. 80, I.
Εικ. 64: Marcadé 1969, πιν. I.
Εικ. 65: Le Quéré 2018^α, πιν. 73, εικ. 1.
Εικ. 66: Λαμπρινουδάκης 1992, 207, εικ. 7.
Εικ. 67: Lambrinouidakis 1989, πιν. 52, εικ. 1.
Εικ. 68: Lambrinouidakis 1989, πιν. 54, εικ. 1.
Εικ. 69: Μποσνάκης 2014, 27, εικ. 12.
Εικ. 70: Μποσνάκης 2014, 34, εικ. 17.
Εικ. 71: Schazmann και Herzog 1932, πιν. 35.
Εικ. 72: Schazmann και Herzog 1932, πιν. 36.
Εικ. 73: Μποσνάκης 2014, 42, εικ. 26.
Εικ. 74: Μποσνάκης 2014, 40, εικ. 23.
Εικ. 75: Μποσνάκης 2014, 41, εικ. 25.
Εικ. 76: Μποσνάκης 2014, 54, εικ. 45.
Εικ. 77: Μποσνάκης 2014, 55, εικ. 48.
Εικ. 78: Μποσνάκης 2014, 55, εικ. 47.
Εικ. 79: Μποσνάκης 2014, 52, εικ. 41.
Εικ. 80: Μποσνάκης 2014, 52, εικ. 42.
Εικ. 81: <http://www.arch.uoa.gr/ereyna/anaskafes/kardamaina-kws/to-iero-toy-apolwna-h-anaskafiki-ereyna.html>.
Εικ. 82: Kokkorou Alevra 2001β, 179, εικ. 1.
Εικ. 83: Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Αρχαίας Αλάσαρνας. Το Ιερό του Απόλλωνα.
Εικ. 84: Πανεπιστημιακή Ανασκαφή Αρχαίας Αλάσαρνας. Το Ιερό του Απόλλωνα.

- Εικ. 85: Κοκκορού Αλευρα 2017β, πιν. 17, Κ45.
Εικ. 86: Κοκκορού Αλευρα 2017β, πιν. 16, Κ46.
Εικ. 87: Κοκκορού Αλευρα 2017β, πιν. 23, Κ61.
Εικ. 88: Κοκκορού Αλευρα 2017β, πιν. 23, Κ63.
Εικ. 89: Dyggve 1960, Τομ. 2, 532, εικ. XIV, 6.
Εικ. 90: Dyggve 1960, Τομ. 1, 289, εικ. VI, 25.
Εικ. 91: Dyggve 1960, Τομ. 1, 215, πιν. ΡΙ, V, Ο, ΙΙ και ΙΙΙ.
Εικ. 92: Dyggve 1960, Τομ. 2, 325, πιν. VII, Α.
Εικ. 93: Dyggve 1960, Τομ. 2, 335, εικ. VII, 8.
Εικ. 94: Dyggve 1960, Τομ. 2, 529, εικ. XIV, 1.
Εικ. 95: Dyggve 1960, Τομ. 2, 530, εικ. XV, 2.
Εικ. 96: Μαχαίρα 2014, 84, εικ. 10.
Εικ. 97: Zanker 2006, 85, εικ. 40.
Εικ. 98: Hellner 2009, 156, εικ. 20.

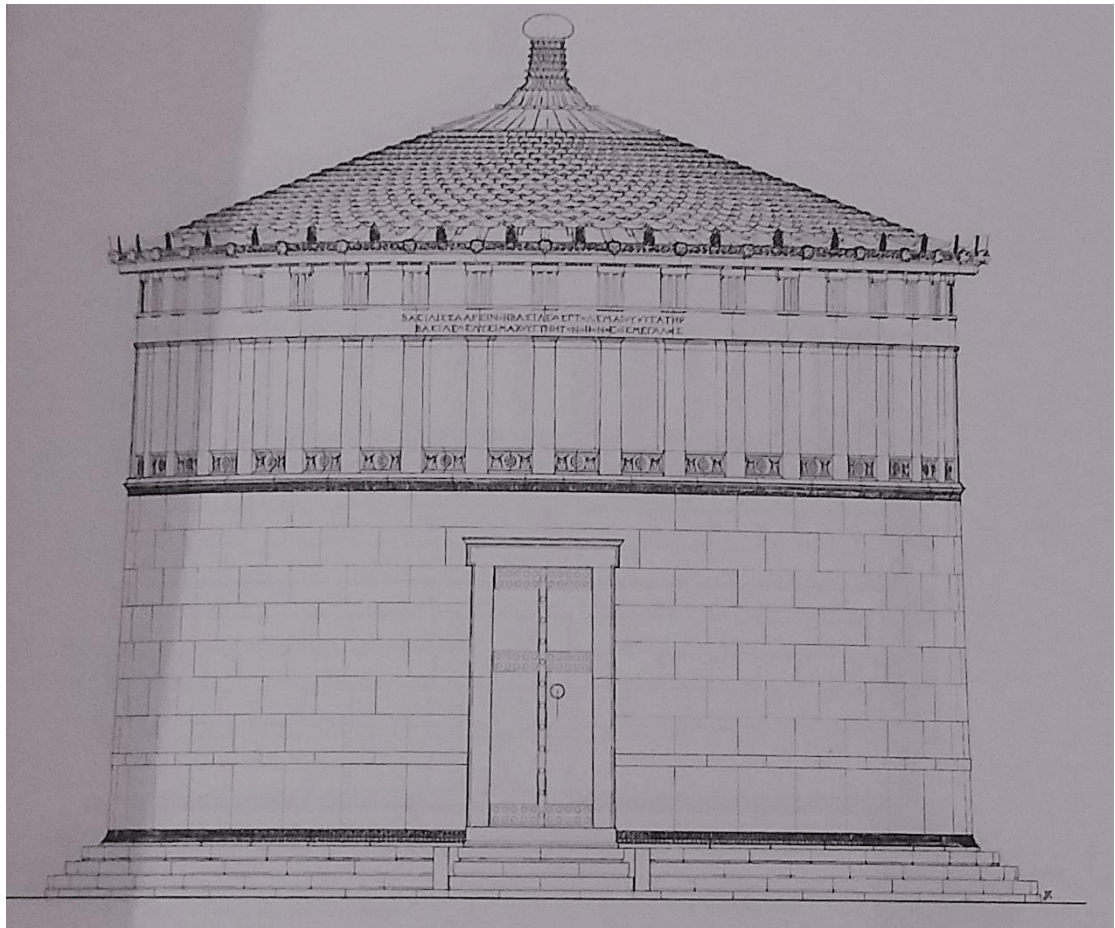
EIKONES

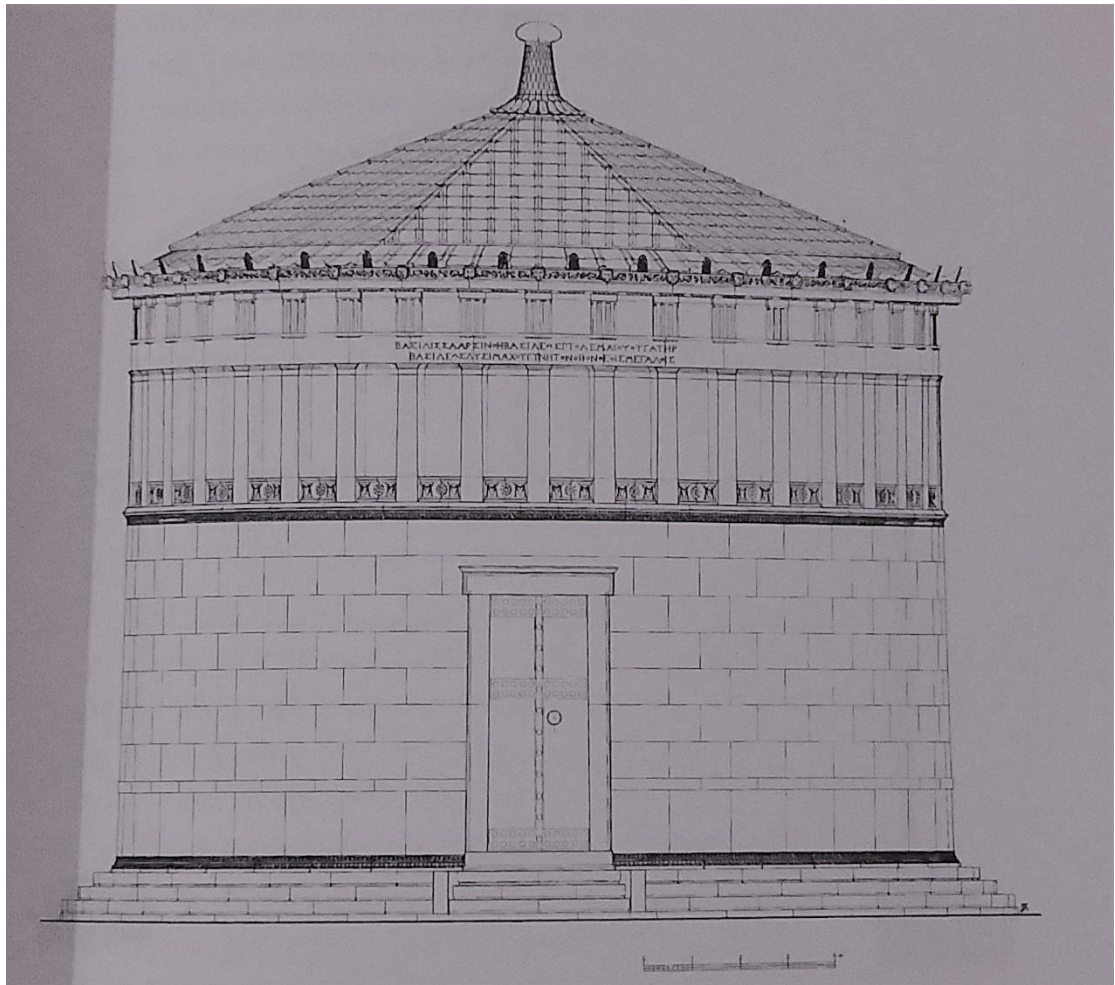
Εικ. 1

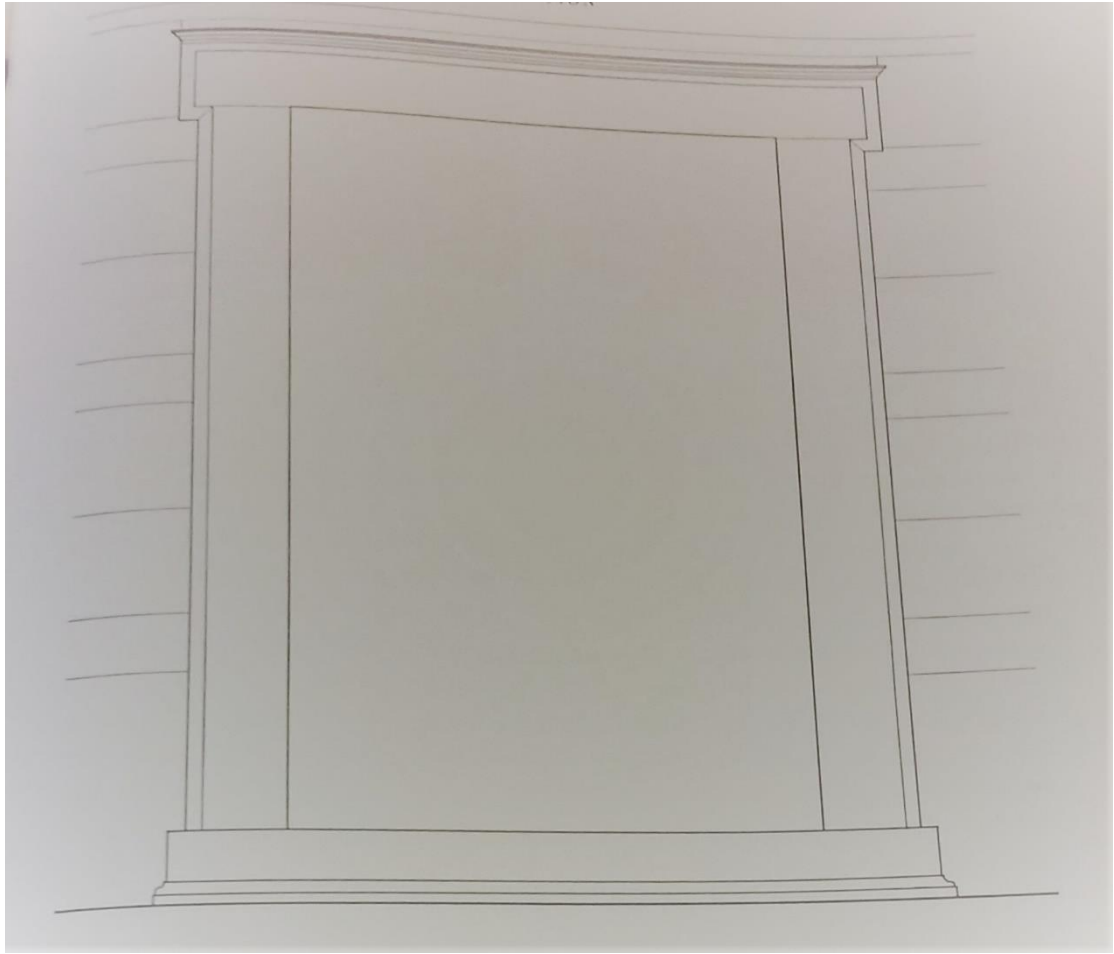
Elk. 2

Etк. 3

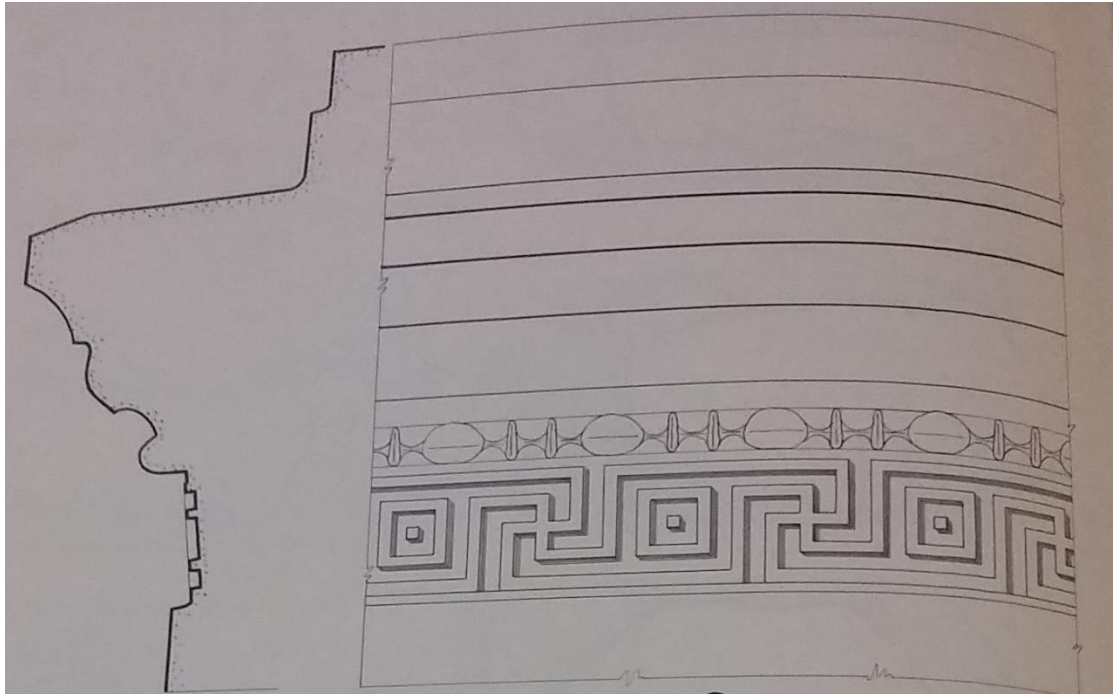
Elk. 4

Etк. 5

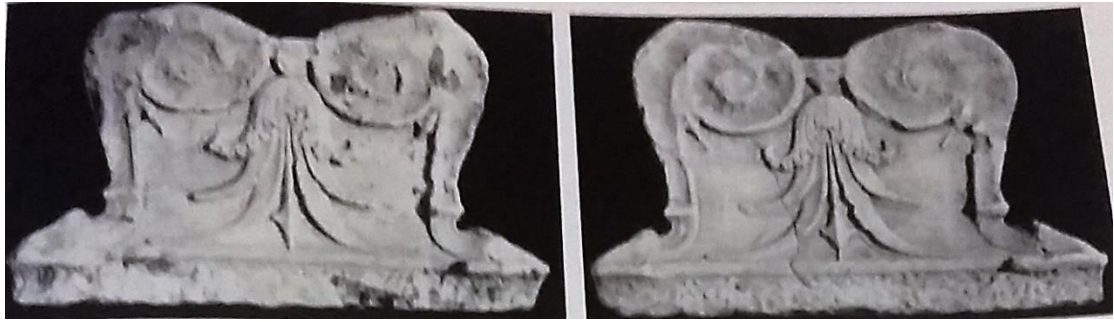
Елк. 6

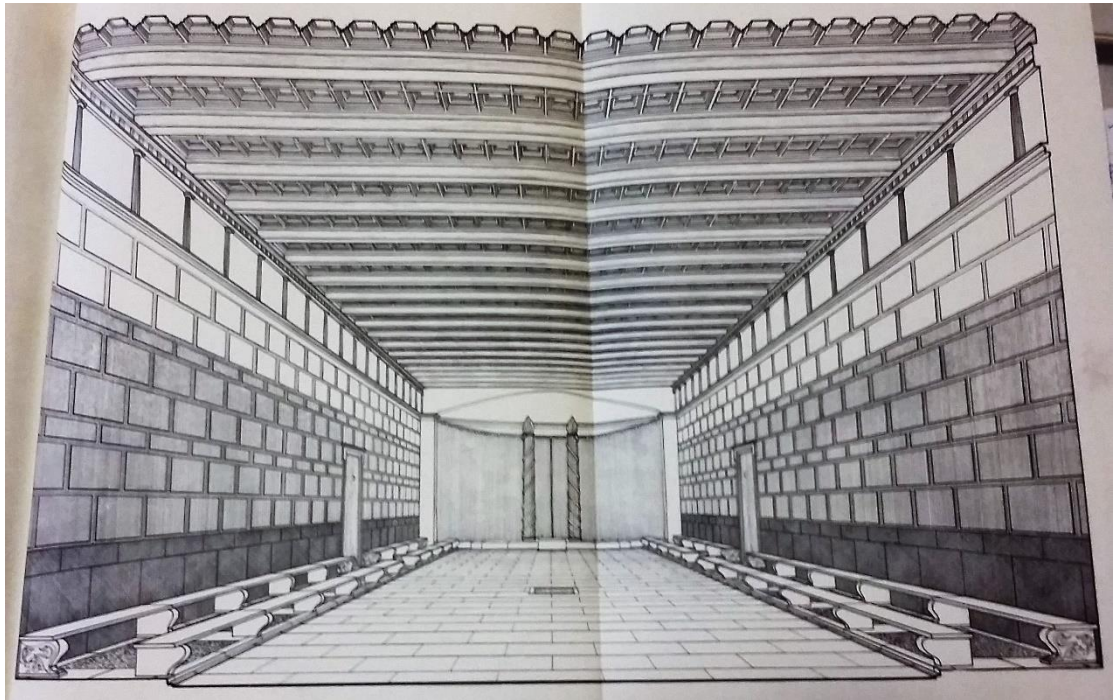
Elk. 7

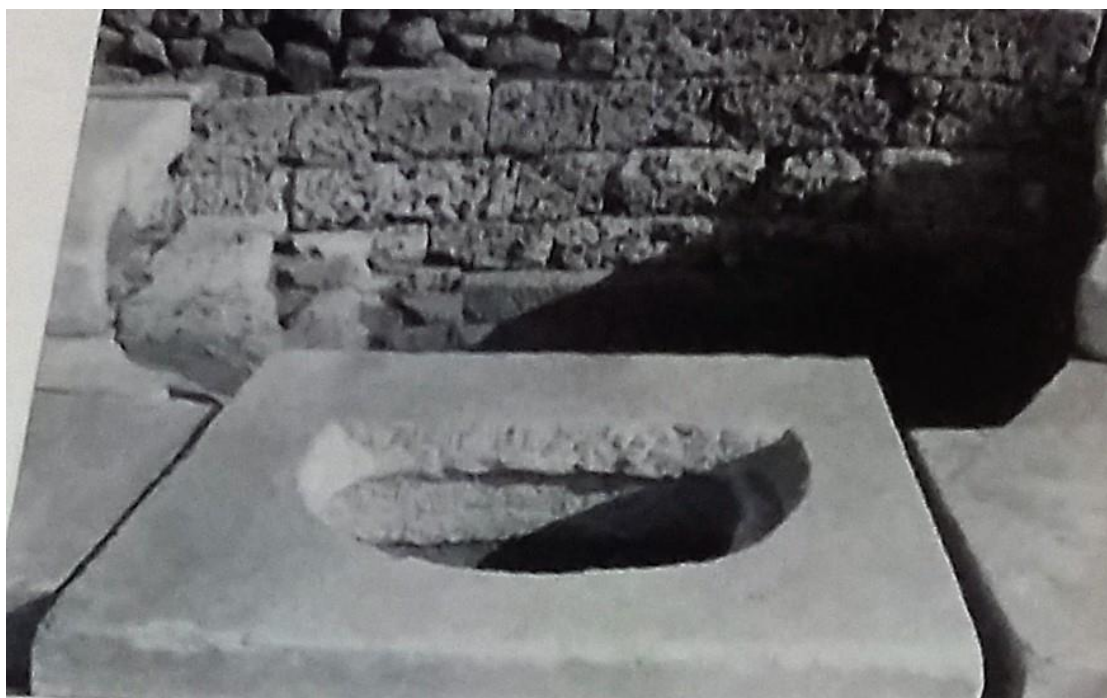
Fig. 8

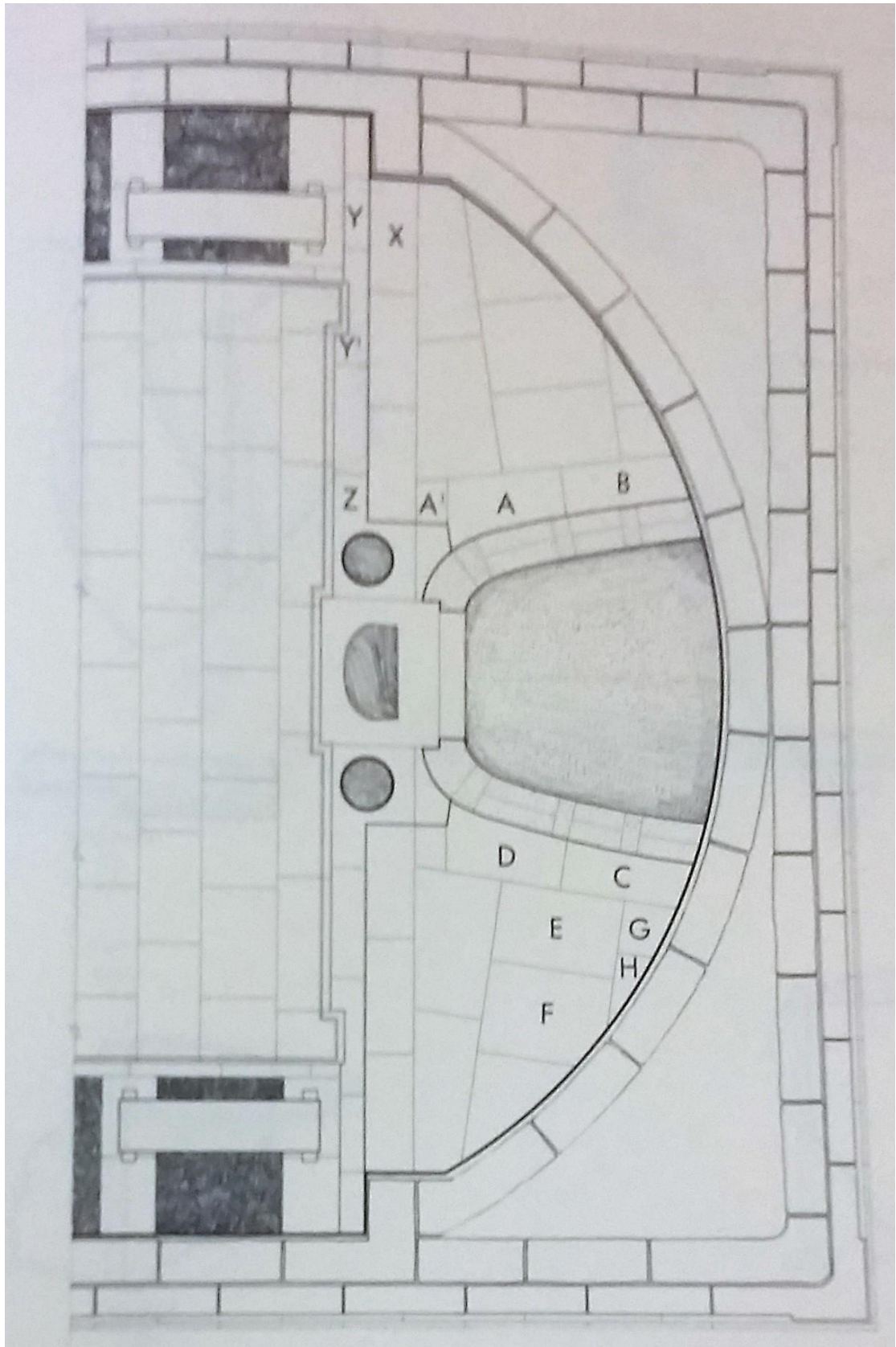
Етк. 9

Етк. 10

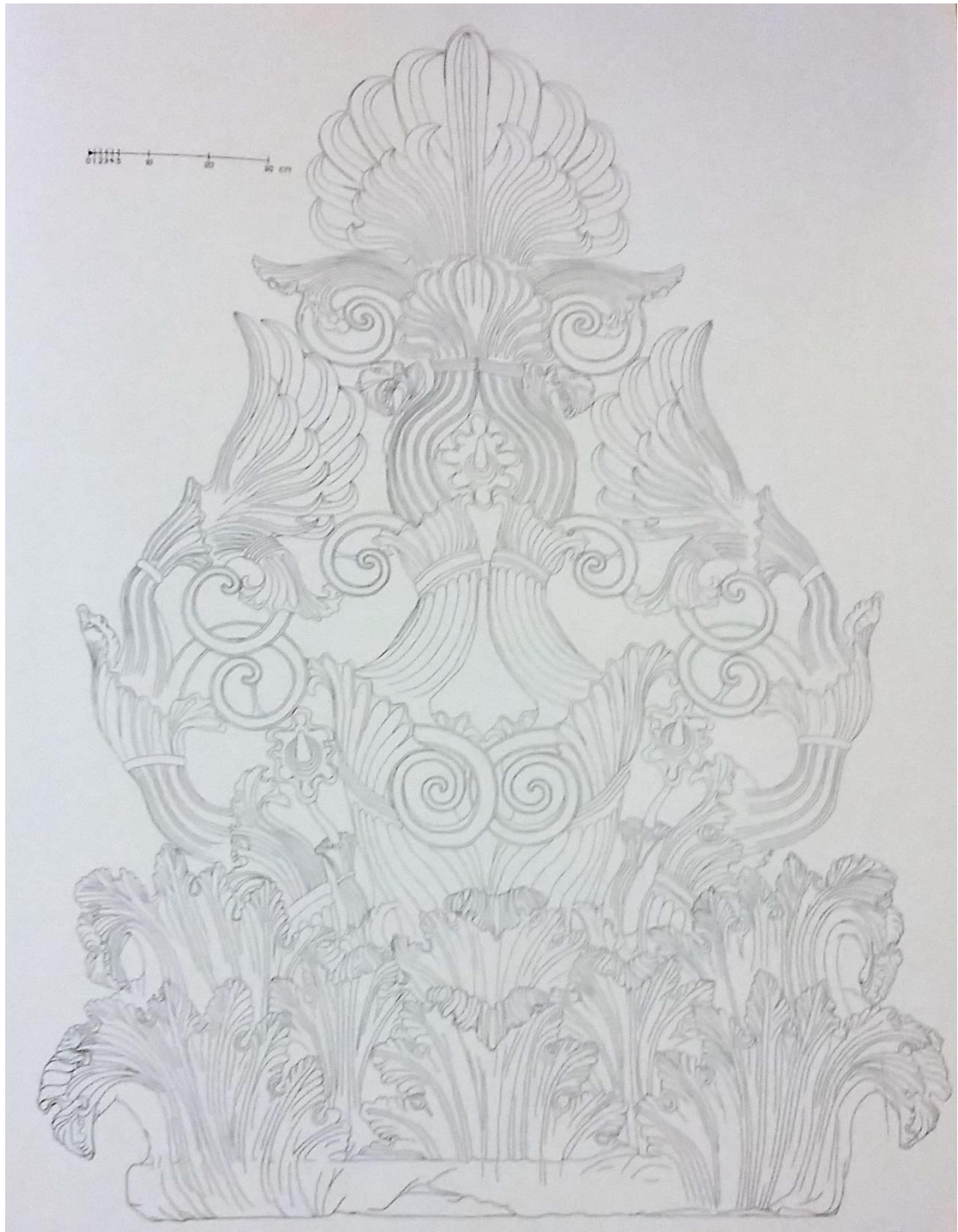
Εκ. 11

Етк. 12

Елк. 13

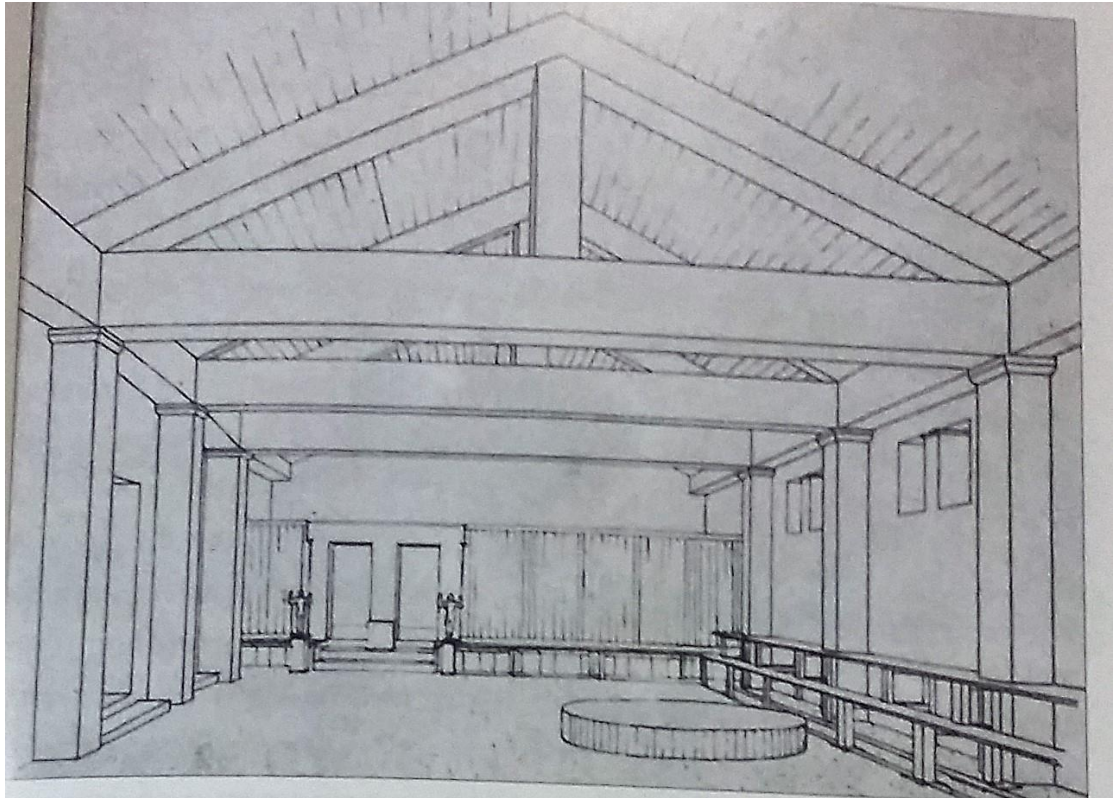
Етк. 14

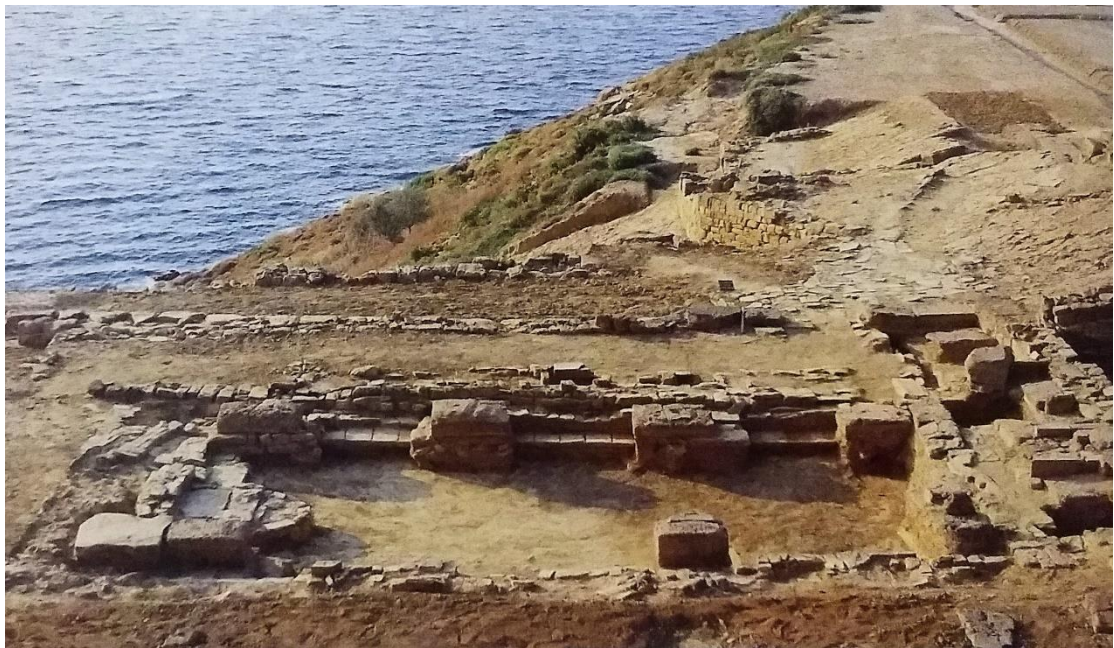
Εικ. 15

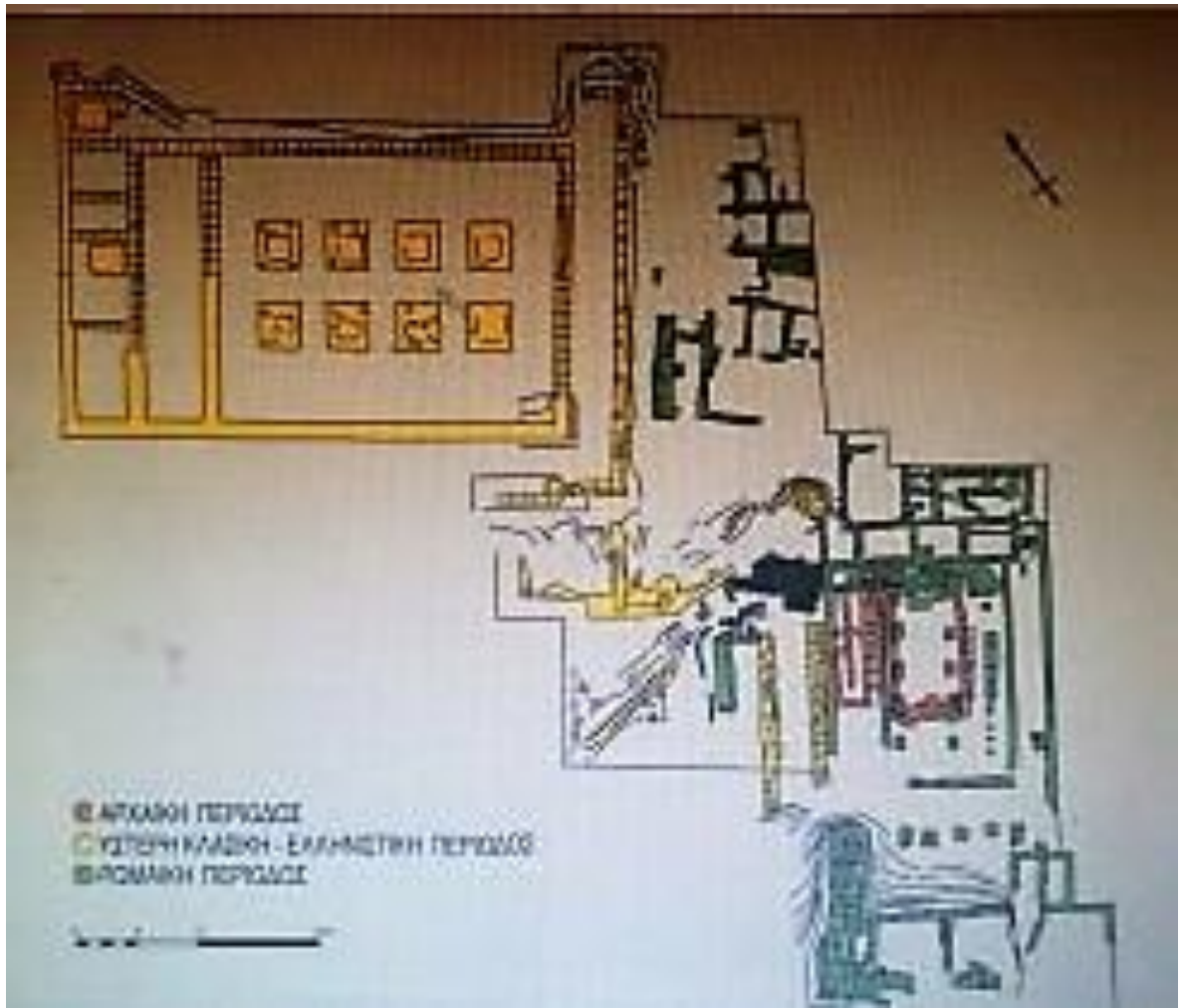
Elk. 16

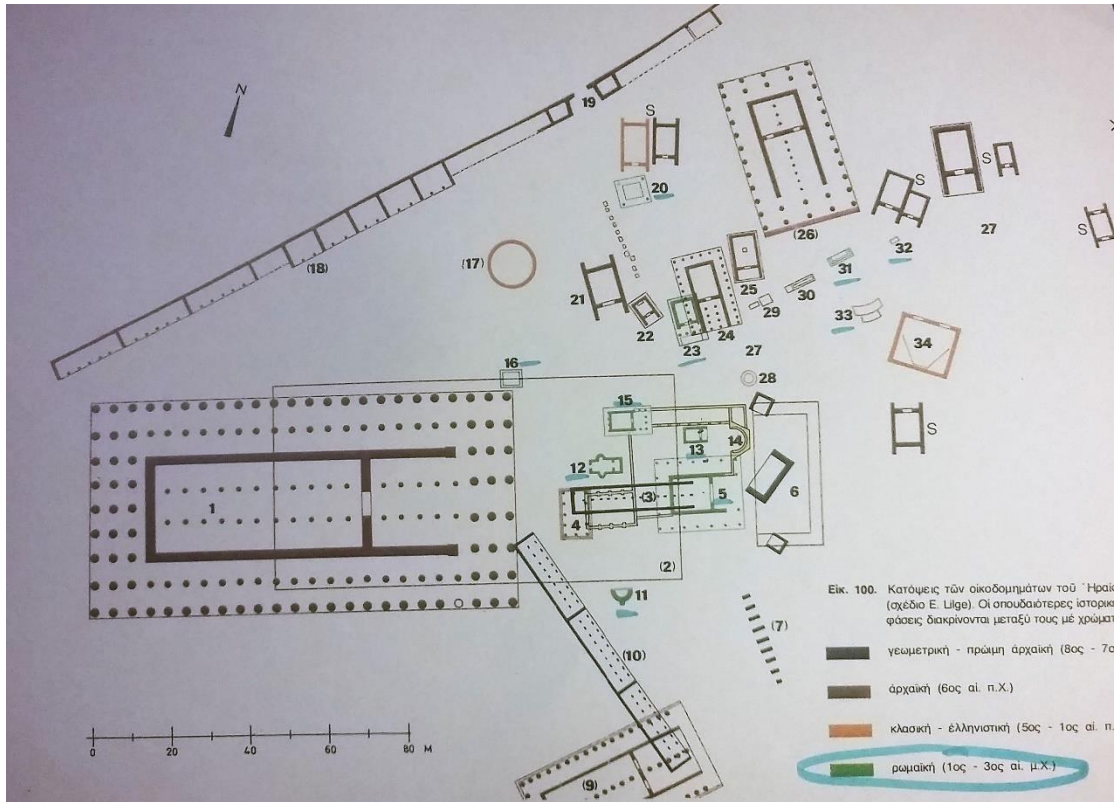
Εικ. 17

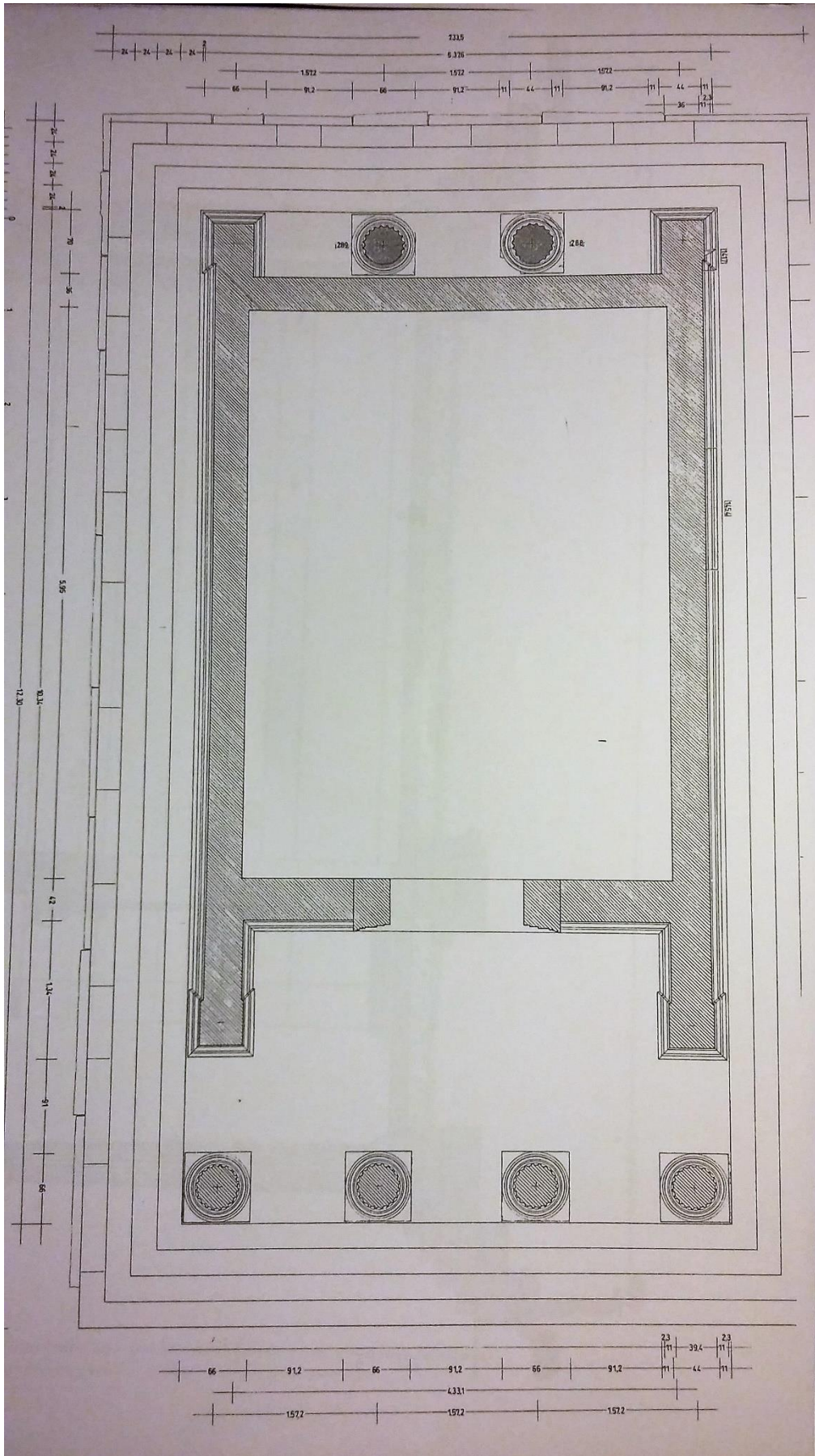
Εικ. 18

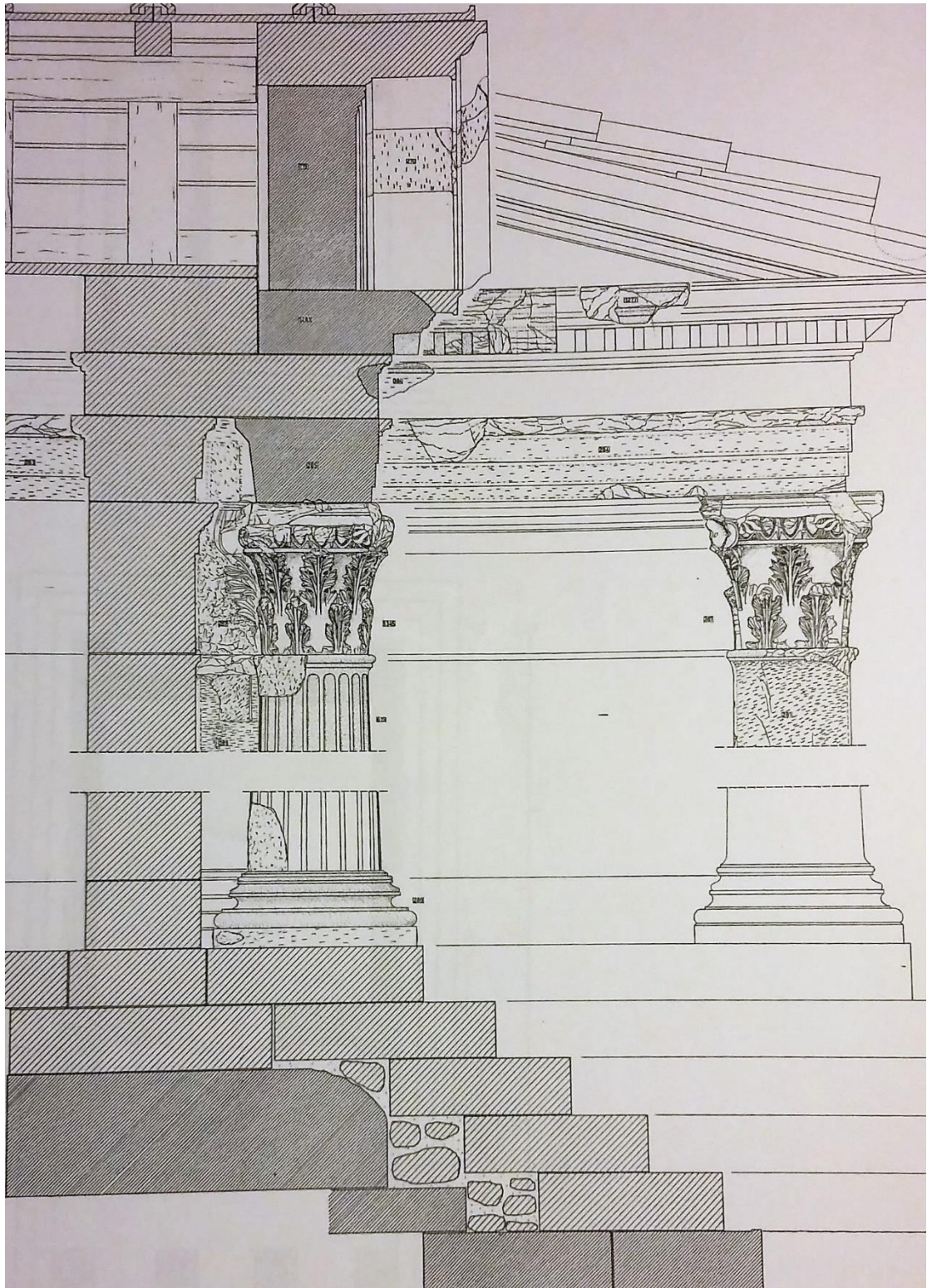
Εκ. 19

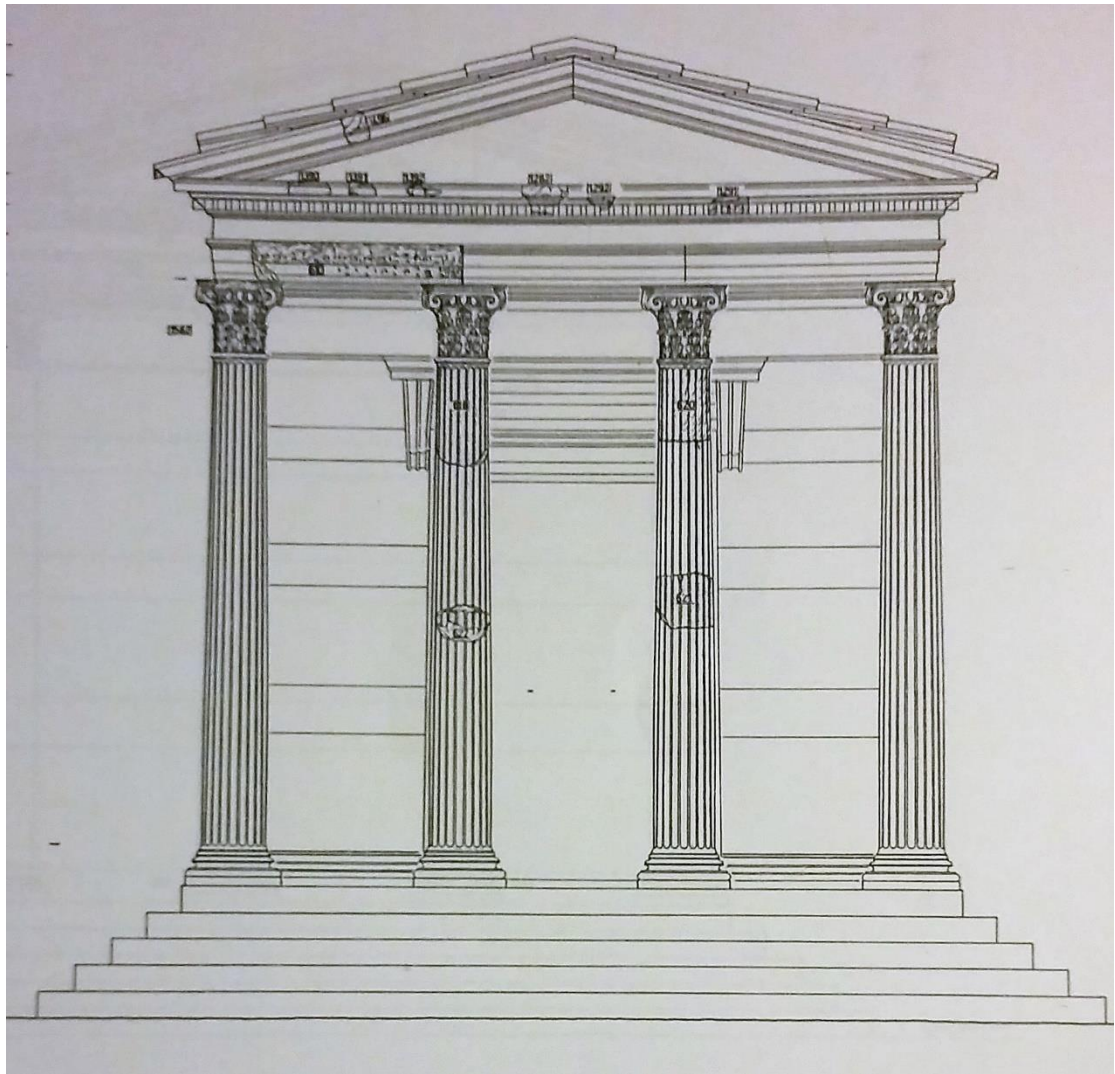
Εικ. 20

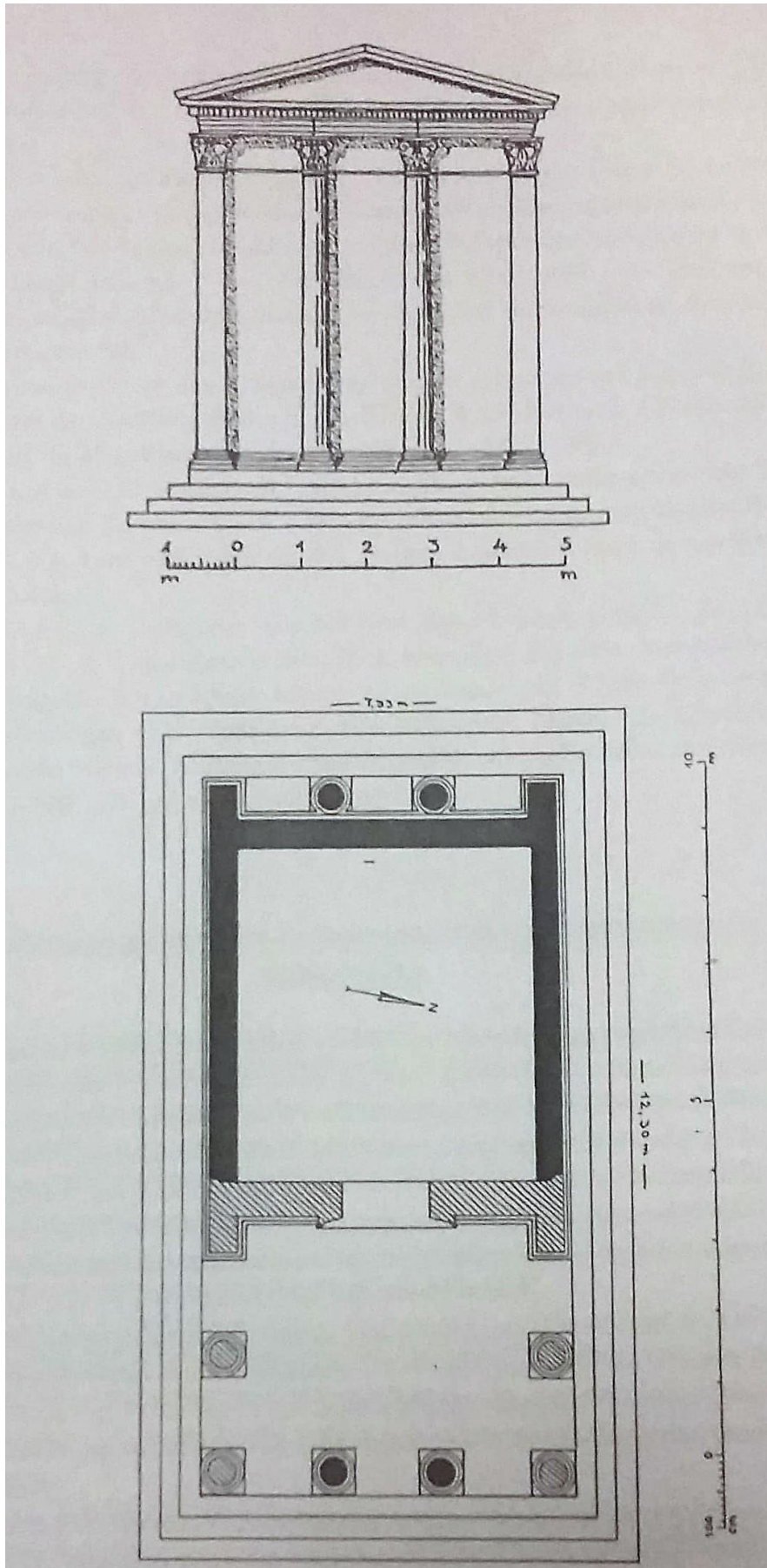
Етк. 21

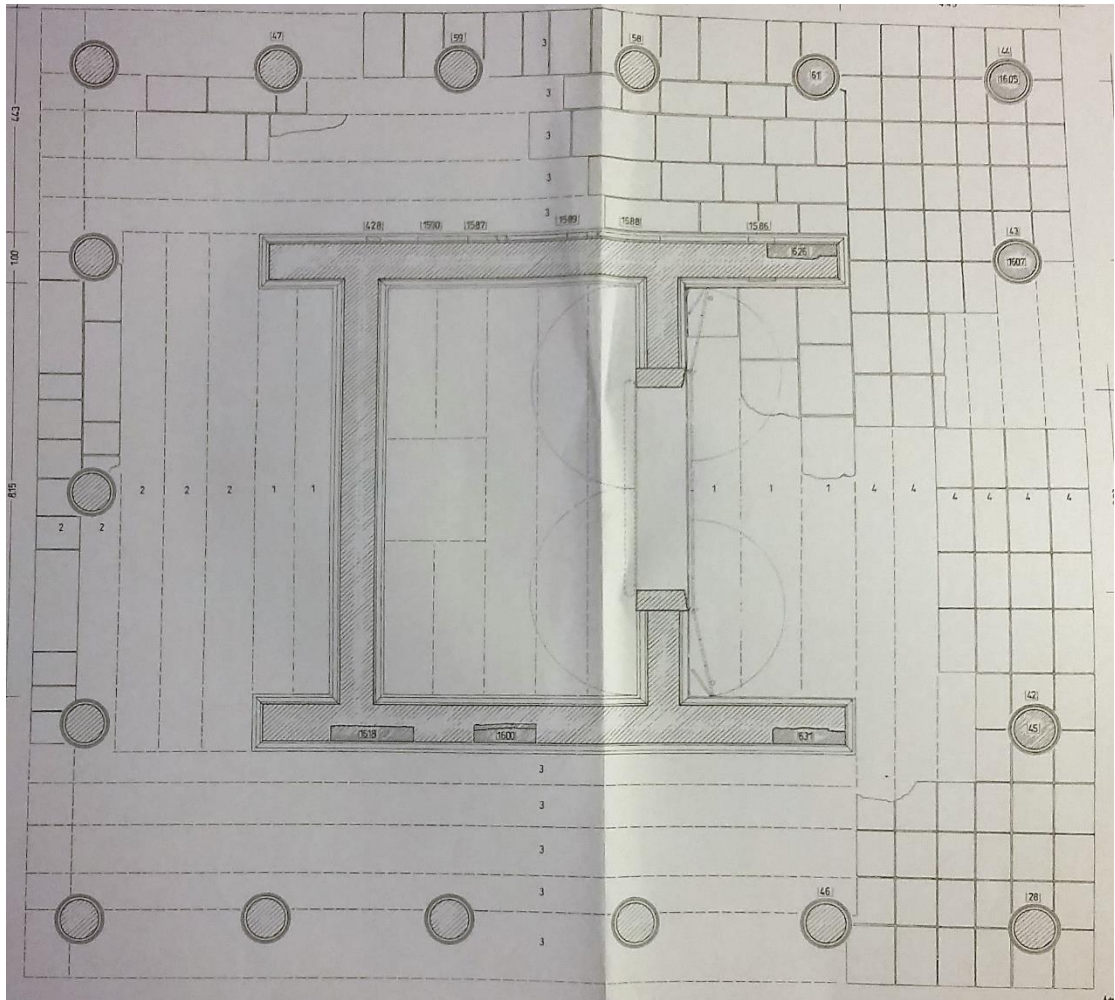
Елк. 22

Елк. 23

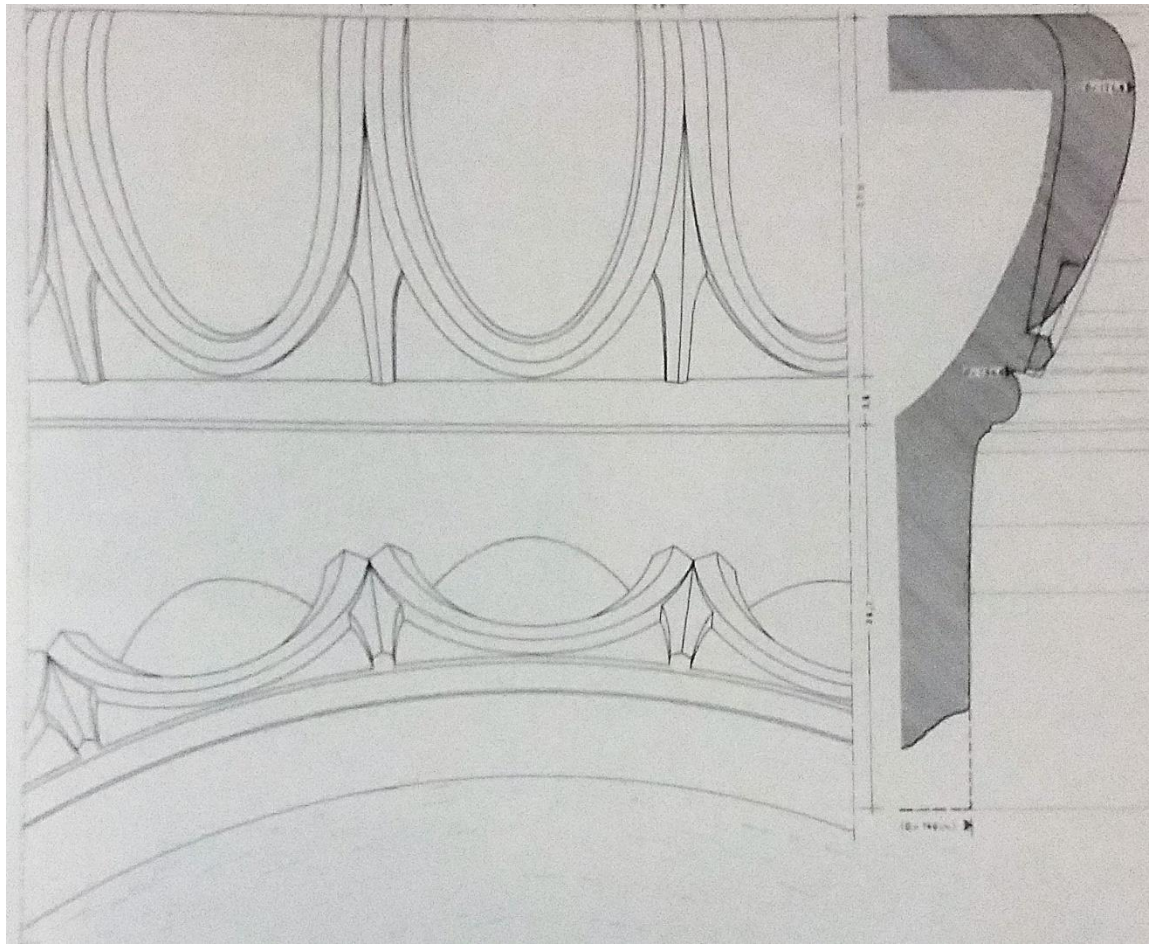
Етк. 24

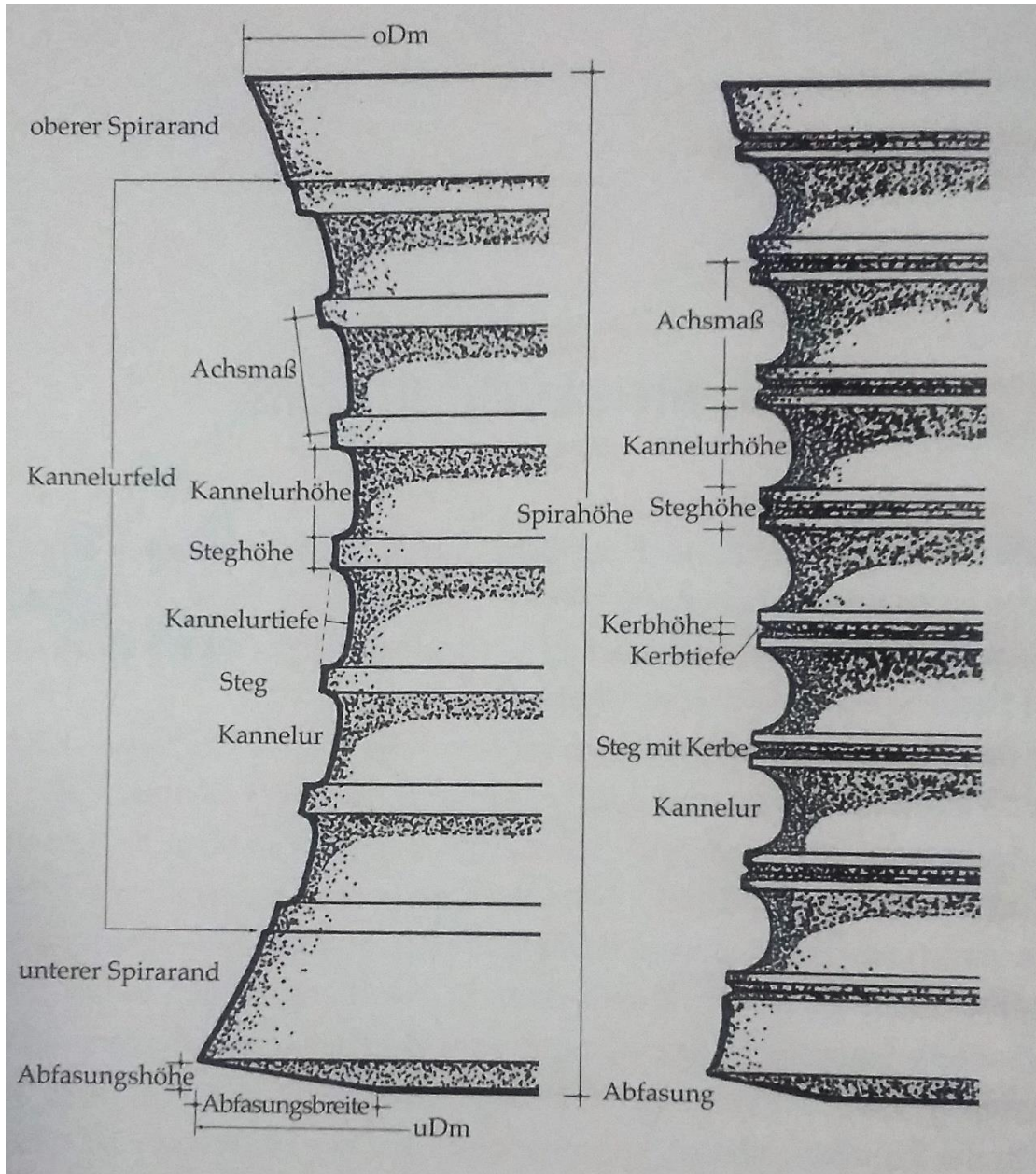
Етк. 25

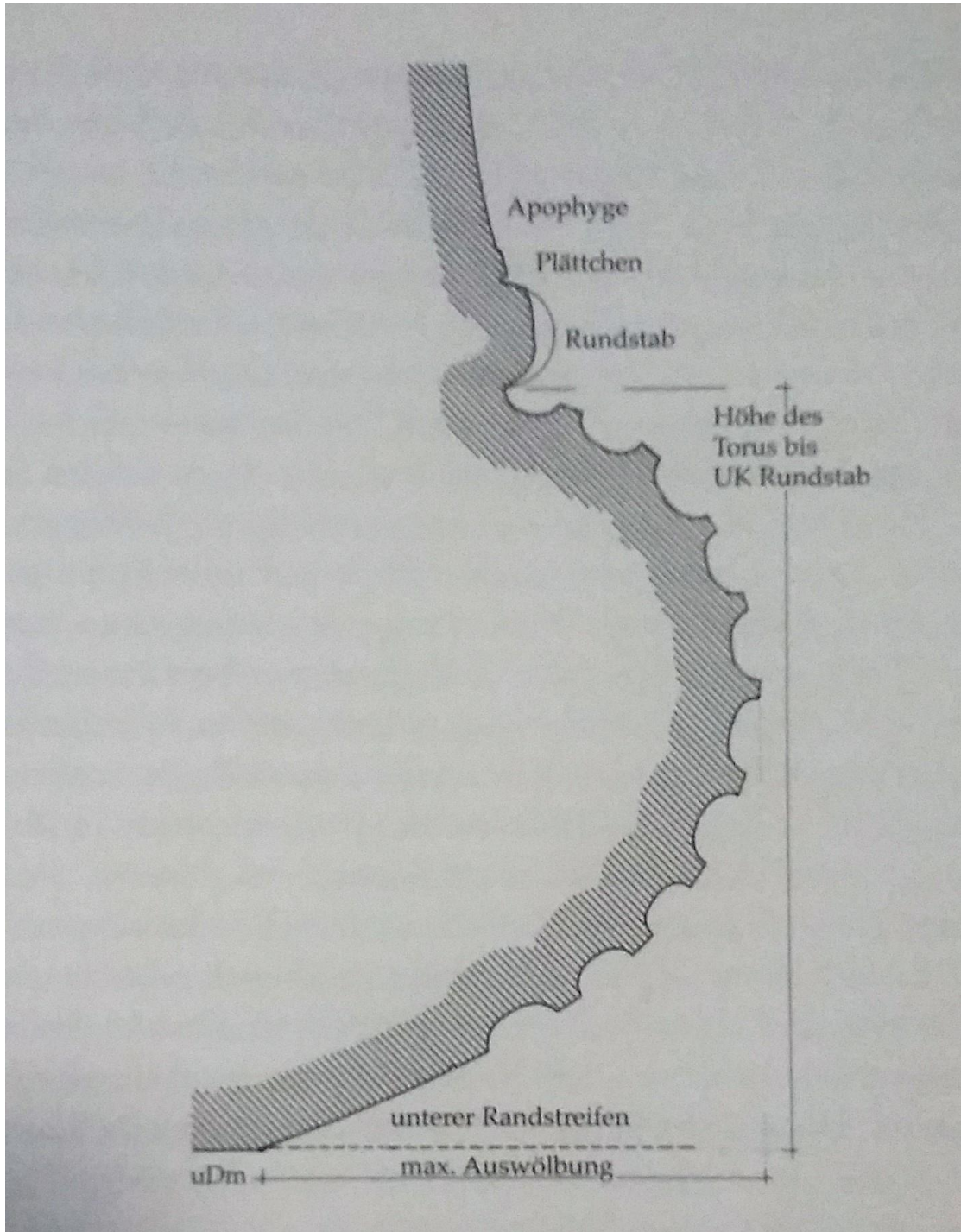
Етк. 26

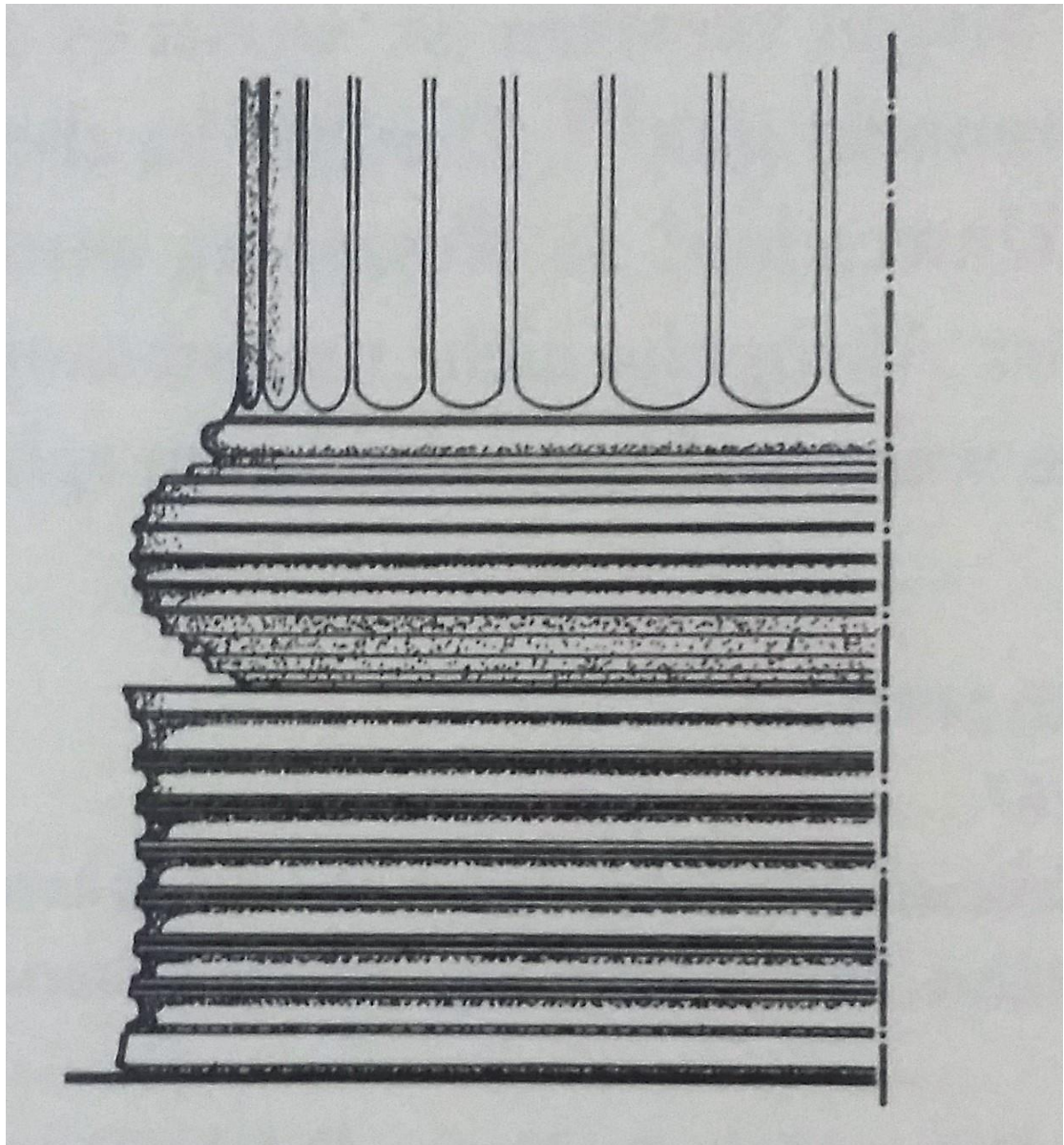
Елк. 27

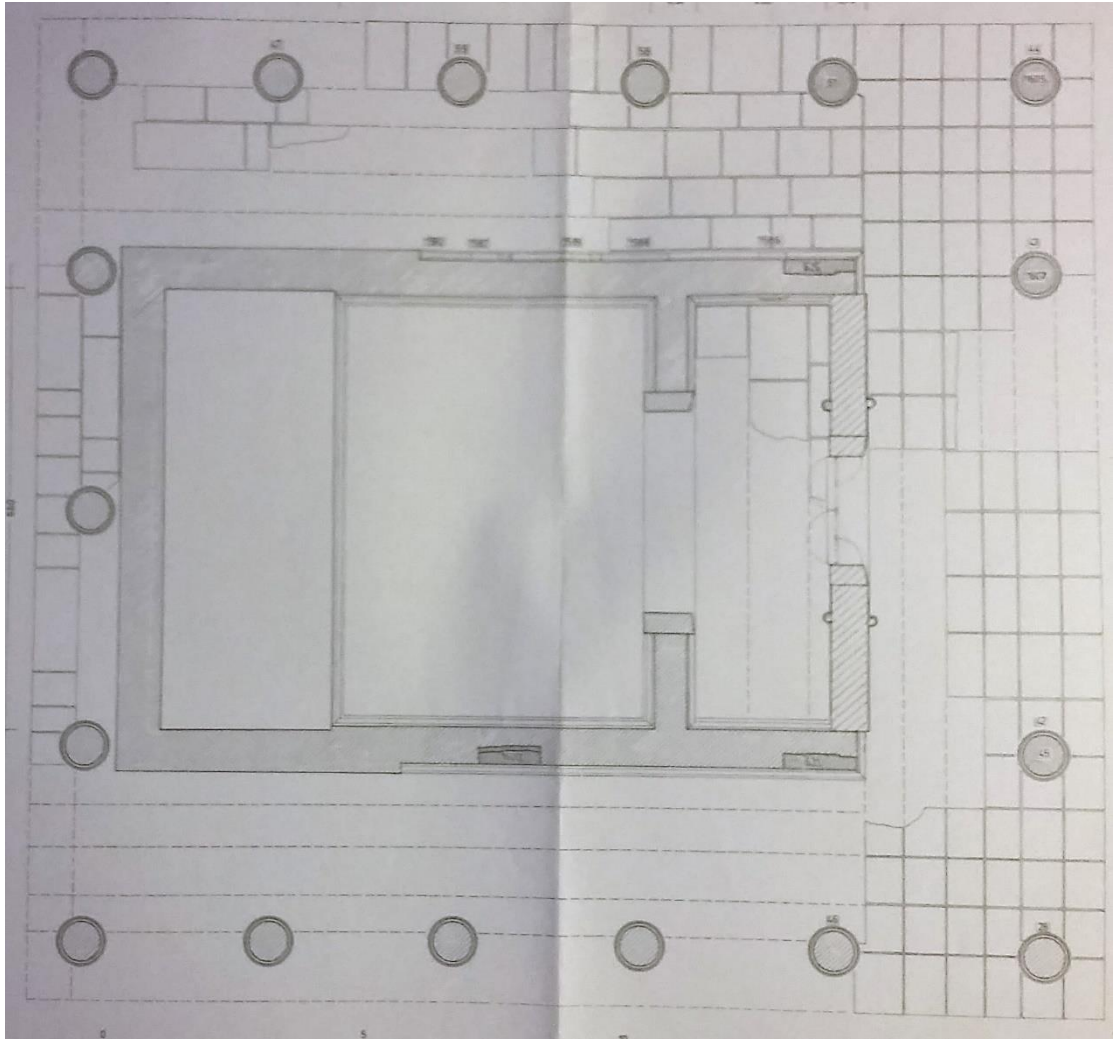
Etк. 28

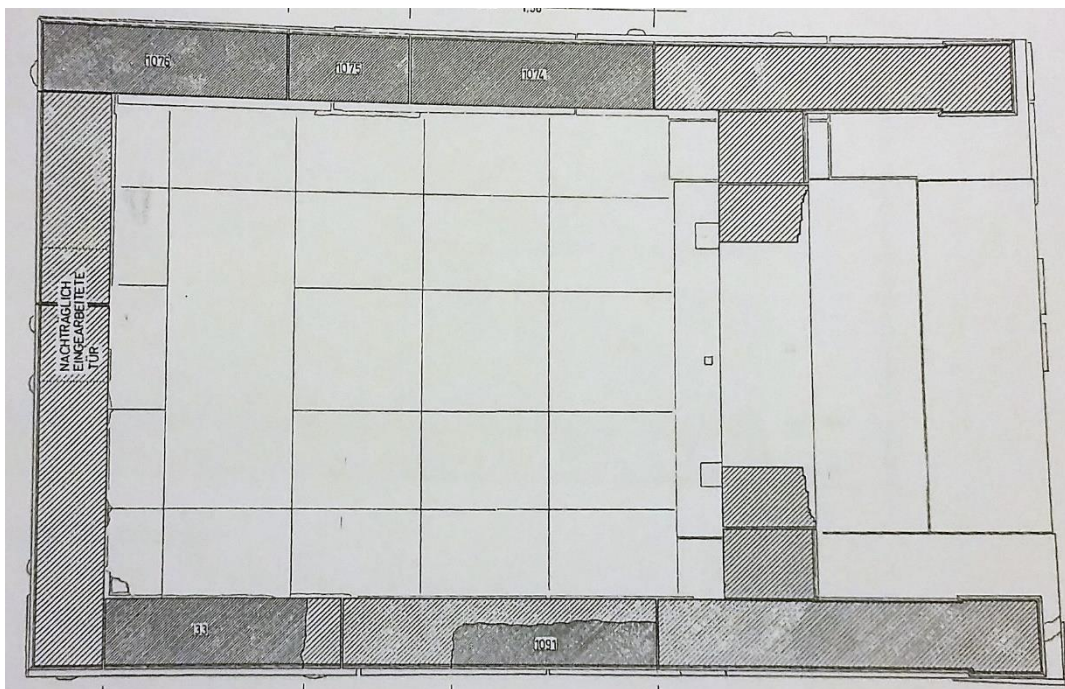
Etik. 29

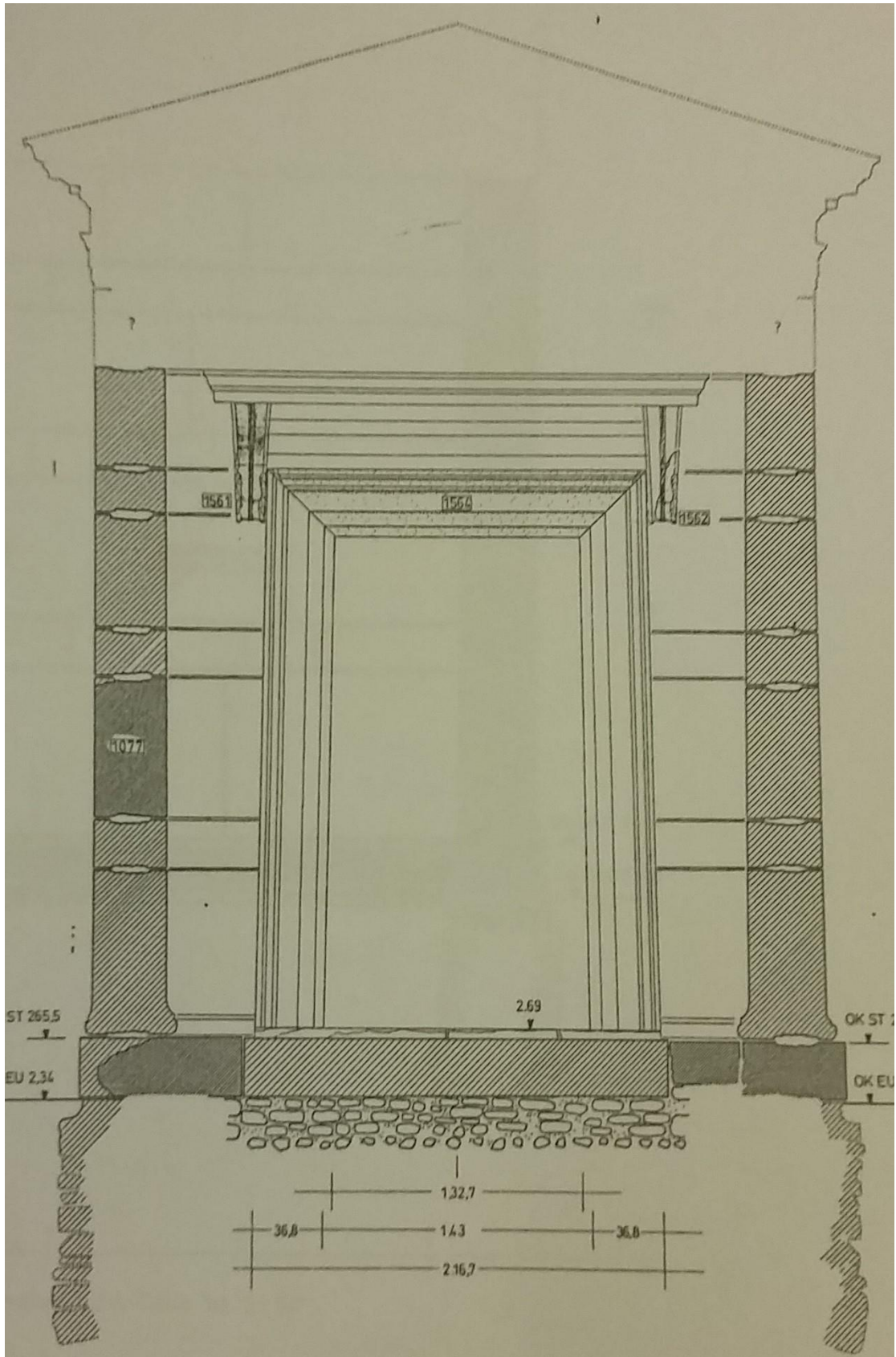
Elk. 30

Elk. 31

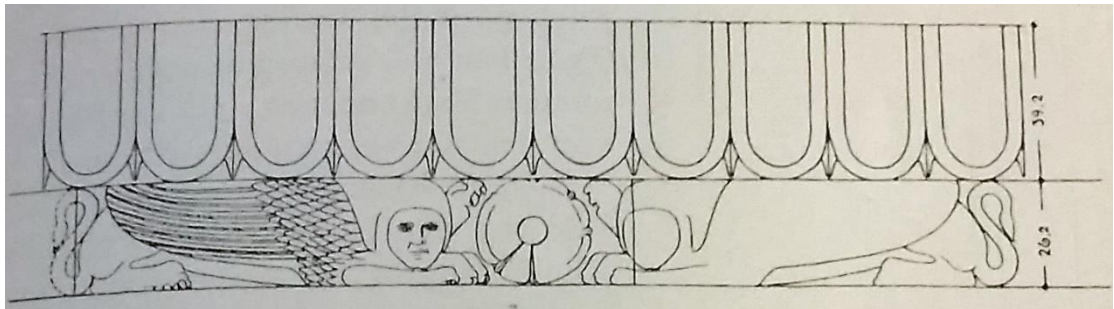
Elk. 32

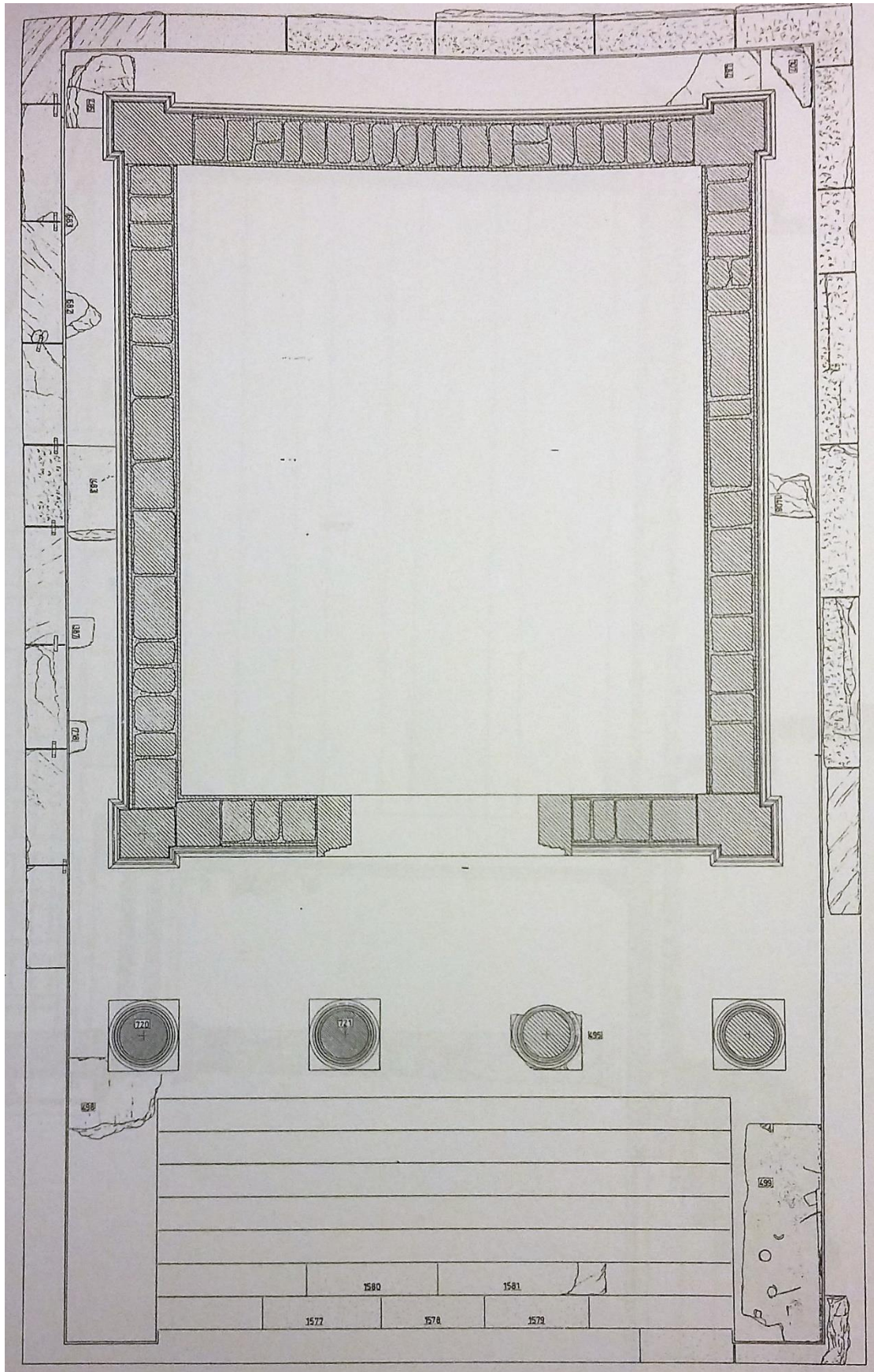
Етк. 33

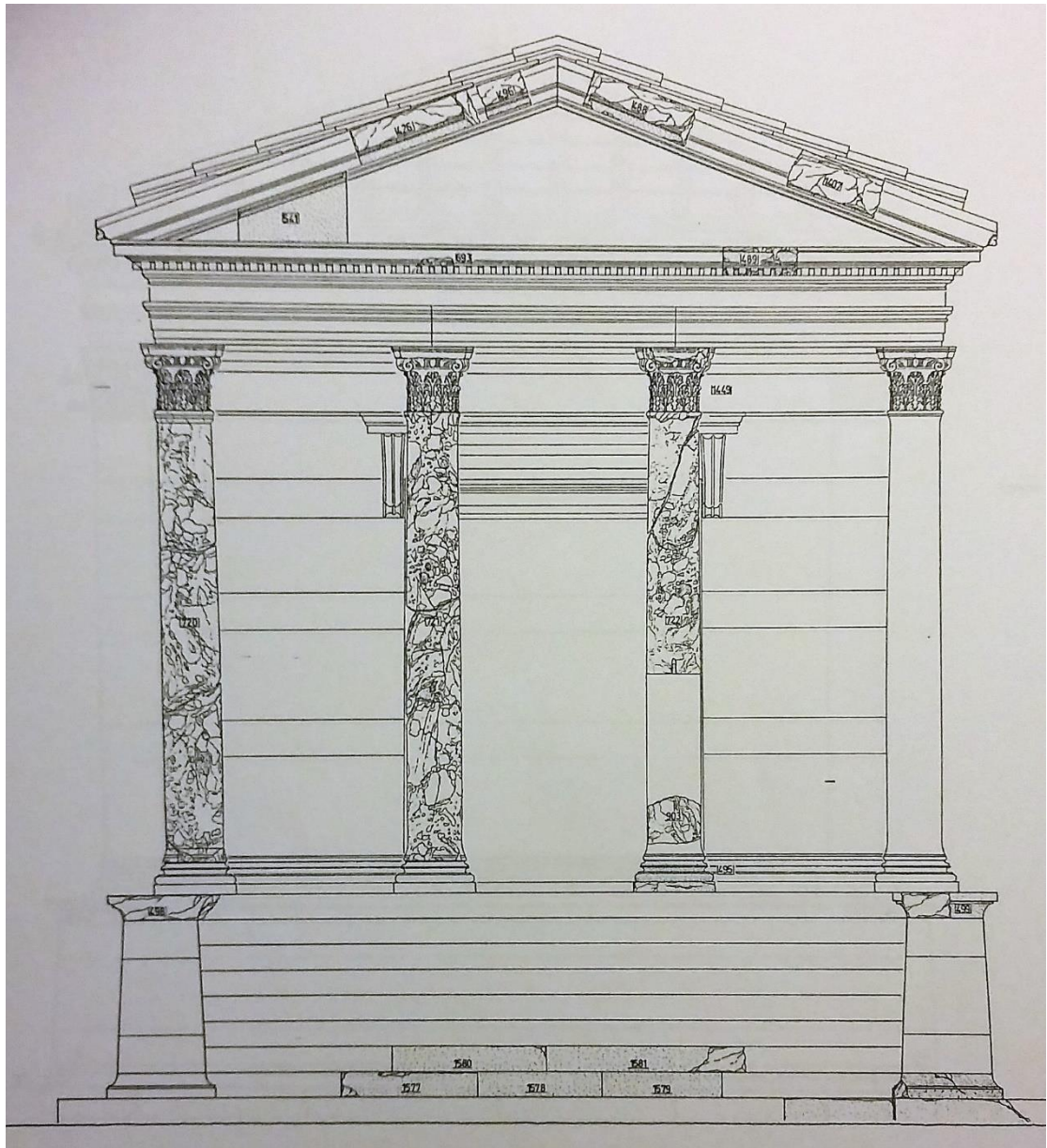
Елк. 34

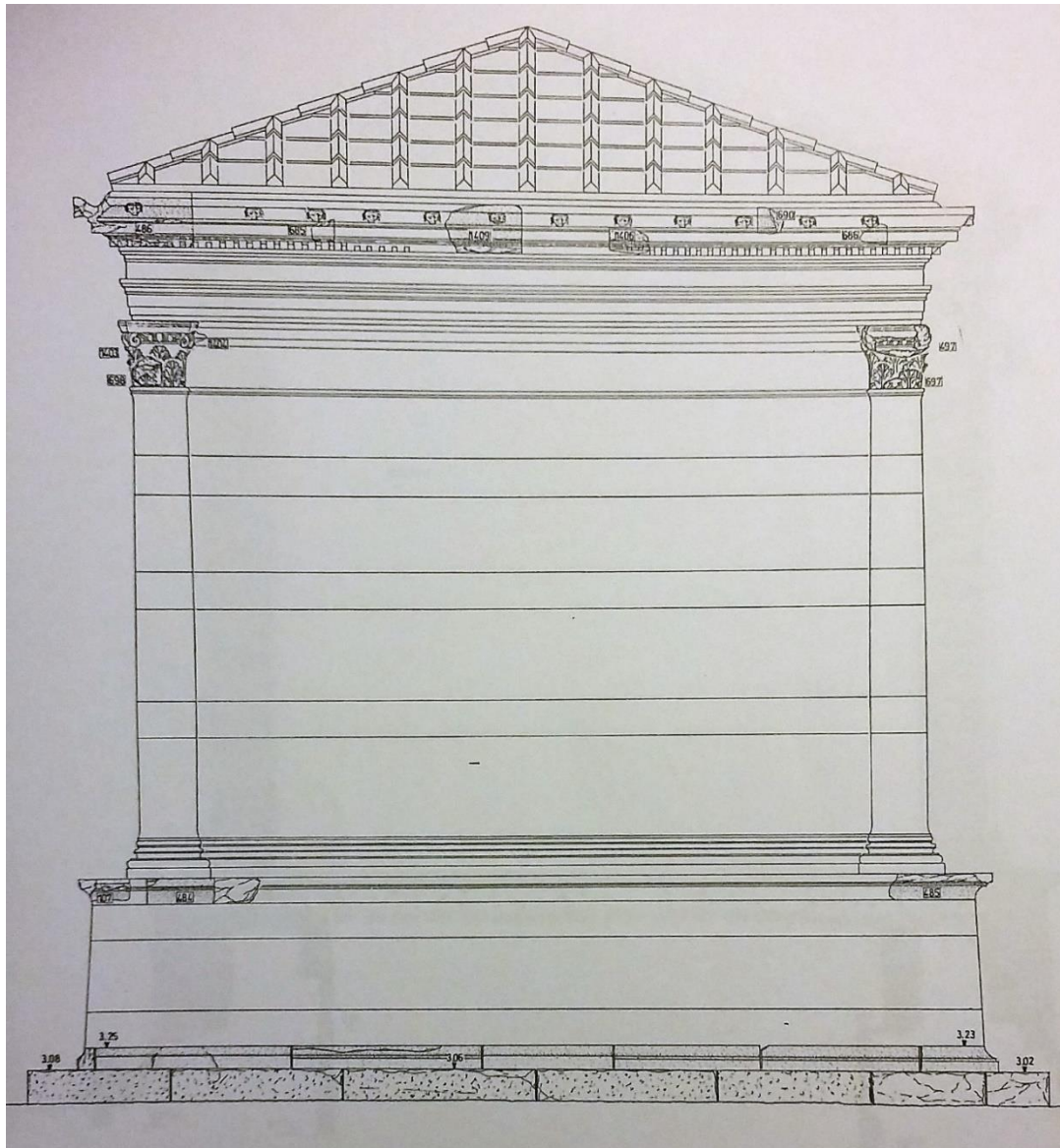
Елк. 35

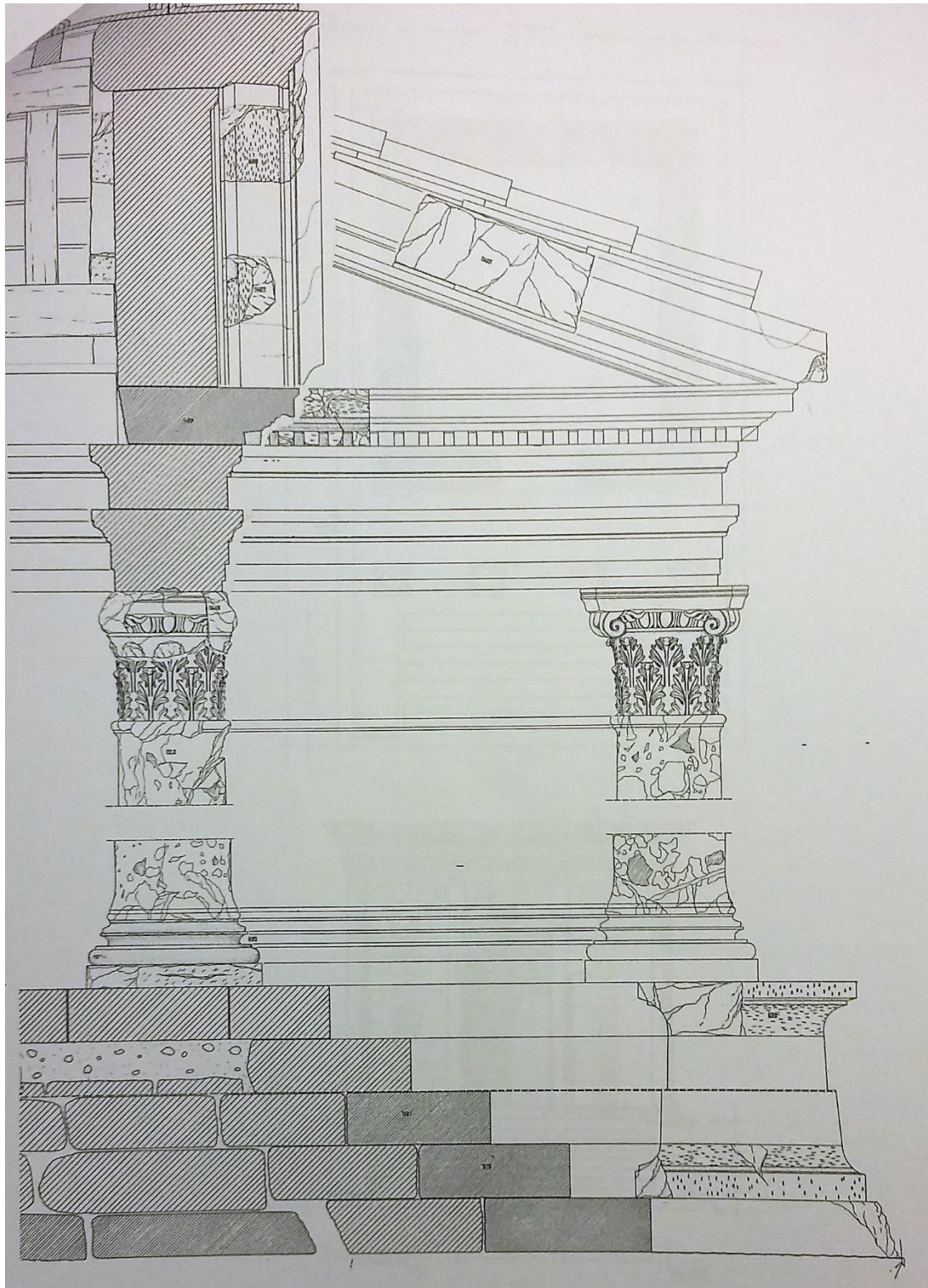
Елк. 36

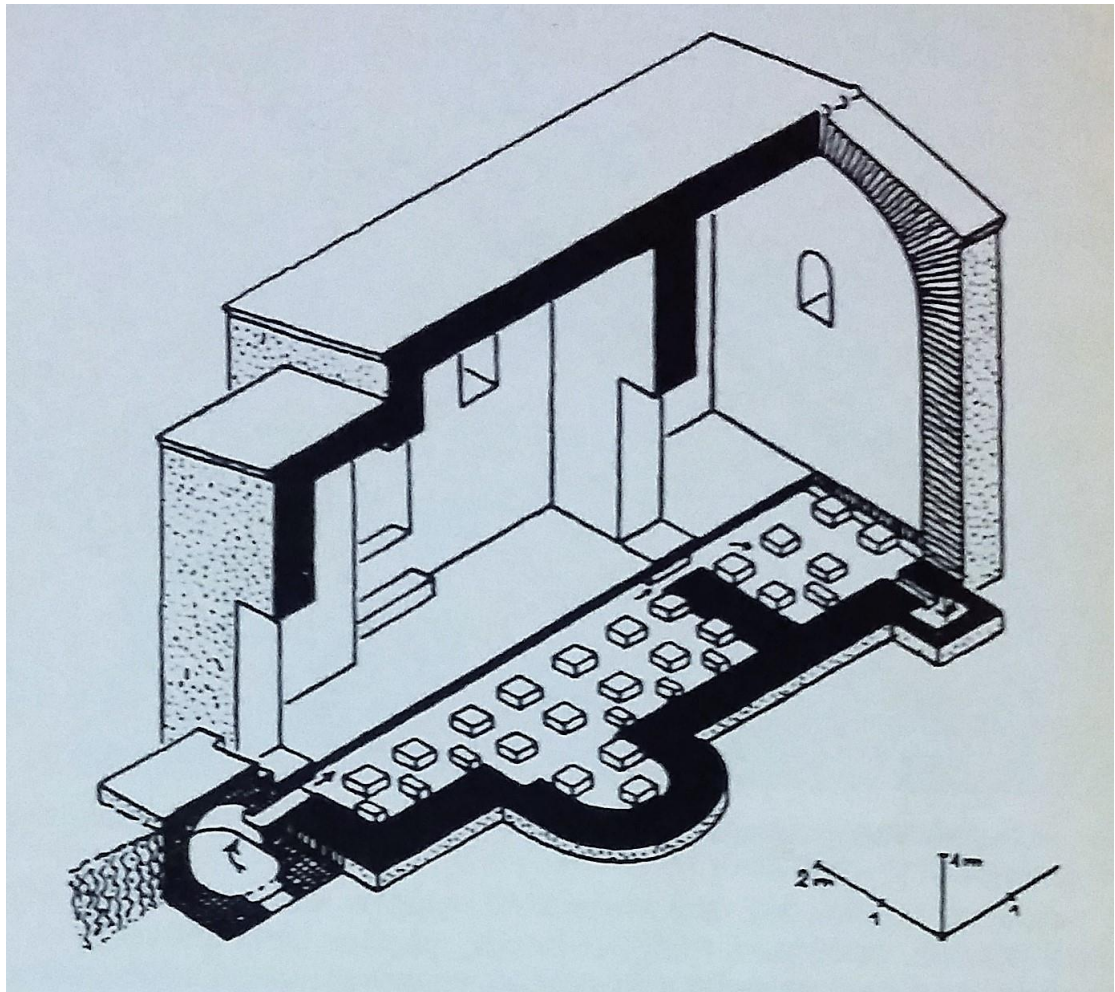
Етк. 37

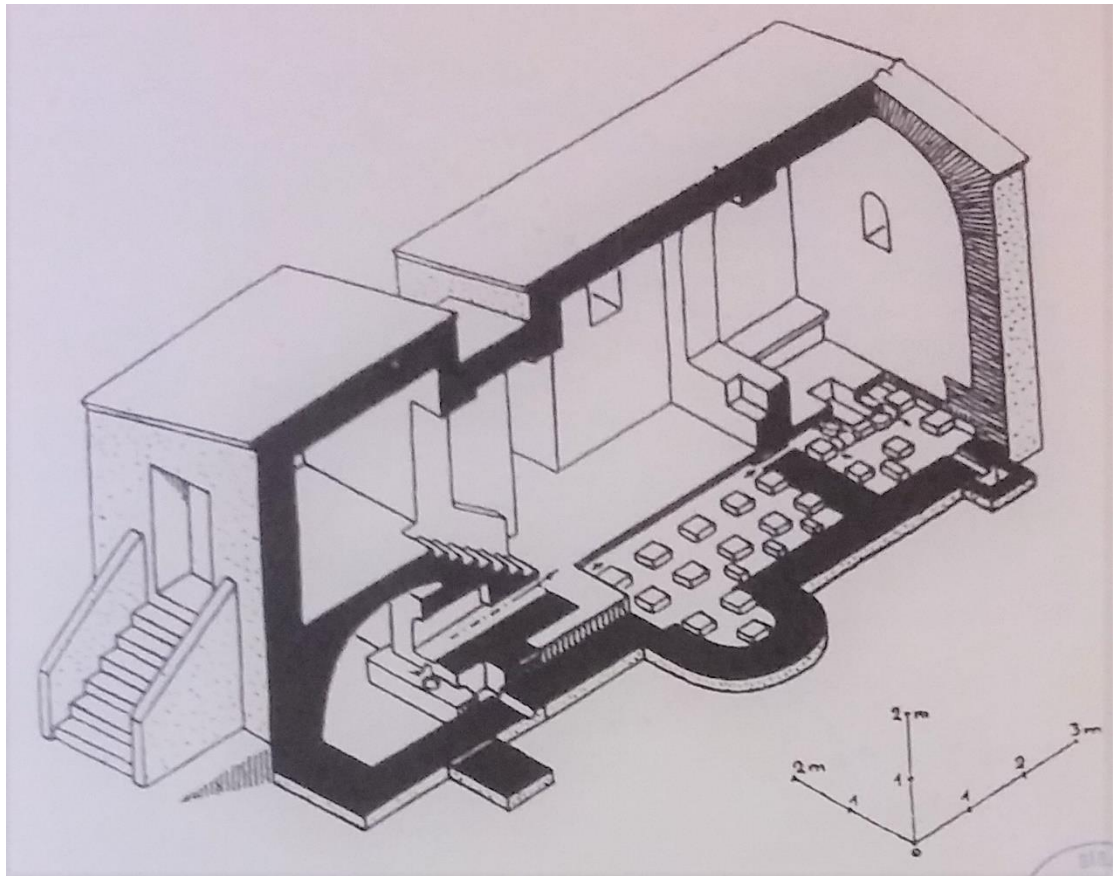
Елк. 38

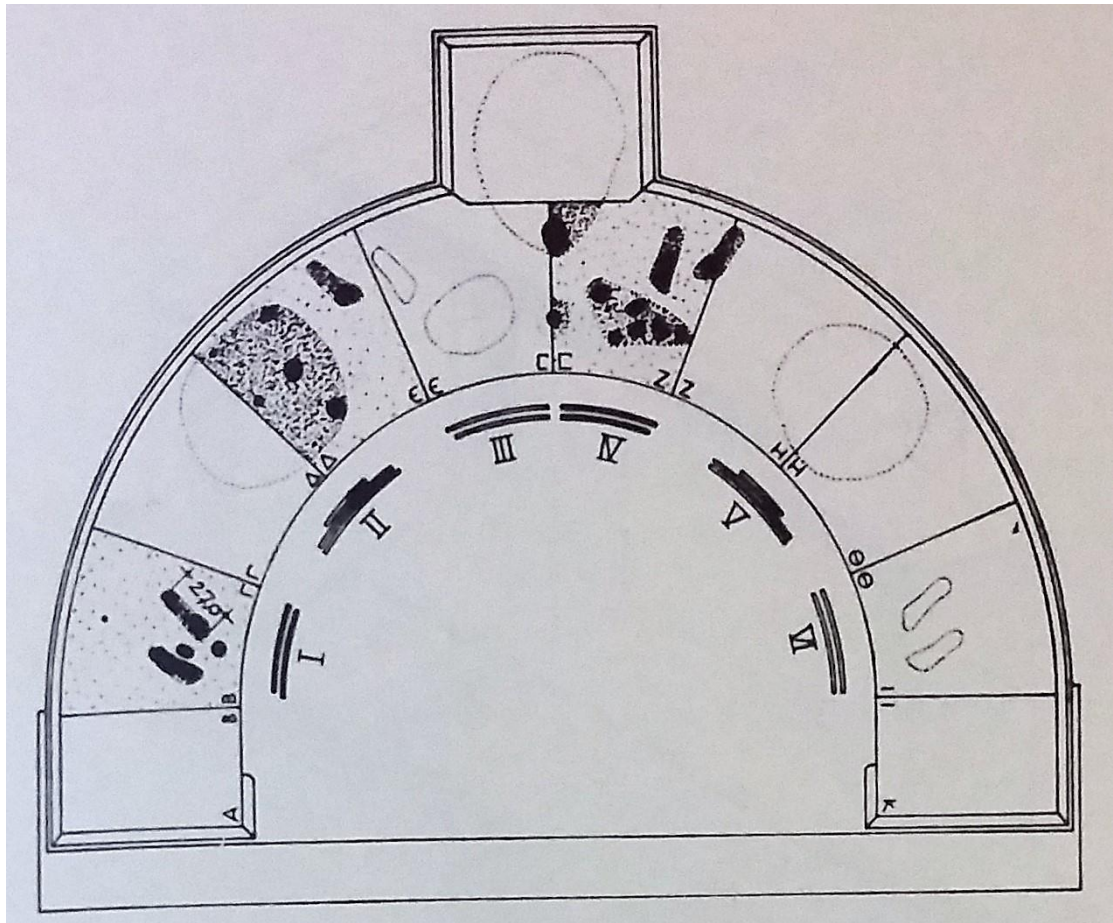
Етк. 39

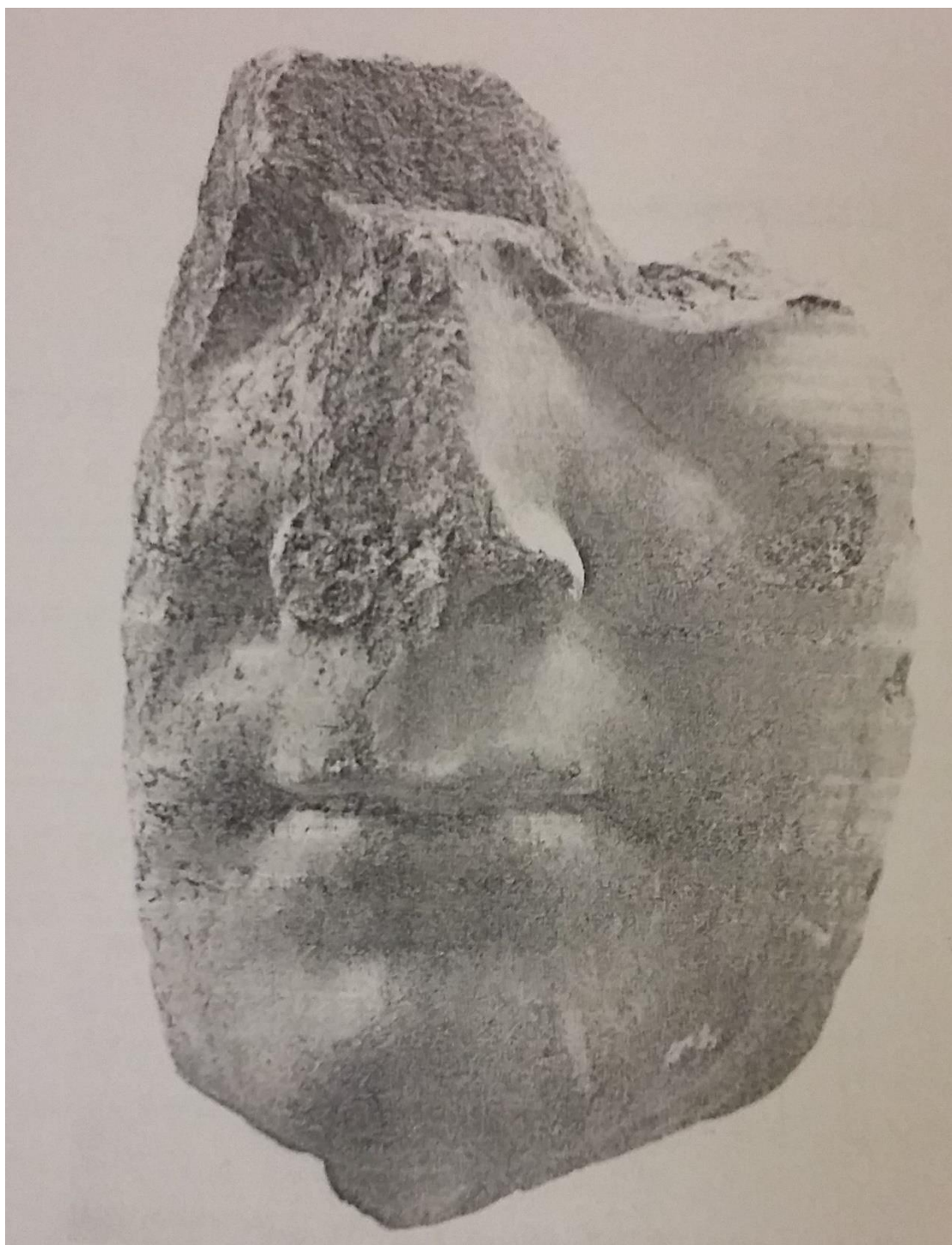
Etк. 40

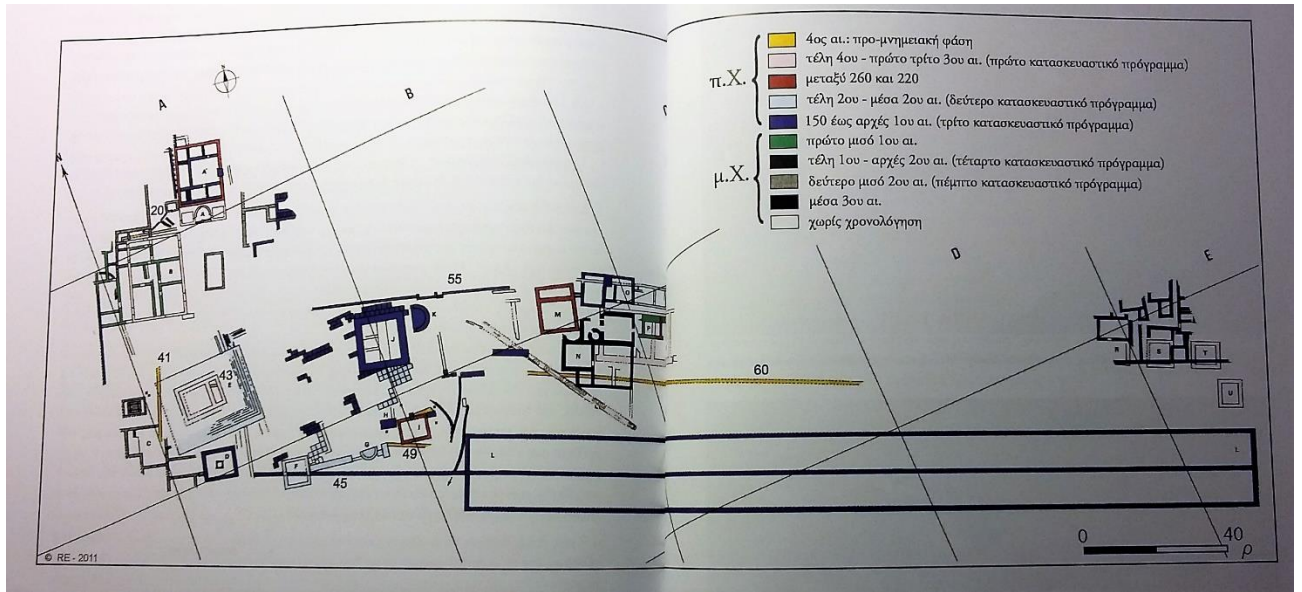
Етк. 41

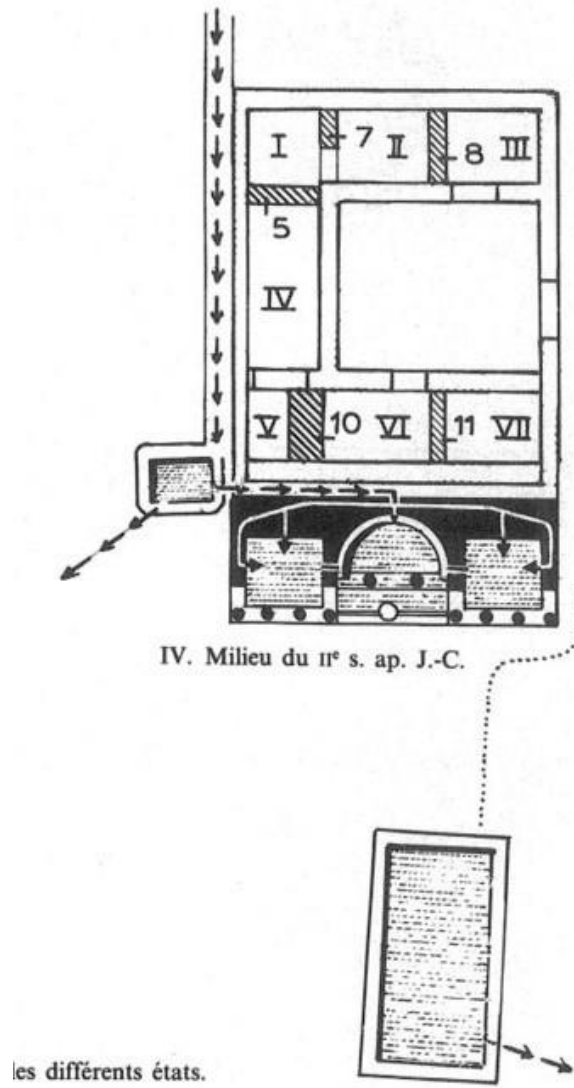
Etк. 42

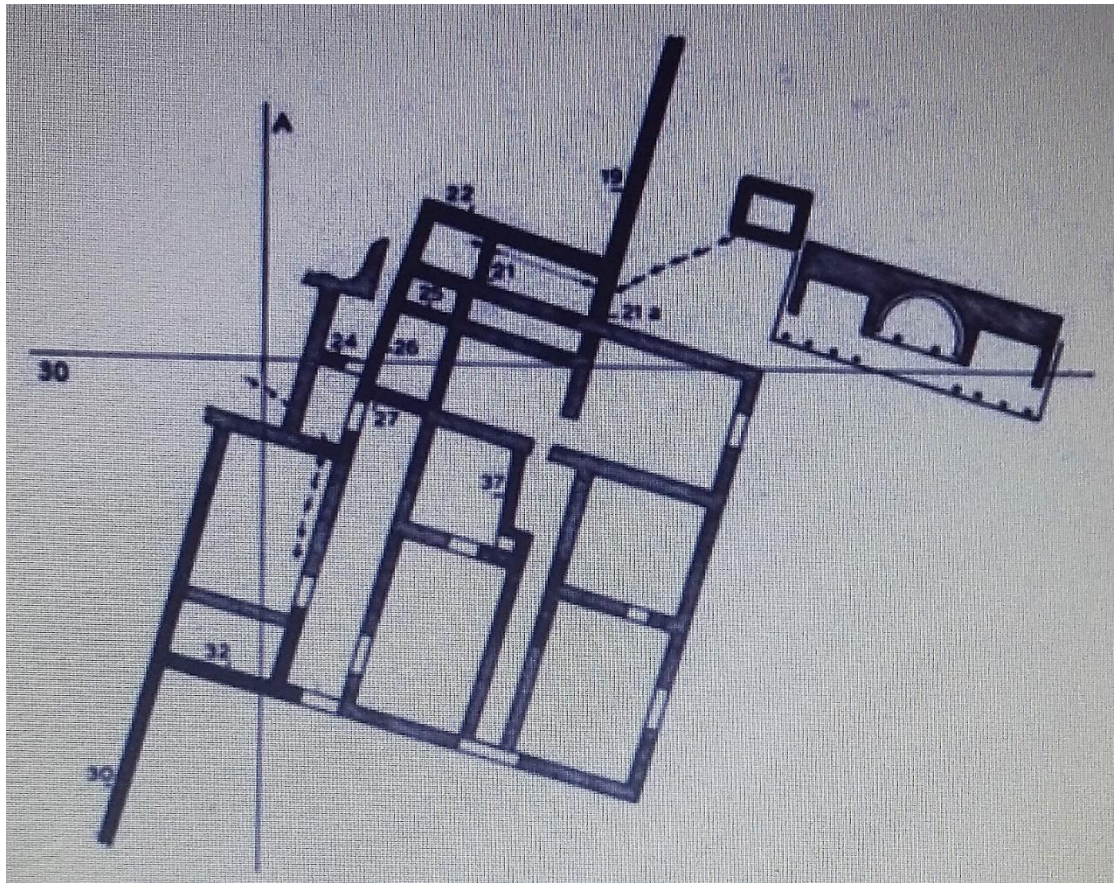
Etк. 43

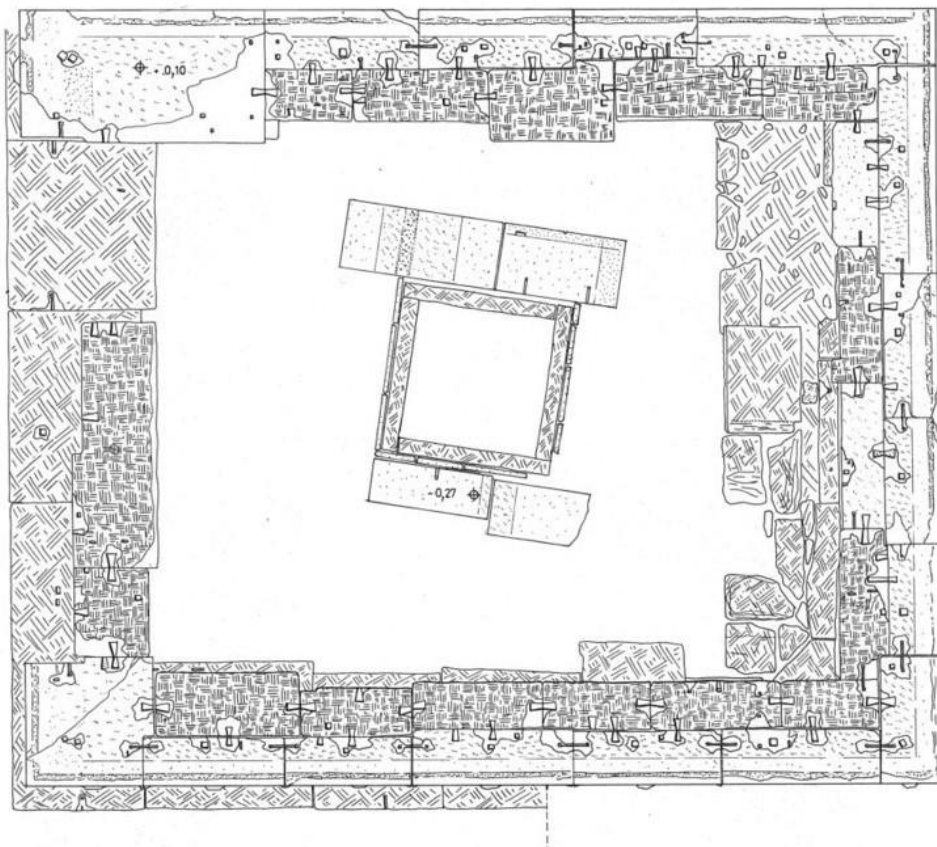
Εικ. 44

Εικ. 45

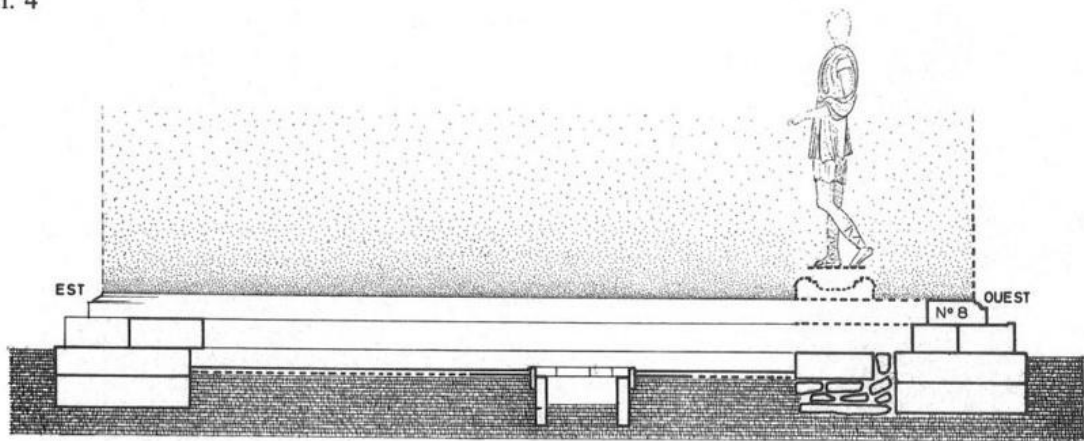

Елк. 46

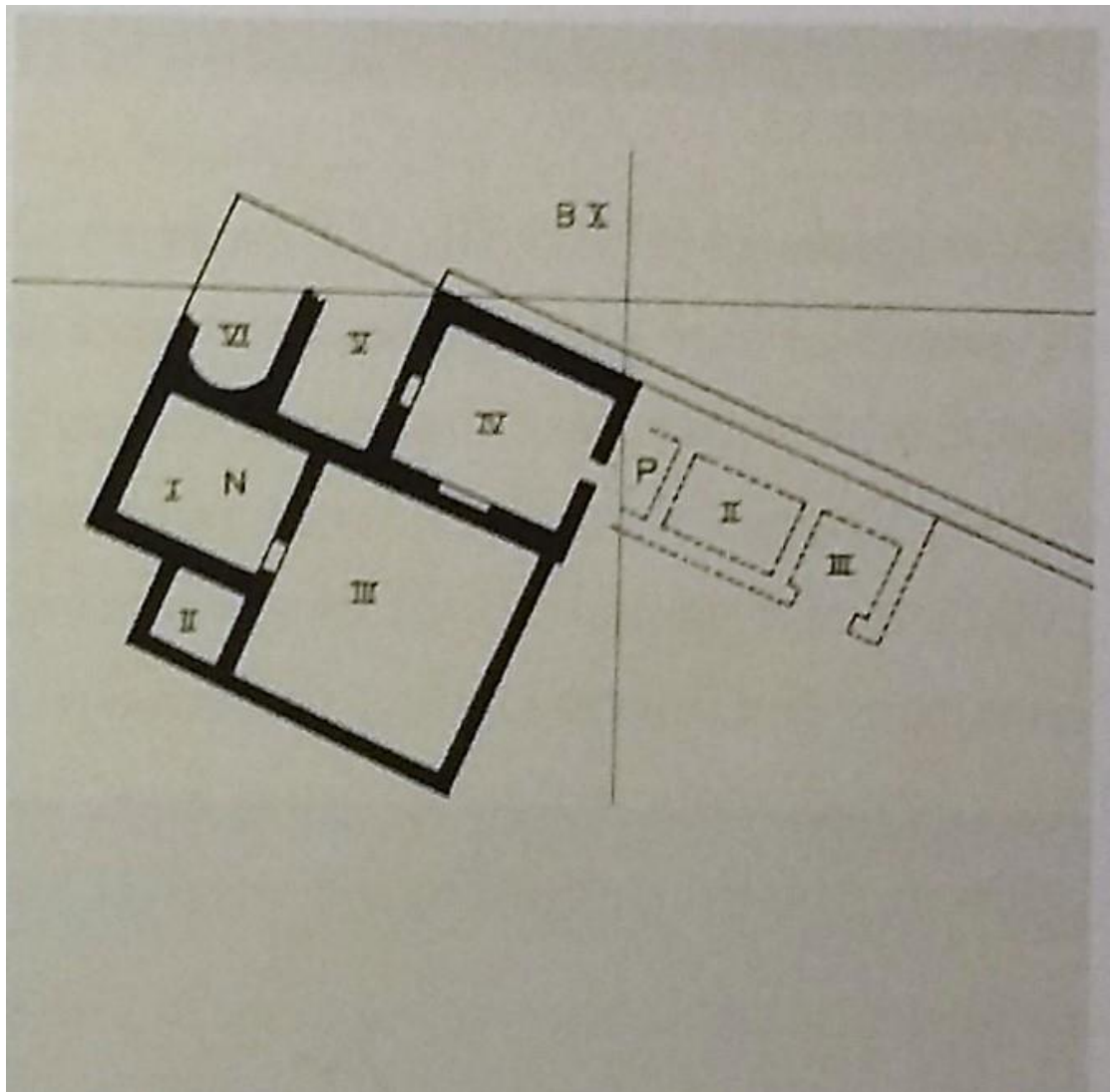

Елк. 47

Pl. 4

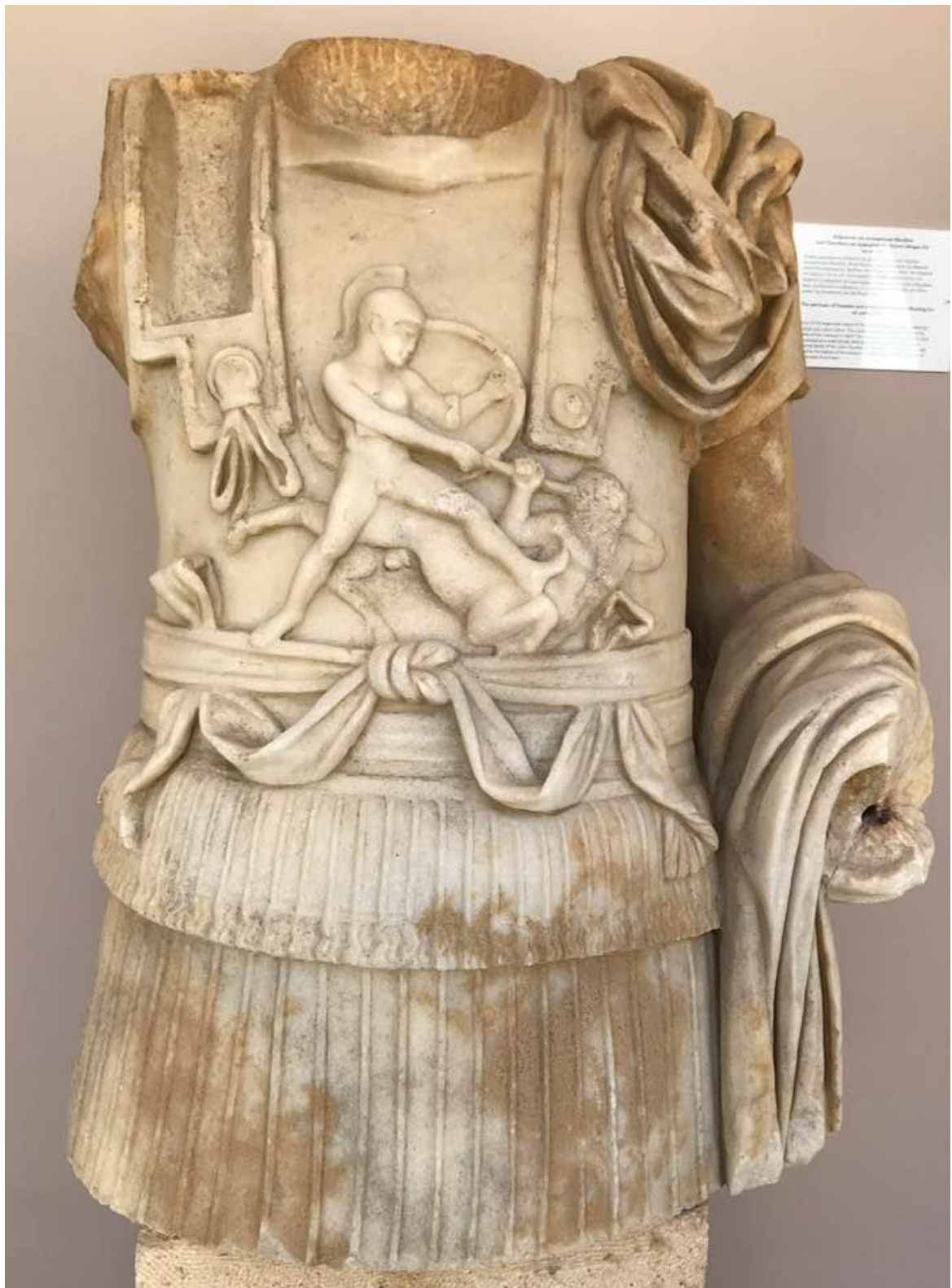
Етк. 48

Етк. 49

Εικ. 50

Етк. 51

Етк. 52

Εικ. 53

Fig. 54

ΛΕ.γ.7

787

Εικ. 55

ΛΕ.γ.8

Εικ. 56

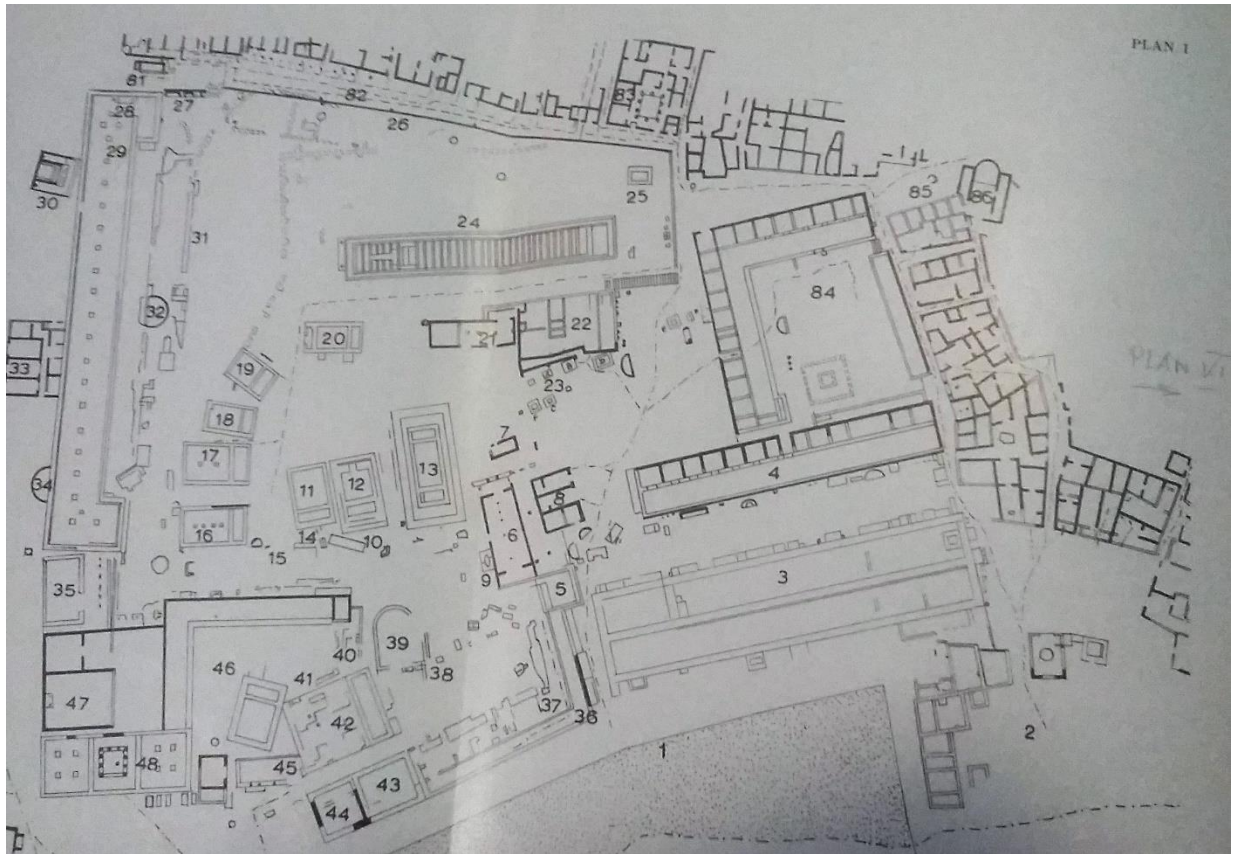

Εικ. 57

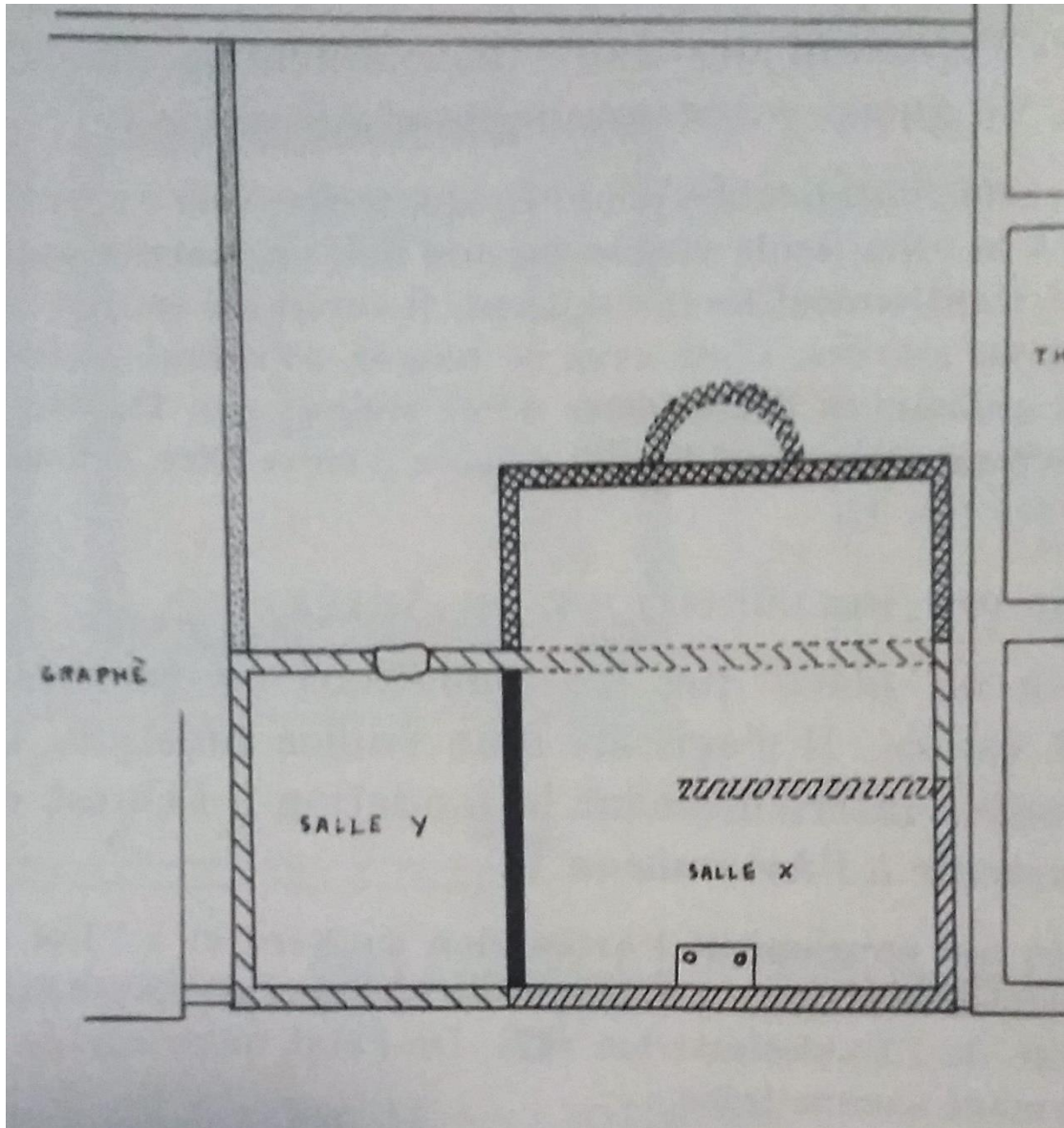

Fig. 1 : 29.

Εκ. 58

Etк. 59

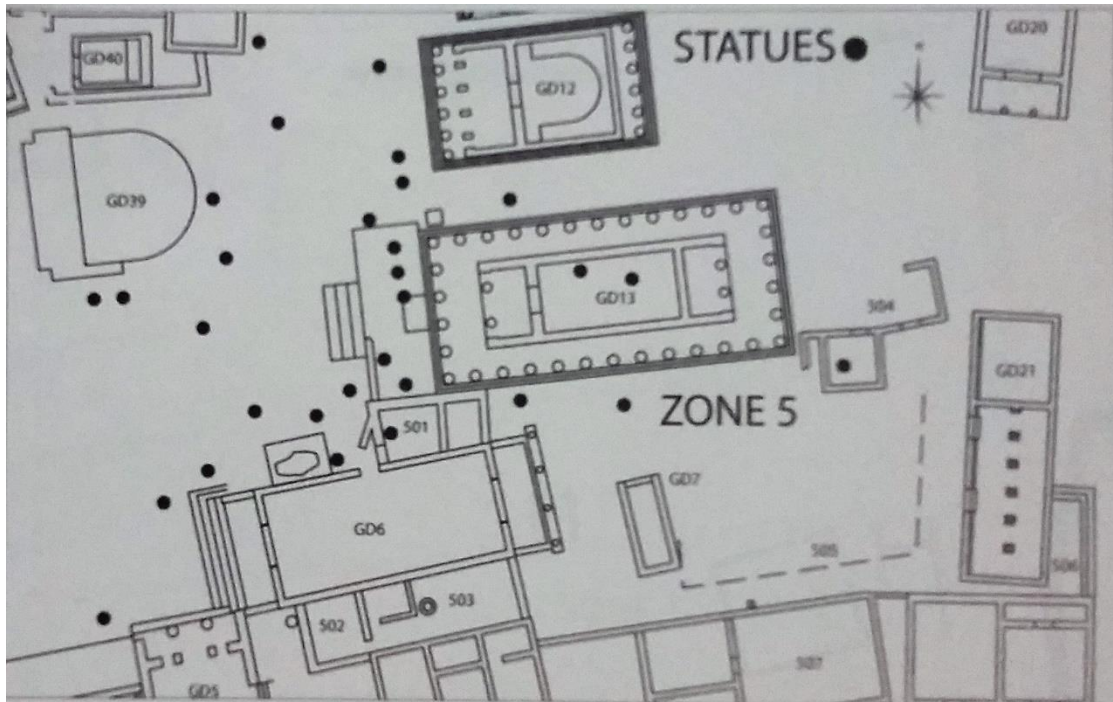
Etк. 60

Εικ. 61

Εικ. 62

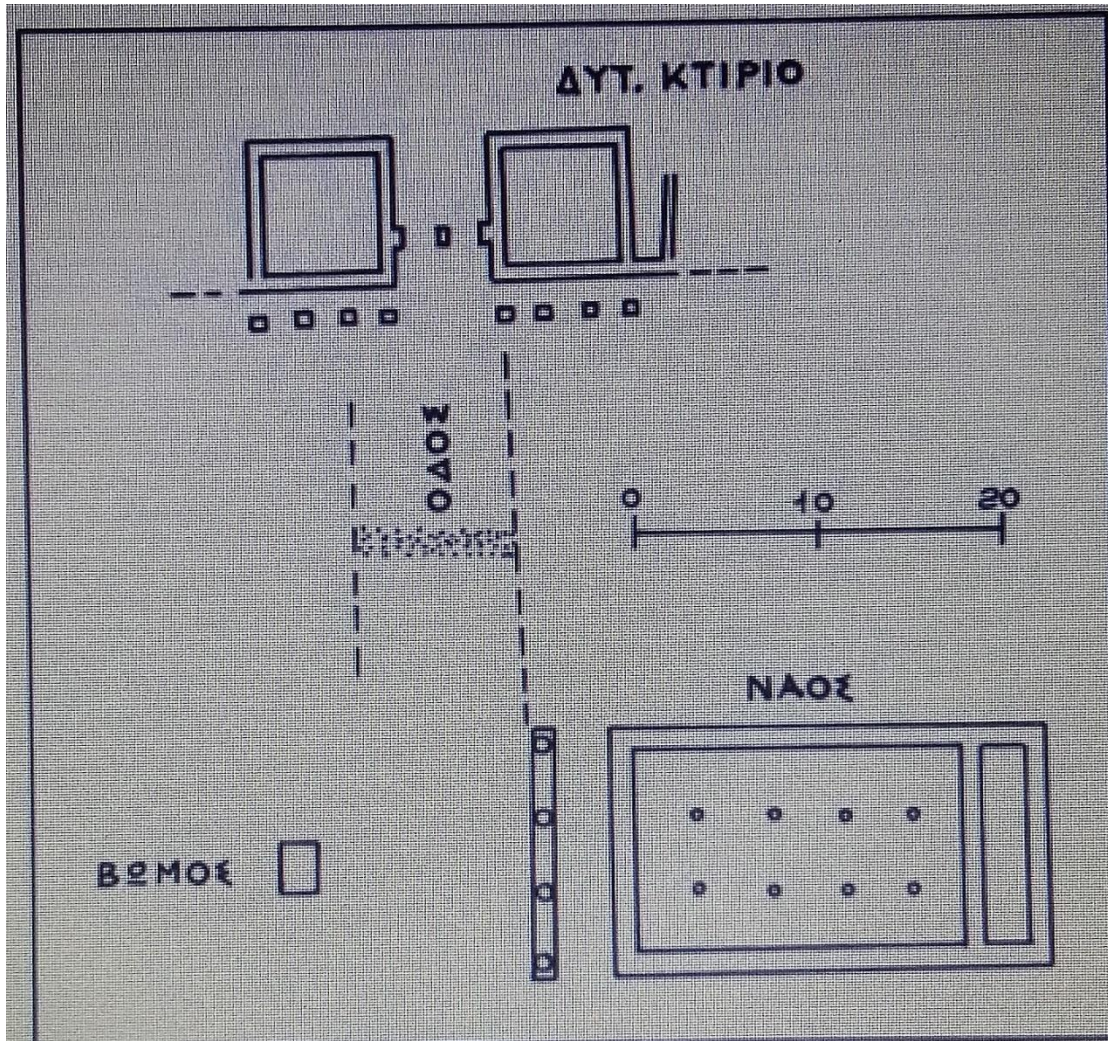
Елк. 63

Елк. 64

Etik. 65

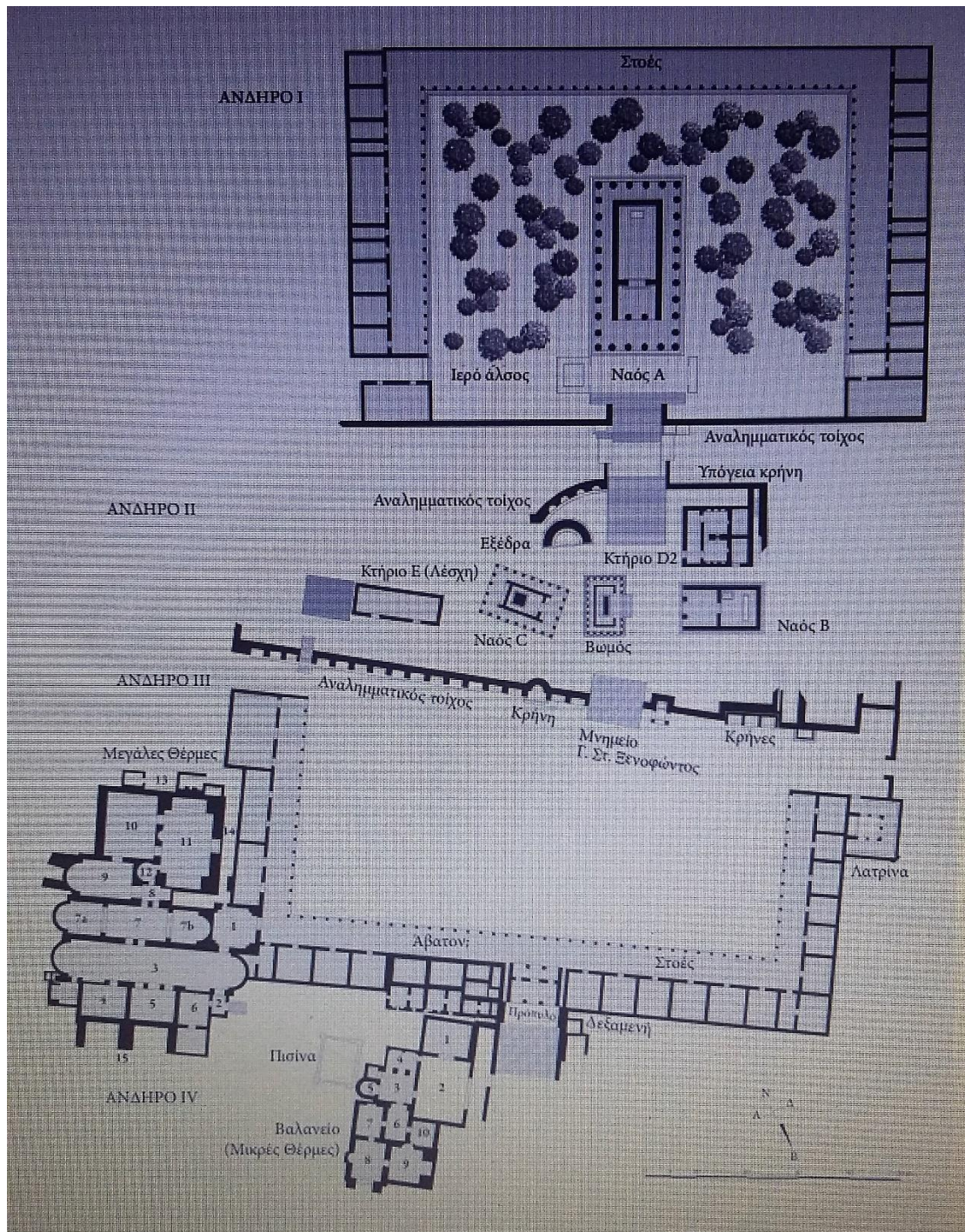
Εικ. 66

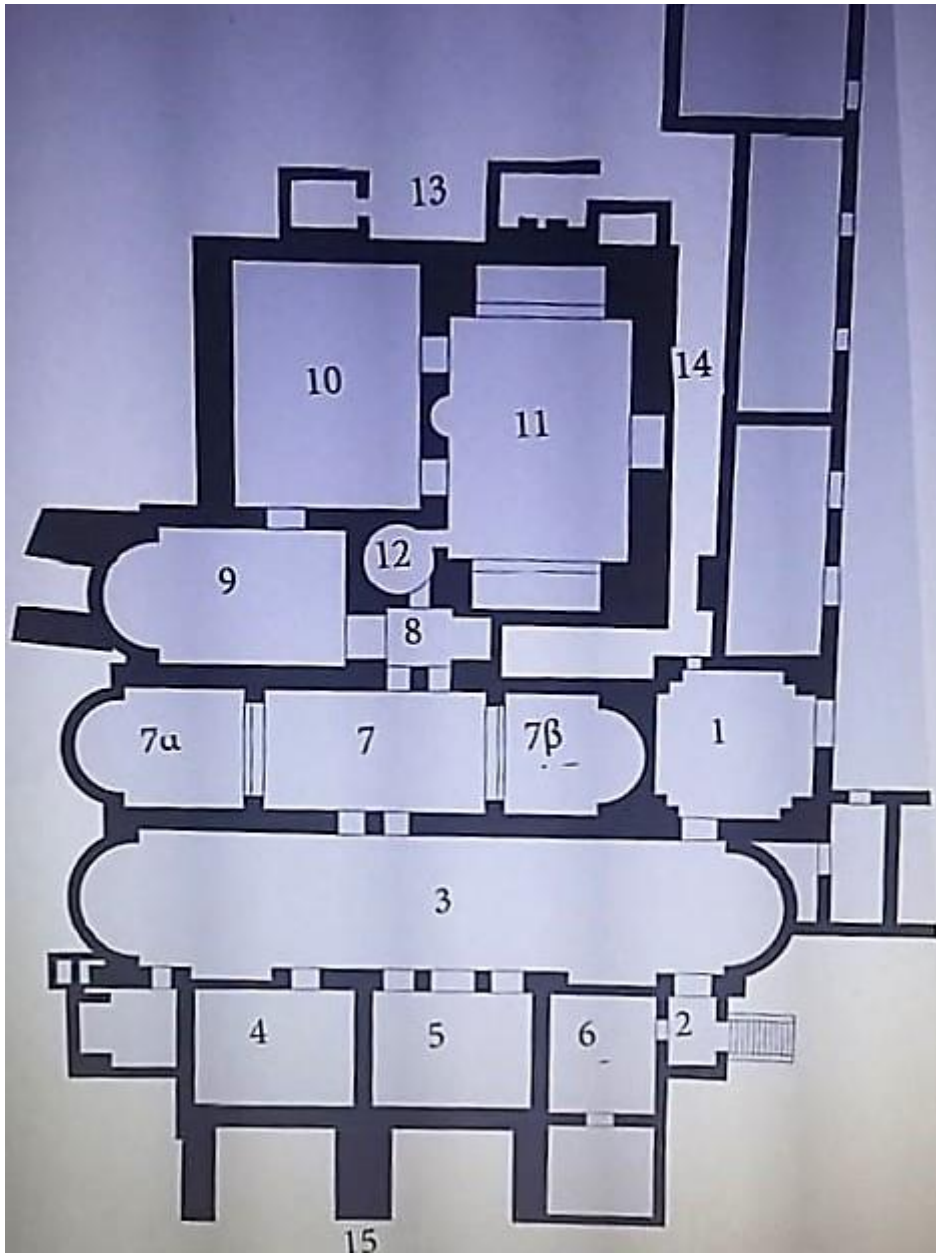
Етк. 67

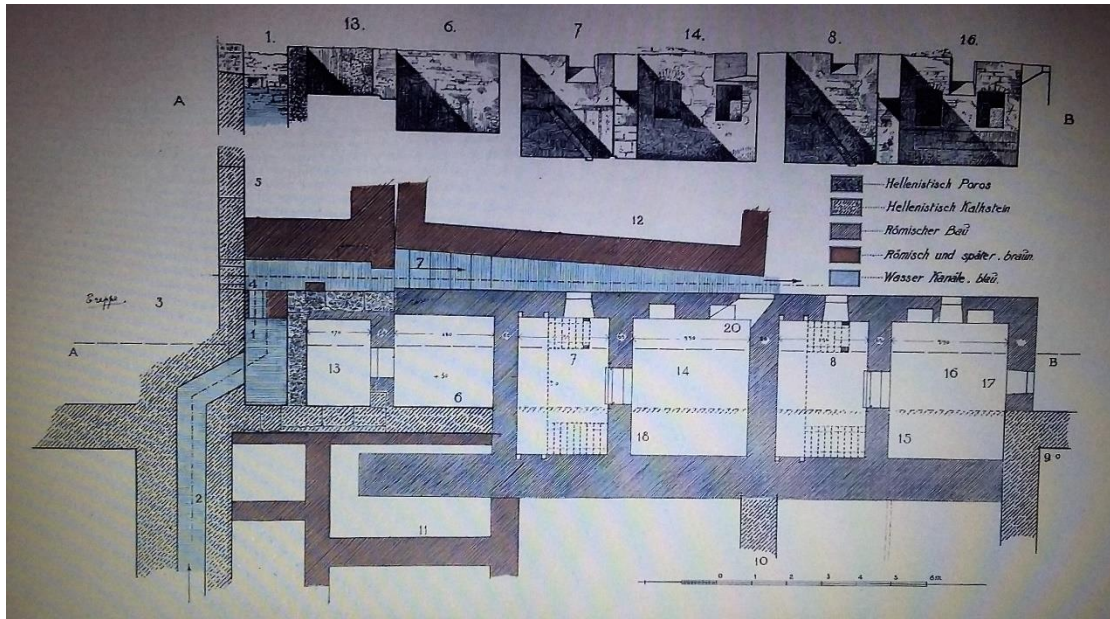
Етк. 68

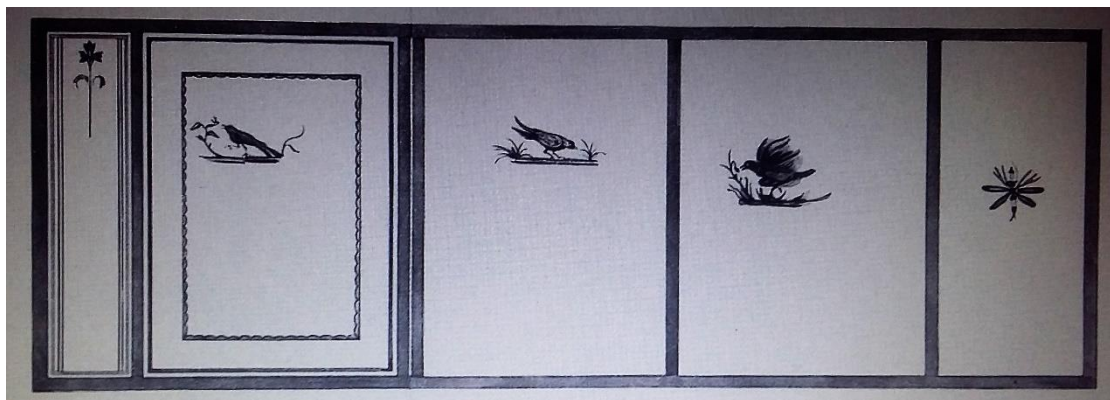
Εικ. 69

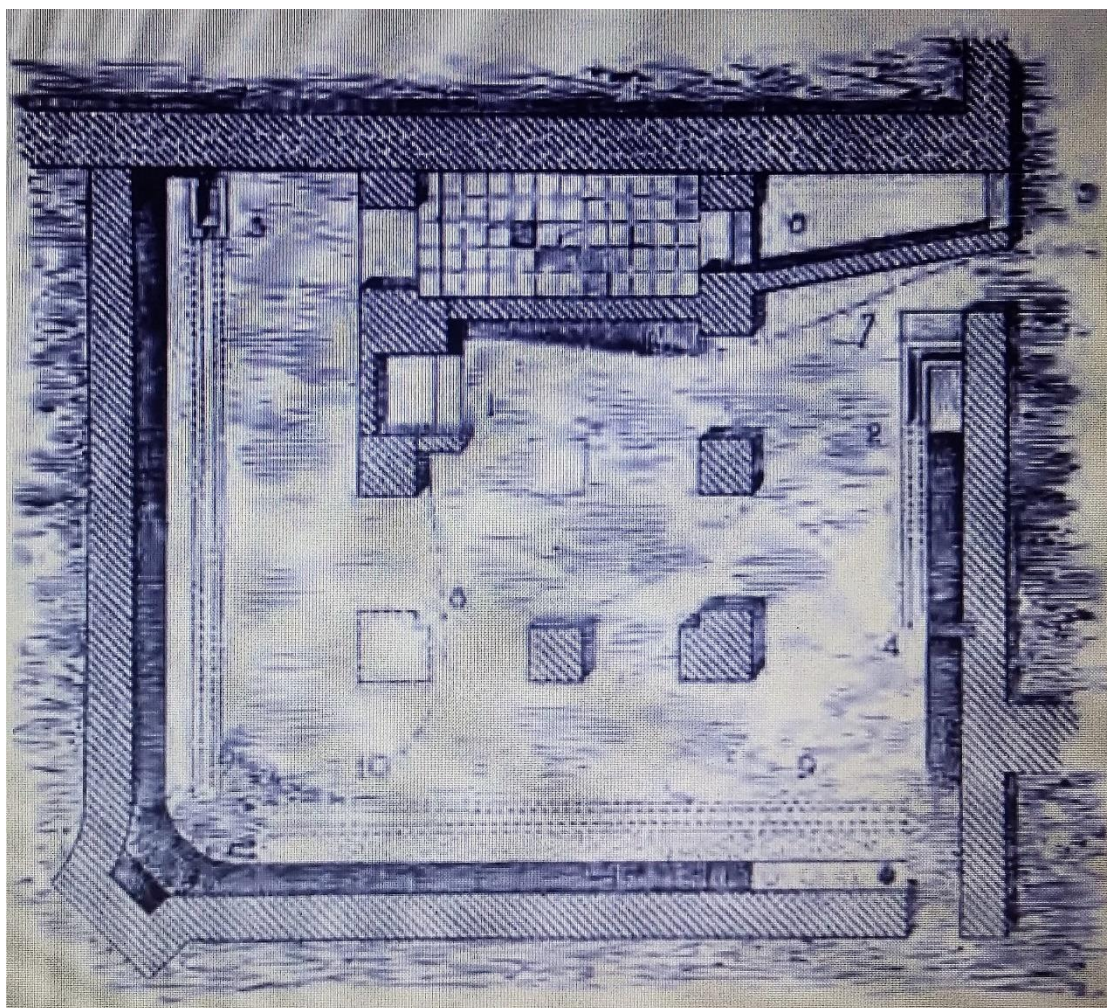
Етк. 70

Euk. 71

Euk. 72

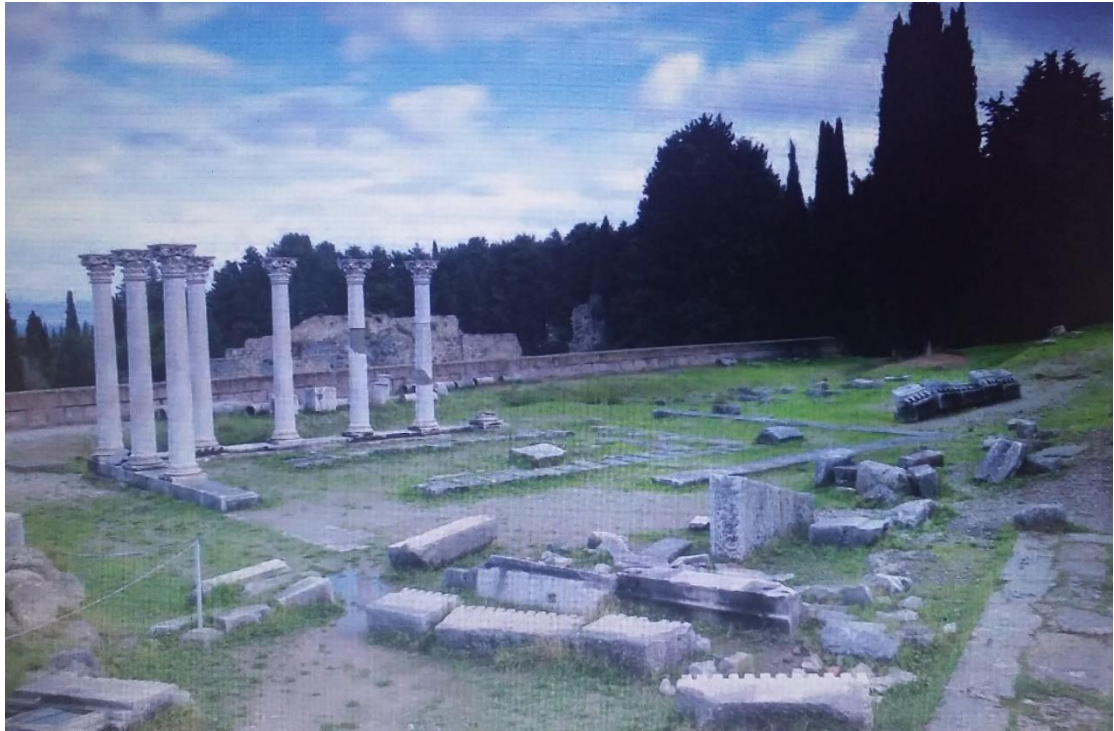
Εικ. 73

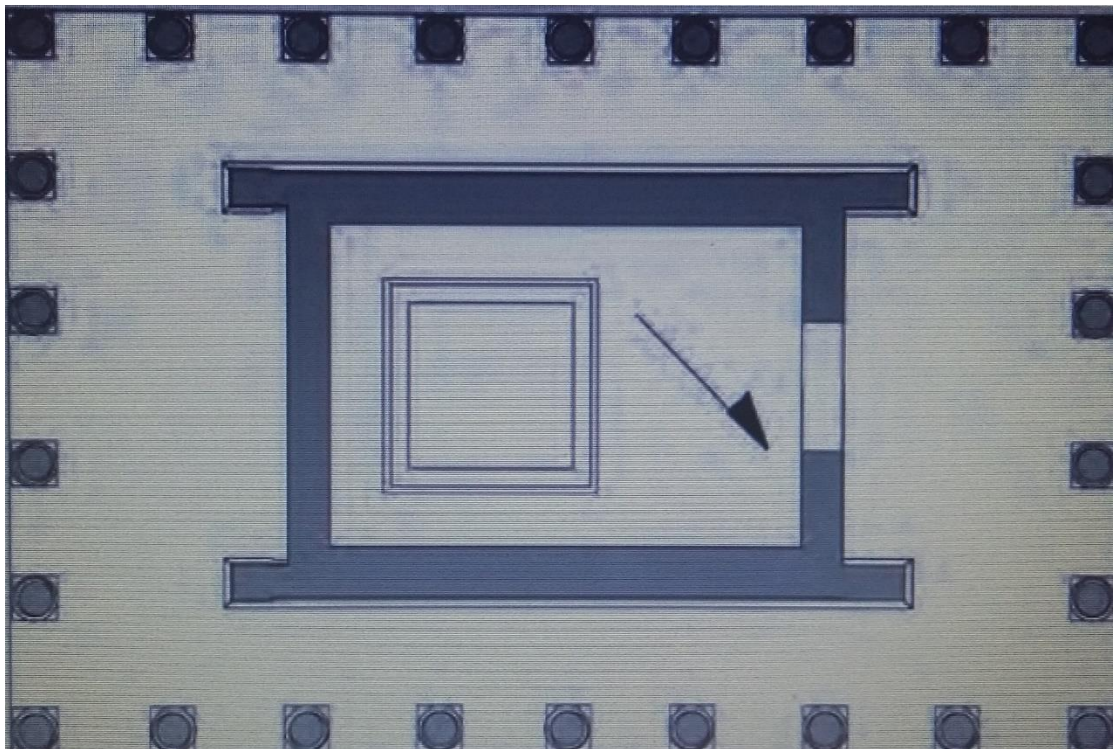
Εικ. 74

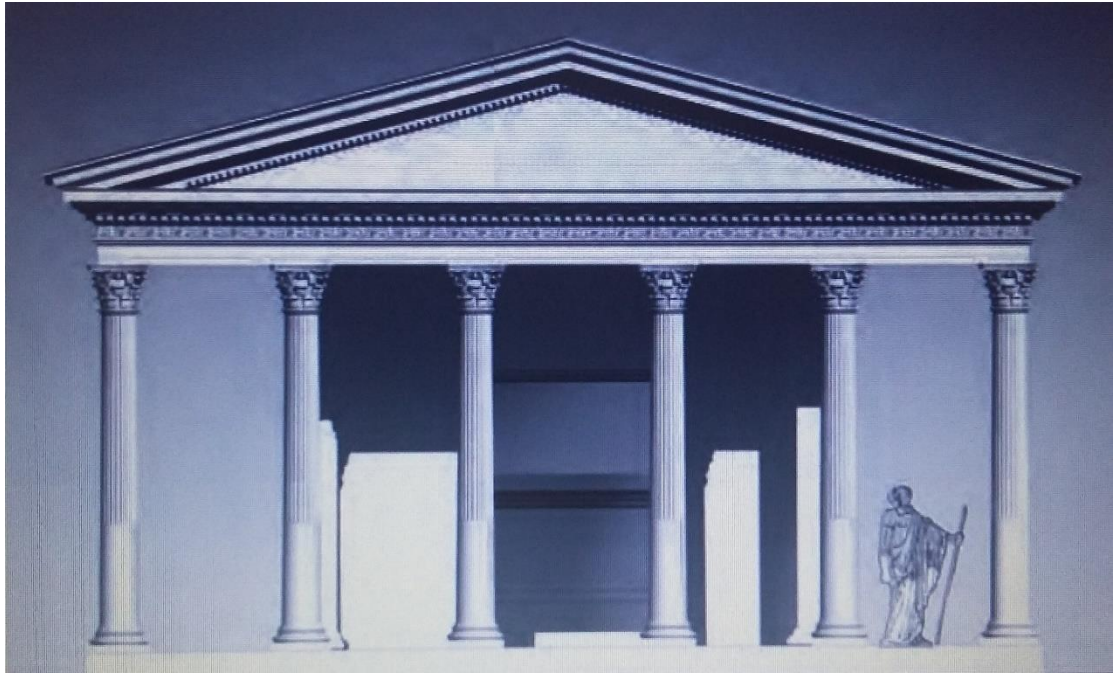
Εικ. 75

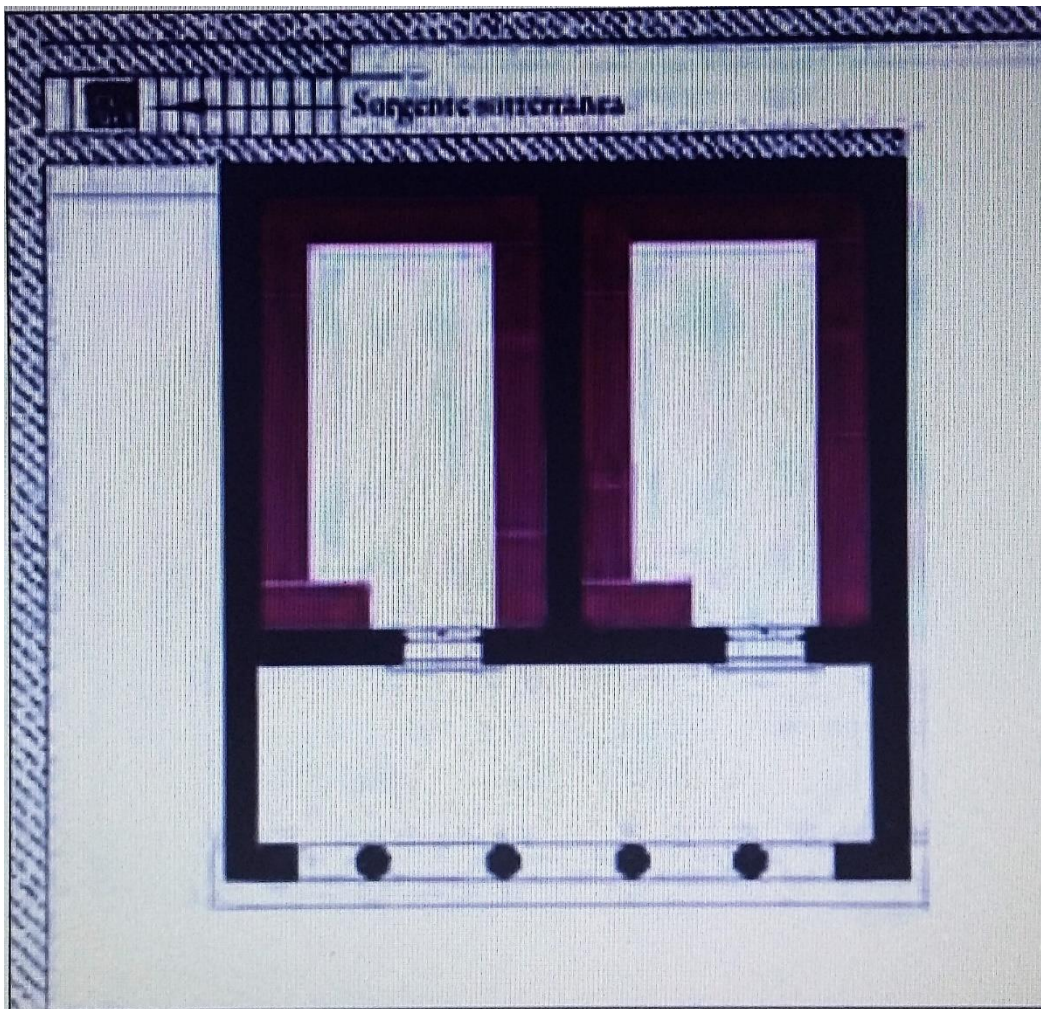
Εικ. 76

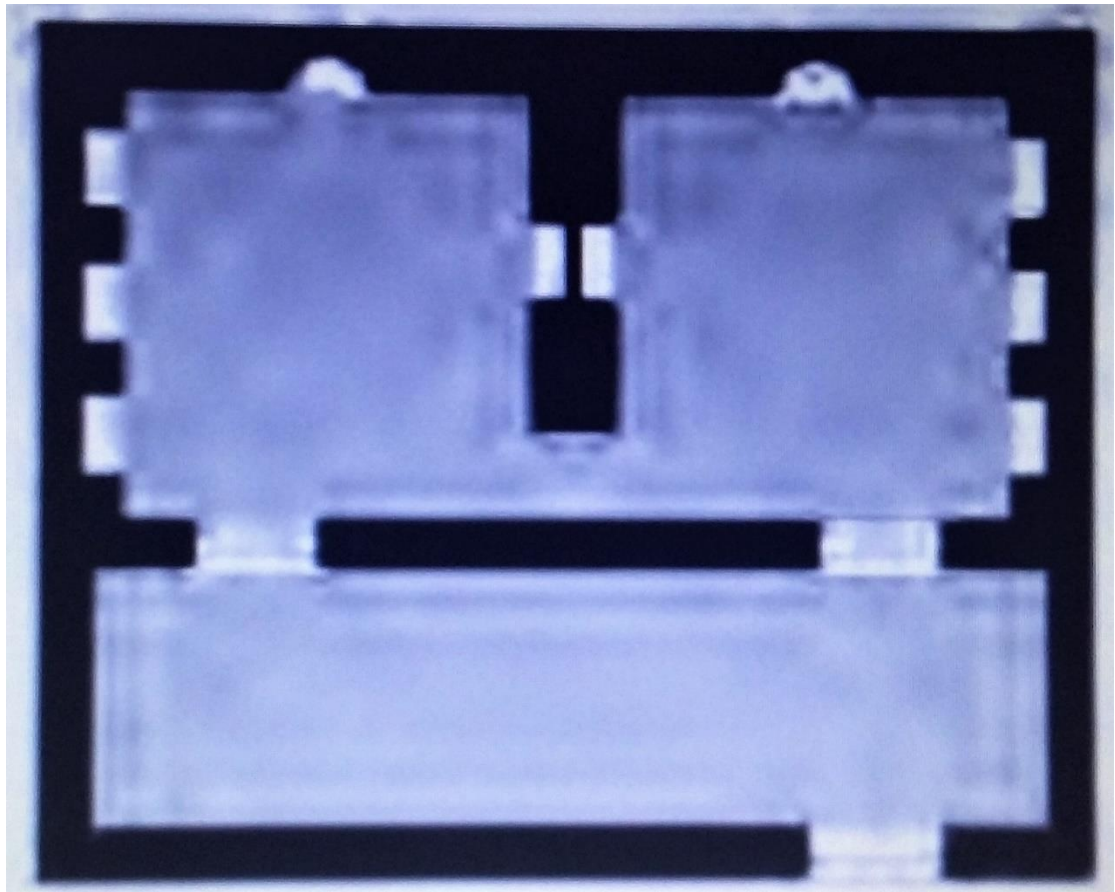
Εικ. 77

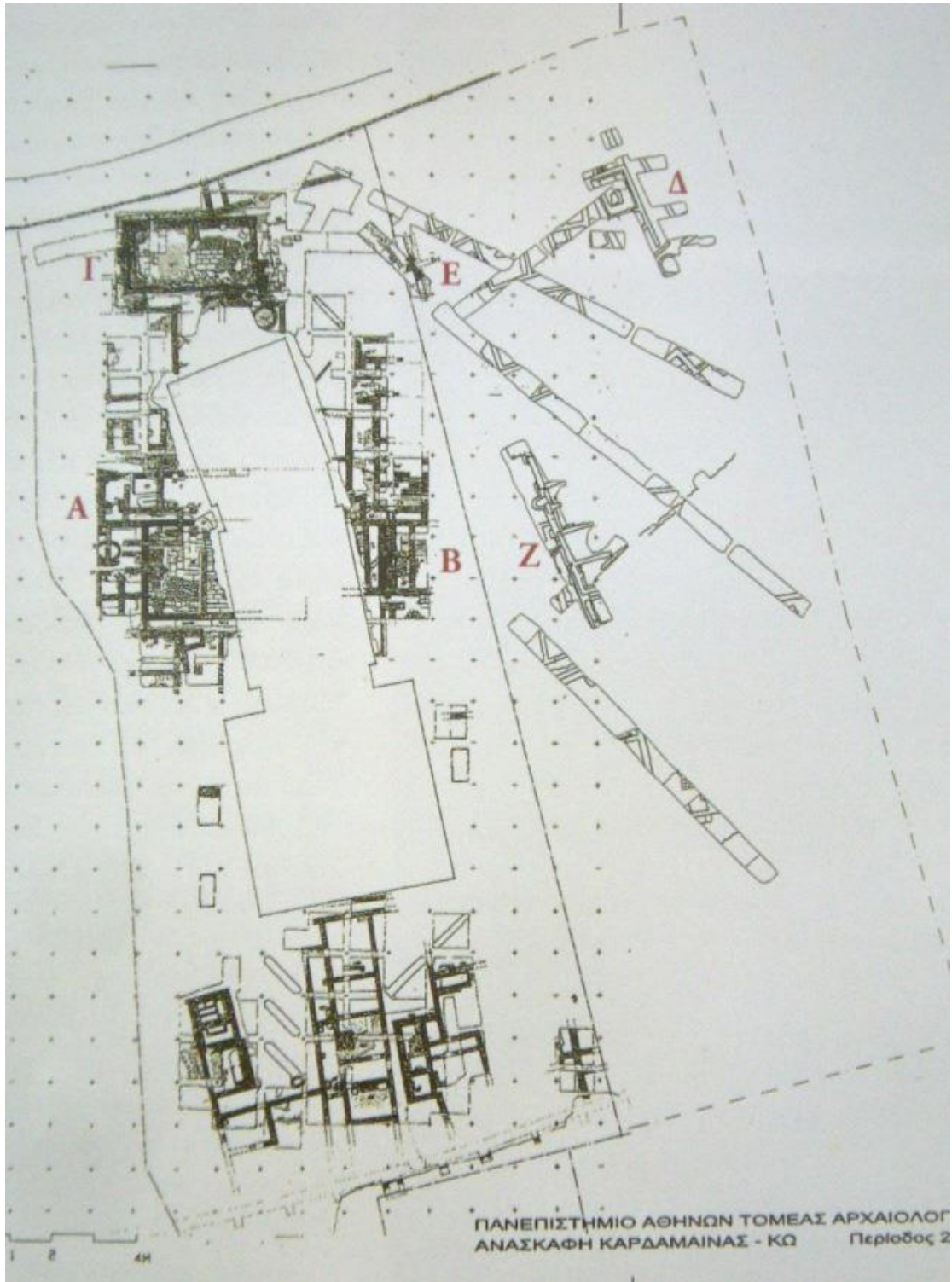
Etк. 78

Etк. 79

Етк. 80

Εικ. 81

Етк. 82

Εικ. 83

Εικ. 84

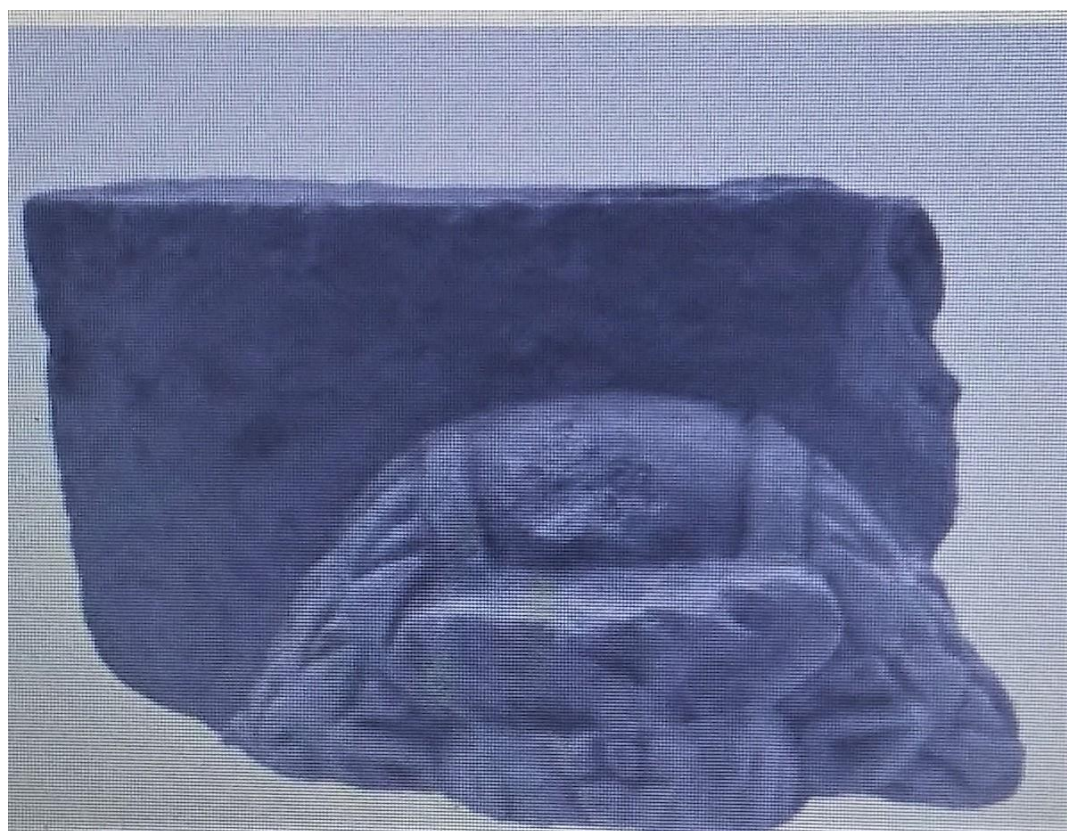
Елк. 85

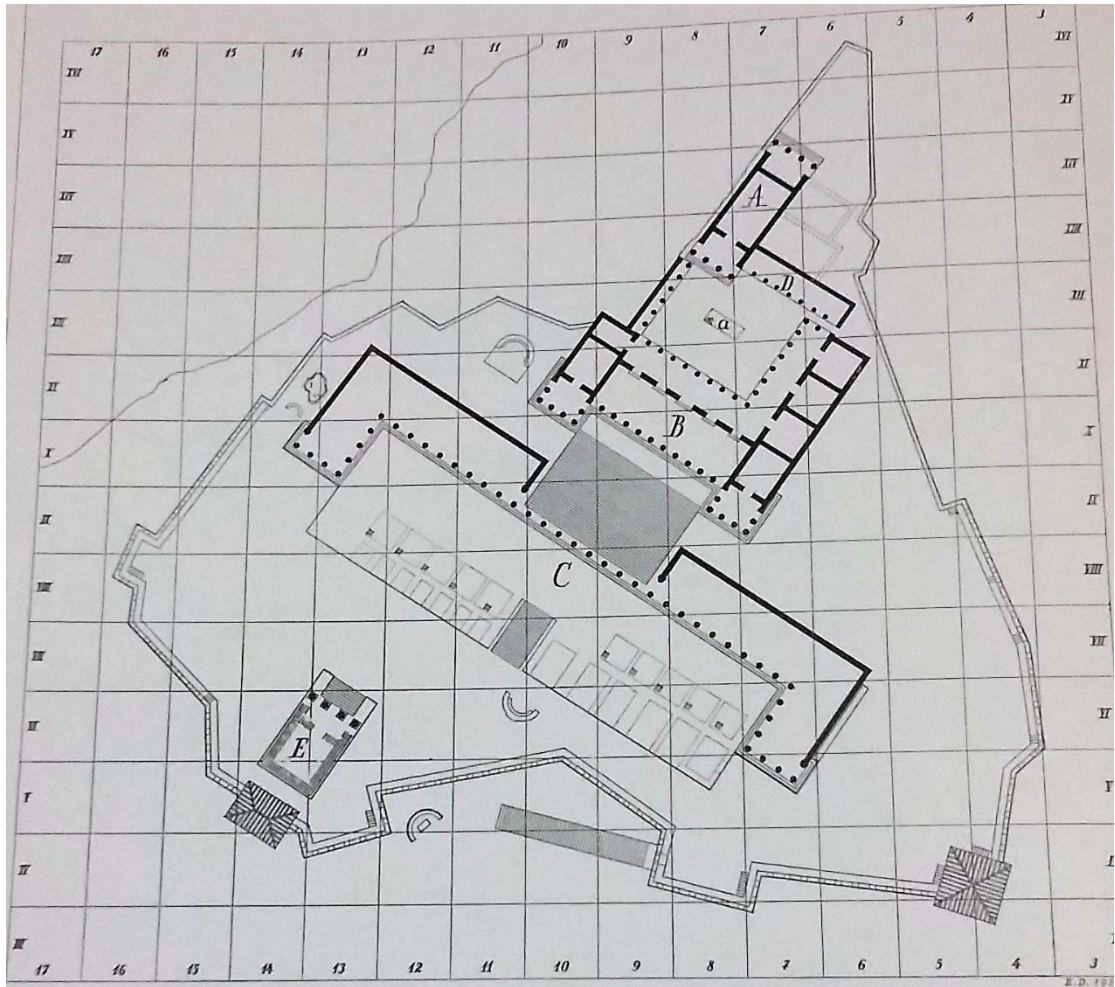
Етк. 86

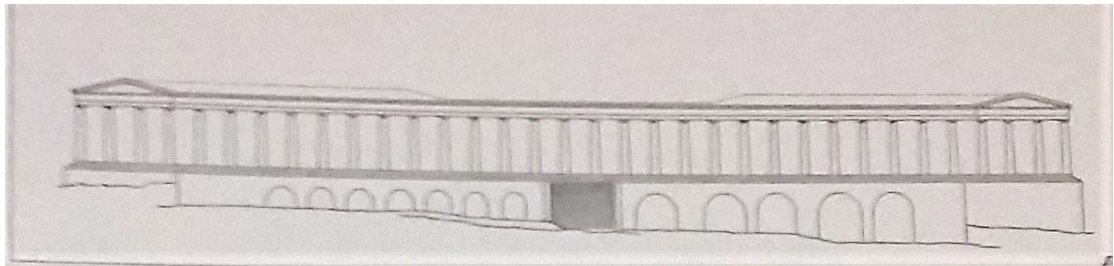
Εικ. 87

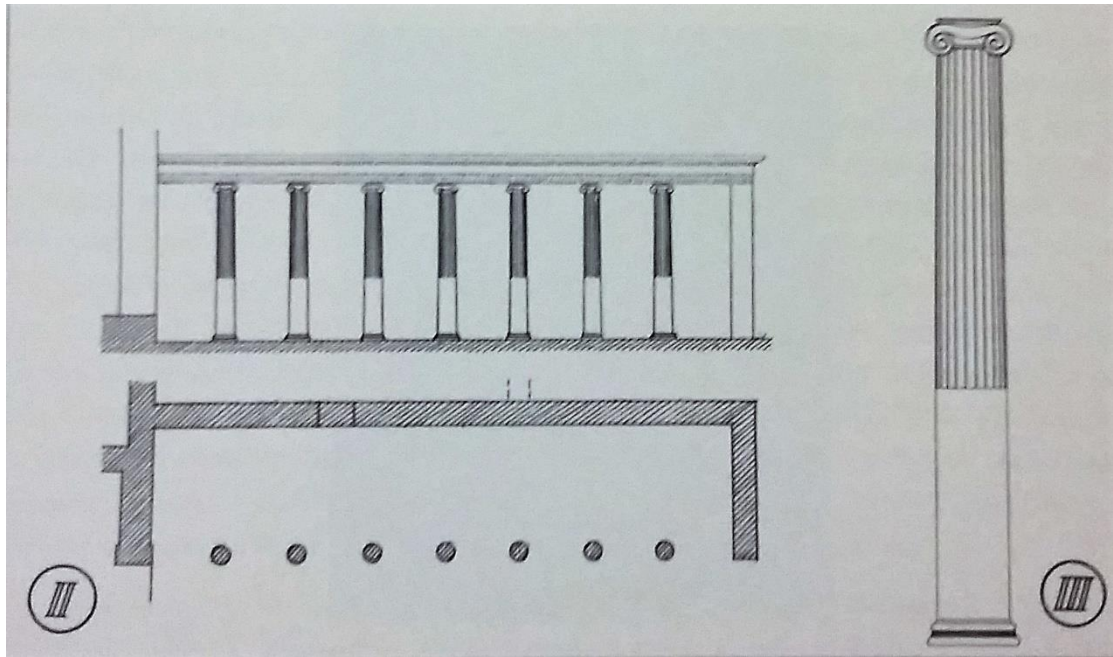
Εικ. 88

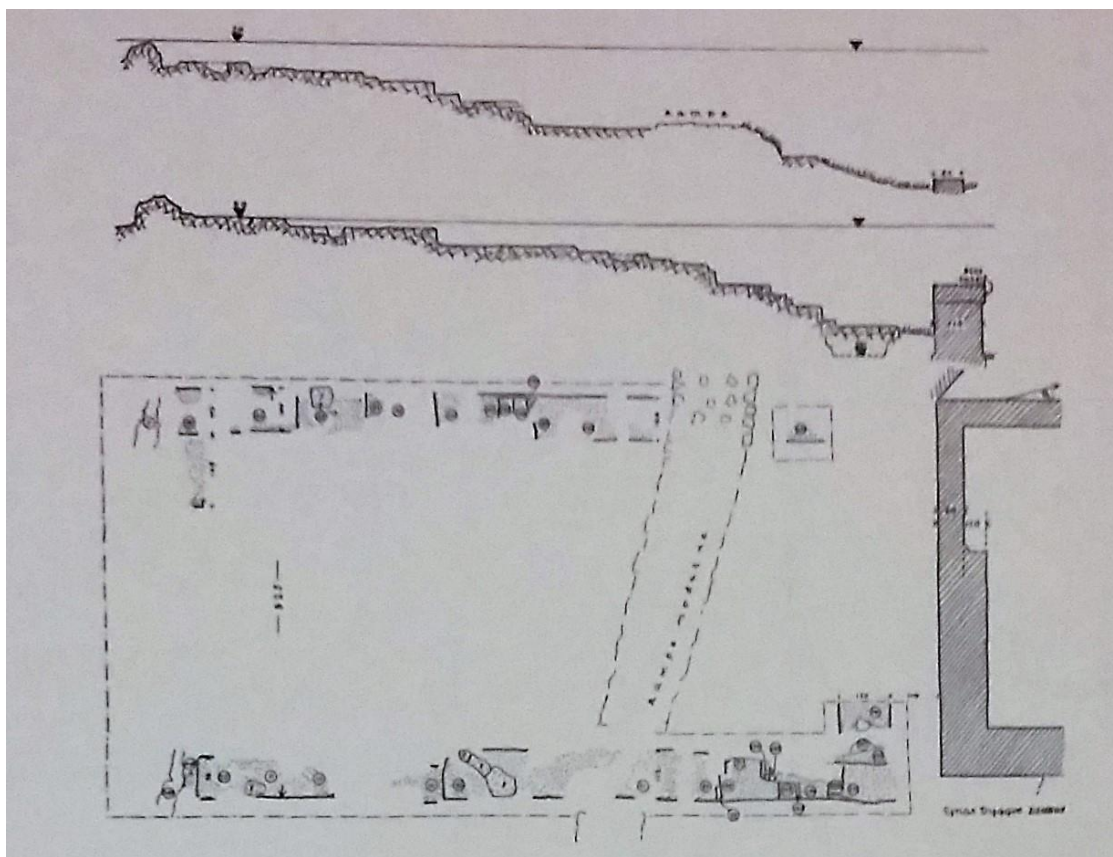
Етк. 89

Етк. 90

Етк. 91

Етк. 92

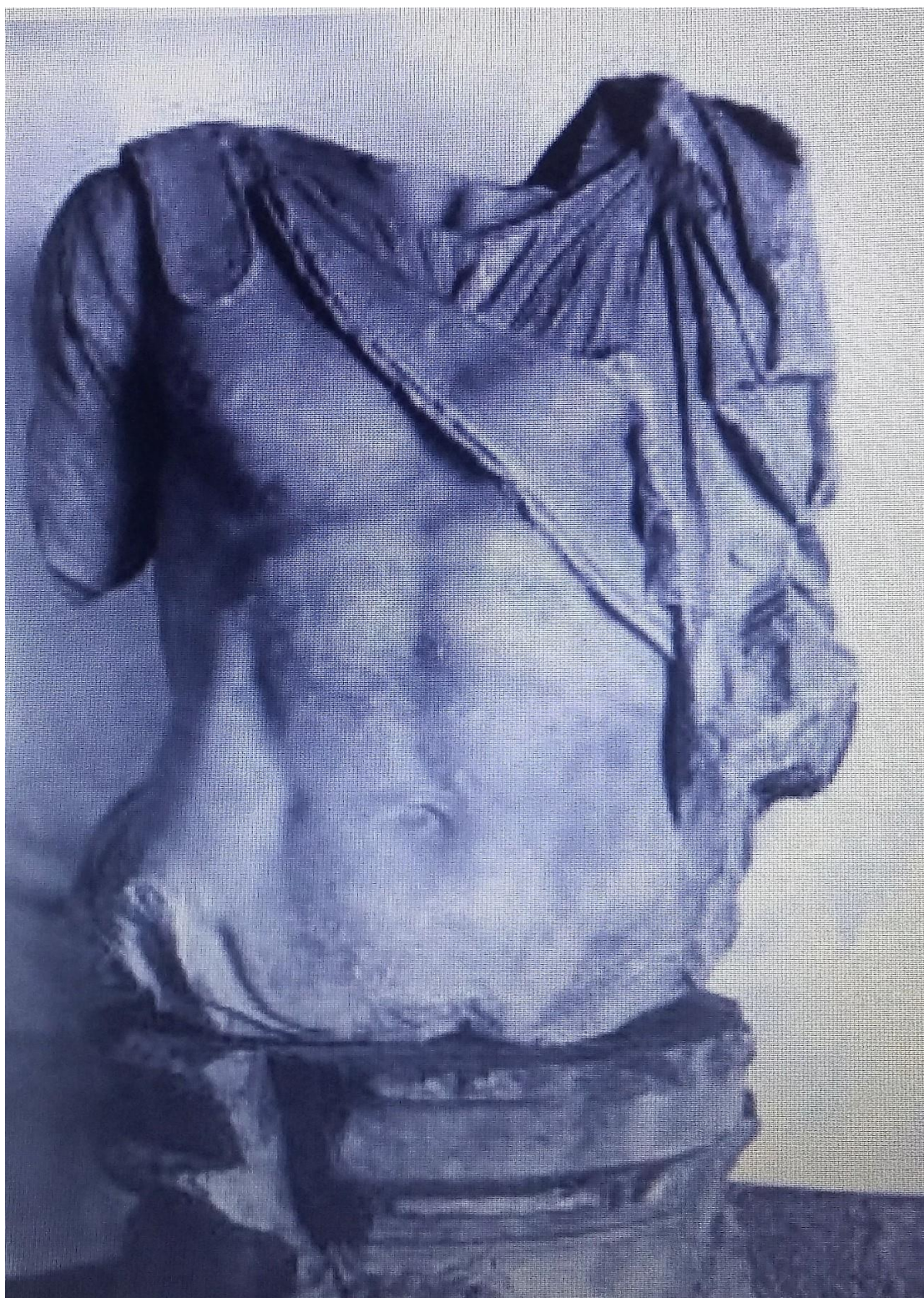
Етк. 93

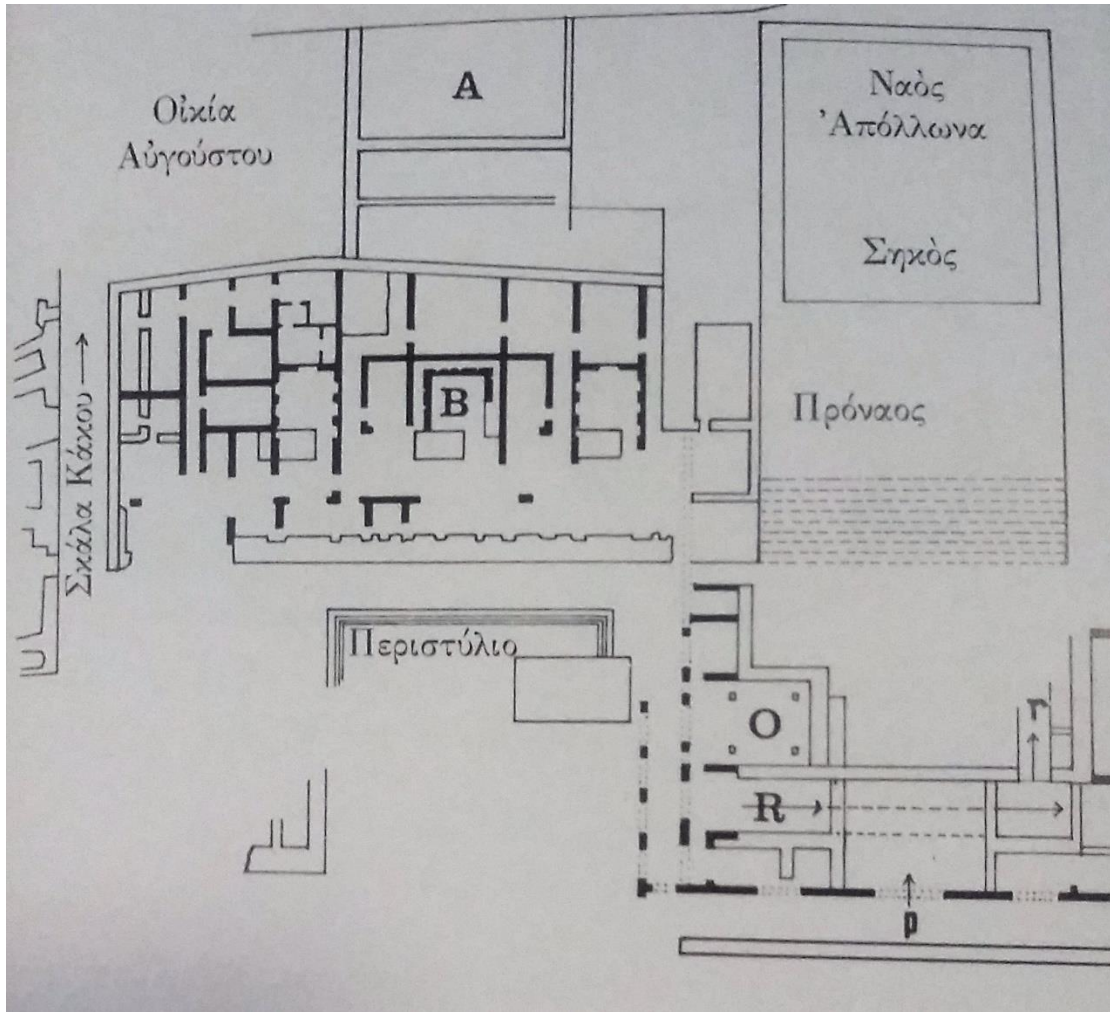
Εικ. 94

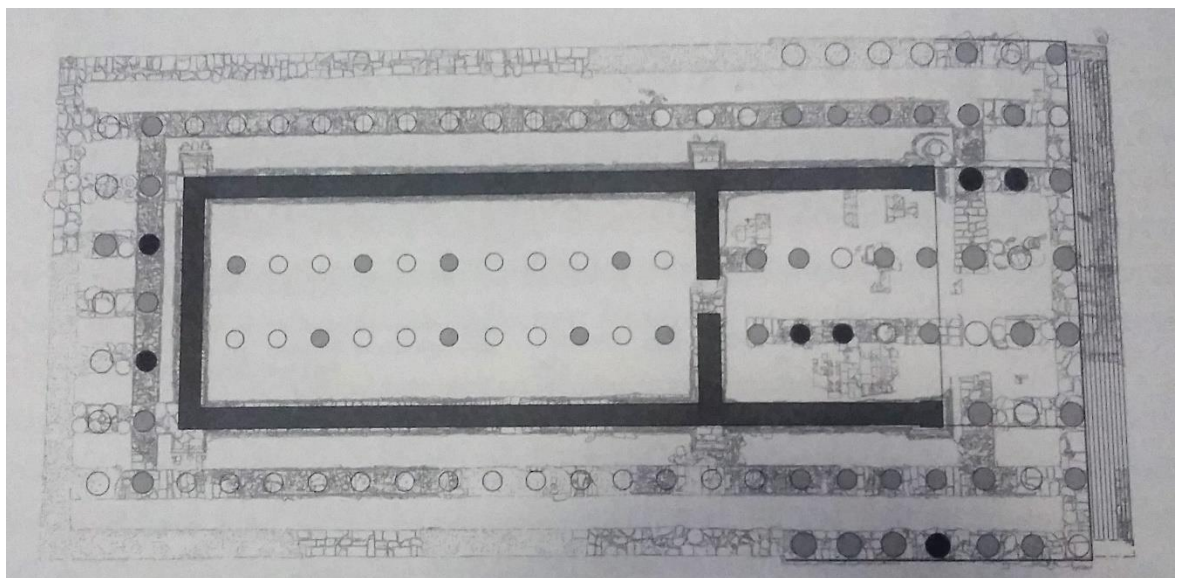
Етк. 95

Εικ. 96

Εικ. 97

Εικ. 98